

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ XLIX.

КНИЖКА III.

ЗА МАРТ.

ЗМІСТ :

ЛЕСЯ УКРАЇНКА: У луці (драматична поема) (кінець слідує)	481
В. ПАНЕЙКО: Прагматизм ...	501
АНДРІЙ ЛИСЕНКО: Звертай з шляху — копитал пре! (З житя колишнього запорозького степу)	509
ОСИП НАЗАРУК: Цезар Льомброзо	520
ОДАРКА РОМАНОВА: З пісень молодости	529
М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: Поезії ...	530
М. ЗАЛІЗНЯК: Головні федерації сучасного світу — II. Швейцарська федерація ...	531
В. ВІЛЬШАНЕЦЬКА: Іскаріот, повість з житя галицького учительства	564
В. ТАРНОГРАДСЬКИЙ: Поезії	591
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми: Ера фінансово-економічна	592
А. ФОГАЦАРО: За троянду, переклала Н. Романська ...	603
В. МІСНЕР: Трое, переклав Л. Пахаревський	612
М. ШАПОВАЛ: Новини нашої літератури: "Огнецвіт", поезії Грицька Чупринки	618
ТОМАС МАН: Трістан, новела, переклав Л. Пахаревський ..	627
МИК. ГОЛУБЕЦЬ: Поезії ...	659
П. СМУТОК: З російсько-українського житя	660
Л. ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ: З австрійської України	669
Е. ЛЕВИЦЬКИЙ: За границею	679
Бібліографія	688
Книжки надіслані до редакції..	701
Зміст XLIX тому ЛНВістника.	
Оголошення.	
Зміст 4-ої кн. ЛНВістника.	

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

КИЇВ

Original from

Друкарня І-ої Спілки,
Трьохсвятительська 5. Телеф. 1069.

Жертуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви слати на книжечку
Краввого Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

КНИГАРНЯ Науц. Тов. ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки,
на всяких мовах, скоро і точно.

Нові книжки!

Іван Франко: Великий шум, повість	1 К	40 с.
„ Украдене щастє“, пєса на 5 дій	—	„ 56 „
„ Лис Микита опр.	1	„ 30 „
„ Анна Русинка, королева Франції, брош. 40 с. опр.	—	„ 80 „
„ Фльорентийські ночі брош. 1 К опр.	1	„ 40 „
Василь Мова (Лиманський): Старе гніздо й молоді птахи	2	„ 24 „
Генріх Ібсен: Нора або хатка ляльки. Пер. Марія Грушевська.	—	„ 42 „
Рудольф Єрінґ: Боротьба за право	1	„ — „
А. Олар: Від монархії до республіки (сторінка до історії французької революції)	—	„ 40 „
М. Грушевський: З бїжучої хвилі, статї на теми дня 1905—6.	1	„ 20 „
„ Байда Вишневецький в поезії й історії	—	„ 70 „
„ Вол. Антонович	—	„ 35 „
Спиридон Черкасенко: Хвилини, Збірка поезій	—	„ 56 „
Марко Вовчок: Посмертні оповідання (що не вийшли в попередні збір- ки): Дяк, Пройдисвіт, Лист з Парижа, Як Хапко солоду відрік ся, Гайдамаки	2	„ — „
Ол. Грушевський: З сучасної української літератури. Нариси і характе- ристики	2	„ 24 „
М. Лозинський: Польська народова демократія	1	„ 40 „
С. Ковалів: Похресник і інші оповідання брош. 2 К 20 с., опр.	2	„ 60 „
Й. Бойер: Сила віри, роман.	1	„ 40 „
О. Кобилянська: „В неділю рано зіле копала“	2	„ 24 „
Кнут Гамеун: Пан, пер. Л. Пахаревський	—	„ 70 „

Головний склад в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Нова сензаційна повість з життя української інтелігенції в Галичині з років 1900—1908

Журбенко Л. (псевдонім звісного белетриста)

ФІЛІСТЕР. події з родинного життя.

Накладом Українсько-руської Видавничої Спільки у Львові. Отсю книжку висилає Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10. за надісланем переказом 3 кор. 30 сот. брошурований, а за 3 кор. 90 сот. оправлений примірник оплаченою поштою.

НАША ШКОЛА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ.

Орган Товариства українських учителів середніх і висших шкіл „Учительська Громада“ у Львові.

Виходить 4 рази на рік книжками 4—5 аркушів.

Видає *Редакційний Комітет*. — Відповідає за редакцію: *Ів. Бровецький*.

Умови передплати: В Австро-Угорщині: річно 10 кор., піврічно 5 кор.
Для заграниці: „ 12 „ „ 6 „

Члени Товариства „Учительська Громада“ дістають журнал *бесплатно*.
Редакція & Адміністрація: Львів, ул. Свнцької, 6. Original from UNIVERSITY OF ILLINOIS AT URBANA-CHAMPAIGN

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.

У ПУЩІ.

(Драматична поема).

Діячі:

Річард Айрон — скульптор.
 Едіта — його стара мати.
 Крістабель — його сестра, вдовиця.
 Деві — син Крістабелі, підліток.
 Джонатан — скульптор, товариш Річарда.
 Джошуе Кембль — старий приятель родини Айронів.
 Джоанна (Дженні) — його дочка, молода дівчина.
 Ріверсова жінка.
 Годвінсон — учитель і проповідник.
 Калєб Педдінтон — найстарший літами громадянин в кольонії.
 Джірімая Ортвін }
 Джон Мільс. } Найповажніші громадяне в кольонії в кра-
 Метю Фільдінг } іні Масачузеті.
 Абрагам Сміт }
 Магістер — учитель лічби в Род-Айленді.
 Брайд — органіста й учитель співу там же.
 Бруклі — швачка.
 Чарлі — ученик Річарда.
 Другий ученик.
 Мак Гарді }
 Джонс } Громадяне в Род-Айленді.
 О'Патрік. }

Мессер Антоніо — торговий посол з Венеції.
 Індіянка — дикарка, молода дівчина.

Громадяне в Масачузеті, школярі в Род-Айленді.

Дієть ся в XVII ст. в Північній Америці, перші два акти в невеличкій кольо-
нії в Масачузеті, останній в Род-Айленді.

I.

Хата, грубо збита з колод; великий комінок, на ньому бюст, статуетки і кілька
уламків античної скульптури.Едіта і Крістабель змивають стіл і лави і стиха співають мелодію гимна без слів.
Знадвору чути стукіт сокир, свист пили, гукання робочих людей. Нарешті озиваєть
ся голос: „Ну, годі на сьогодні! Час до дому“.Річард і Деві увіходять у хату потомлені. Річард при хвартуху, з мулярським зна-
рядом, у Деві в руках відро і квач.

Річард. Готовий комін, навіть побілили.

*(Скидає хвартуха і вішає вкуні з знарядом на кілок).*Кінець. *(Сідає на ослін перед комінком).*

Тай утомивсь! А ти, малий?

ЛНВістник 1910 кв. III.

31

Деві. Я? Так, не дуже. Дядьку, ось пожди,
Я хресту принесу, вогонь підживим.
Та й славно буде! Напечем каштанів,
ще в мене є. Ото стрільба почнеться!
(Вибіває).

Річард (розправляє втомлені руки).
Туман на дворі, холодно і вохко,
немов у нас над Темзою.

Крістабель (зітхає) Ох, Темза!
Вже нам її не бачити до віку...

За що Господь нас покарав вигнанням?

Едіта. Не нарікай на Бога, дочко, гріх!
Не на вигнання Він нас запровадив,
а в край обітований. Так колись
Ізраеля Він в Ханаан повів
з Єгипту, з дому праці. І тоді
були такі, що стали нарікати
на трудну путь. Що їм було за те?
Згадай про се і духом сумирися..

(Увиходить Деві з хрестом і захожується коло комінка).

Крістабель. Я, мамо, все корюся. А тільки тяжко
мені буває часом, як згадаю,
що там же десь могила мого Джона.

Едіта. „Лишіте мертвим мертвих погребати“.
За морем гріб, а тут — твій син живий,
брат, мати, вся громада християнська.

(Крістабель, зітхнувши, починає шпоркатися по хаті, прибираючи).

Сьогодні нам шановний Годвінсон
прилюдно поясненне прочитає
про те, що значить „новий Ханаан“.
Ти підеш, сину, слухати?

(при сих словах Деві тихенько, але спритно, вкладається на лаву
і укривається плащем).

Річард. Ні, мамо.

Едіта. Чому?

Річард. Я втомлений тай... Як сказати...
Мені здається — в тому поясненні
новіго буде мало...

Едіта. Ой, мій сину,
Дух суемудрія закравсь до тебе.
Покійний батько дуже помилився,
в мандрівку в папський край тебе пославши —
лукавий Рим струїв тебе.

Річард. Матусю!

Лукавий Рим зовсім не винен з того,
що мастер Годвінсон не красномовець.

Едіта. Для щирої душі, незлого серця
не треба красномовства, тільки правди
і слова Божого.

Річард. Я сам читаю
Святе Письмо. Там красномовство єсть.
Едіта. Не знаю, сину, — сі твої слова,
здаєть ся, прості, а брєнять — лукаво.
Річард. Ну то й забудь їх, матінко, не гнівайсь.
Хиба ти свого Річарда не знаєш?
Він трошки в батька вдав ся.
Крістабель. Наш татусь
був жартівливий завжди та веселий...
Едіта. Але він був богобоязний завжди.
Крістабель. Я власне се й сказати хтіла, мамо.
Едіта. Ходім, вже час, а то без нас почнуть
читати Боже слово. Як скінчить ся
година відпочинку від роботи,
то прийдець ся небесне залишити
і до земного взятись. Не впускаймо
години Божої.
Крістабель. Та я готова.
А де ж се Деві?

(бачить його на лавиї).

Що се? Він заснув?

Вставай, моя дитино!
Річард. Дай же спокій,
сестричко, хлопцеви, — ще ж молоде,
а працювало так, хоч би й старому.
Едіта (пробує розбудити Деві, але той твердо спить).
Заснув сном молодим, і не розбудип.
Бог з ним, ще спізнаємось. Ходімо, дочко.
Річард. Пождіть хвилинку. Белло, де мій віск?
Крістабель (збентежено). А на що він?
Річард. Ліпив би на дозвіллі.
Едіта. Для іграшки знайшлось дозвілля й хіть.
Річард. Для мене се не іграшка, матусю.
Ти знаєш се, та споритись не час.
Де ж віск? Ти, Белло, певне десь прибрала.
Крістабель. Ти так давно не згадував про нього...
Річард. Бо не було дозвільної хвилини.
Я сам про себе забував не раз:
вдень працював, вночі як мертвий спав.
Я став волом, мов вавілонський цар,
не знаю тільки, за яку провину.
Отсе на час вернув ся в людський образ.
Так де ж мій віск?
Крістабель. Ох, братіку, прости!
Вони просили, мати наказала...
Річард. Я, Белло, щось тебе не розумію.
Едіта. Твій віск громада на свічки взяла,
аби при них читати Боже слово.

Шановний Годвінсон заслаб на очі,
читаючи при скіпці.

Річард. Мамо, мамо!

Едіта. Послухай, сину!

Річард. Я не можу слухати!

Ідіть, лишіть мене, я сам не свій!

Ідіть з очей!

Едіта. Ти матери се кажеш?

Річард. Тобі кажу, другому б не казав,
а просто...

Едіта. Що? Побив би? Договорюй!

Річард. Лишіть мене!

Крістабель. Лиши його, матусю,
він пересердить ся. Ходім, пора вже.

Едіта (*подивившись який час на сина, подаєть ся до дверей*).

Зневажати рідну матір! І за віщо?

За марний віск! Хай Бог тобі простить...

(*Едіта і Крістабель виходять*).

Річард (*сам. Мовчить якусь хвилину*).

Хай Бог простить — кому? Тому, запевне,
хто сам не відає, що творить. Що там!

Прощати чи карати — Боже діло,
а людям се ні на що не потрібно.

Чи я помстив ся б за таку кривду,

а чи простив, як наш закон велить,

то кривда не змінила ся б від того,

вона б усе гнітила, мов той камінь

і гризла б серце — праведне чи грішне,

однаково. Тепер мені сидіти,

дивити ся на сії зайві руки,

позбавлені коханої роботи,

єдиної, що красила життє,

се гірше, ніж непростена провина,

ніж муки совісті...

Деві (*ледве жінки вийшли, схопив ся з лави, крадькома підійшов до Річарда, намагав ся звернути на себе його увагу, але той не чув*).

Слухай, дядьку,

чи ти ліпити можеш тільки з воску?

Річард. А що тобі?

Деві (*сїдає долї коло його ніг і щиро дивить ся в очі*).

Ні, дядечку, скажи!

Річард. Ну, можу з глини, та її ж нема.

Деві. Оттак! Нема? А ми ж ліпили комін?

Річард. То не така. І статуя — не комін,

навчи ся тєб знать.

Деві (*ображено*).

Я зпаю, дядьку.

Я тільки хтів сказати... Ні, не скажу,

Бо знов розсердиш ся.

Річард.

Я не на тебе.

Ти, Деві, не вважай.
 Деві. Так от що, дядьку, —
 якось я пробував ліпити з хліба...
 Річард. Ліпити пробував? Не пробуй, Деві,
 не пробуй!
 Деві. Чом? Ти думаєш, погано?
 Здаєть ся, що незгірше, хоч поглянь.
 (виймає з кишені і показує Річардови фігурку з хліба).
 Се, бачиш, Годвінсон, — він довгополий
 круглоголовий, з книжкою в руках,
 широкий рот, од вуха аж до вуха,
 а вуха, бач, стремлять. Такий він, правда?
 Річард (потроху починає придивлятись, потім бере у Деві
 фігурку). Дай роздивлюсь (усміхаєть ся). А справді —
 Годвінсон!
 Чи се ти вперше виліпив фігурку?
 Деві. Ні, я весь час поки були на морі
 ліпив собі.
 Річард. А як же я не бачив?
 Деві. То я ховавсь від мами і бабуні,
 вони ж сього не люблять.
 Річард. А від мене
 чого ж ховав ся? Бач, який ти, Деві!
 Деві. Соромив ся показувати таке,
 то все було погане.
 Річард (придивляючись до фігурки). От що, Деві,
 у нього має бути довший ніс
 і голова похнюплена...
 Деві. Се правда.
 Так можна ще поправити, хліб свіжий
 Річард. ...і на бік схилена (поправляє), отак, а руки
 на книжці зложені.
 Деві. Ні, в книжку палець
 Заложений, мов закладка на текстї.
 (передражнює гукнявим голосом).
 „Десятий розділ, перший вірш Осії...“
 (смієть ся).
 От, як би я вмів так ліпити, як ти!
 Я б їх усіх зробив: старую Стоклі,
 оту сову в великих окулярах,
 що не дає в неділю в паці ґрати,
 гладкого Діка, як співає гимна,
 наморщившись мов яблуко печене.
 Річард. Чого тобі все хочеть ся таких?
 Деві. Бо я люблю, що смішно.
 Річард. А щоб гарно?
 Хіба не любиш?
 Деві. Ні, чом не люблю,

та тільки то вже видумати треба,
куди мені... (*лащить ся до Річарда*).

Дай подивитись, дядьку,

на те, що ти ліпив на кораблі.

Річард. Тобі цікаво?

Деві.

Вже ж!

Річард.

Ну, то достань,

отам у шафі.

Деві. (*біля шафи*). Можна й те достати,
що ти з Італії привіз?

Річард.

Не руш.

Ну, що ж ти робиш там?

Деві.

Читаю напис,

та по латині, трудно розібрати.

(*Читає помалу*).

„Pereat mundus, fiat ars“. Що значить?

Річард. „Хай згине світ, а хист хай буде“.

Деві.

Хист?

Річард. Ну так, скульптура, музика, малярство...

Деві. Я розумію. Хто ж се так казав?

Річард. Та се було таке собі прислів'є
в Венеції у скульпторськїм гурті,
де й я прийнятий був.

Деві.

От певне, дядьку,

Там весело жилось!

Річард.

Так, так, мій хлопче...

Деві. І як ти міг покинути той гурт?

Річард. А хто ж би визволив з біди без мене
і хто ж би годував у сьому краю
твою бабуню й маму, і тебе?

Деві. Я й сам собі як небудь дав би раду.

Річард. Отак, як батько твій?

Деві.

Ой, татко, татко!

Скажи, за що вони його забили?

Річард. За книжку.

Деві.

Що ж в тій книжці?

Річард. Там писав він,

що образів не треба поважати,
що англїканська церква нечестива...

Деві. Але ж се правда! Тож бабуня каже,
що і в Святїм Письмі виходить так!

Річард. Ти думаєш, за правду не карають?

Деві (*з фігуркою в руках, мовчки задумав ся*).

Дженні Кембл (*молоденька дівчина в дуже простому вбраннї. Вві-*
ходить і спиняєть ся на порозї),

Ах, вибачайте! Ви самі?..

Річард.

Будь ласка!

Матуся й Белла хутко прийдуть, панно.

Дженні (стоїть, мнє рубчик з хвартушка, засоромлена, але не йде з дверей).

Деві (дивить ся на фігурку, що в руках, потім на Дженні).

Дивіть ся, панно Дженні, ваш портрет!

Дженні. Де? (поступає вперед).

Деві.

Ось.

Дженні (удає, ніби не бачить подібности).

Який там мій портрет? Убрана,

немов принцесса.

Річард.

Та хіба ж убранне

найперша річ? І ви б могли убратись принцессою.

Дженні.

Та де вже там мені!..

Я проста дівчина...

Річард.

Повірте, панно,

ніхто б не здивувався, як би побачив в такім убранні вас.

Дженні.

О, пане майстре,

ви звикли дамам править компліменти?

Річард. Чому гадаєте, що звик?

Дженні.

А вже ж,

ви все були в блискучім товаристві, часами й при дворі у короля.

Річард. У королівських малярів, скажіть!

Дженні. Однаково! До двору пишні дами приходять і портрети замовляють..

Деві. Ет, що то! Як би ви коли почули,

як стане дядько правити про балі, комедії та всякі маскарadi, що він набачив по світах. Ото! є що послухать!

Річард.

Не плещи бо, Деві.

Дженні (до Деві).

Ти думаєш, що дядькови цікаво оповідать для мене?

Річард.

Панно Дженні,

аби я знав, що вам цікаво слухать...

Дженні. Людей бувалих кожен слухать радий.

Деві. Ох, дядьку, розкажи про карнавал в тім місті на воді... Ну, як то зветь ся?

Річард. В Венеції?

Деві.

Так! так!

Дженні.

Там, кажуть, гарно.

Річард. Царицею морей звуть тее місто, а я б назвав колискою краси.

Коли бувало я в блакитні ночі дививсь на тее марморове місто, мені здавалось, мов не руки людські оті палади білі мурували,

а що вони сами зняли ся з моря,
от як встають сріблясті тумани...

(Дженні слухає уважно, спершись на камінок. Річард задививсь на неї і спинивсь).

Деві. Ну, далі, дядьку! Що ж ти не говориш?

Річард. Дай ножика і дерева.

Деві.

На віщо?

Річард. Стругатиму, — так розмовлять зручнійше.

(Деві дає, Річард струже, поглядаючи на Дженні).

... Бувало мріють чорні гондоли,
вітрилами сріблять ся кораблі,
од виноколу плинучи до міста, —
мені здавалось, мов таємні зорі
Венеції в дарунок посилають
найкращі мрії, а вона приймає
їх обережно і колише тихо,
тихесенько, щоб не сполохать їх...

(дерево раптом ламаєть ся в нього в руках, він з досади кидає його в вогонь).

Дай глини, Деві.

Деві.

Простої тієї?

Річард. Та хоч тії.

Деві *(іде за двері і хутко вертаєть ся з глиною).*

Річард *(говорить без Деві, потім не спиняючи розповіди, бере глину і править далі, виліплюючи щось із глини)...*

Бувало так і ранок

Застане, як дивлюсь на чарівницю,
що люде звуть Венеція. Як тільки
ударить перший промінь сонця в мури,
вони спалахнуть золотим пожаром,
а море враз неначе засмієть ся,
прокинувшись і вгледівши красу
цариці пишної. Найкраще бачить
її в той ранній час на сході сонця
поки в ній люде ще не повставали,
а де-які ще тільки повкладались —
Венеція не любить спать в ночі —
в таку годину мармор оживає
і на будинках люд камінний статуї
немов якусь містерію вдає.

І мінять ся обличчя марморові
немов живі під соняшним проміннем.
Вродливий люд! Недарма прості люде
вигадують, що то русалки й нікси
із моря вирнули й зійшли на мури,
щоб глянути, чи дуже світ широкий,
тай так на гарне місто задивились,
що і не счулись, як сховав ся місяць.
Тут сонце стрелило проміннем гострим

і в мить русалки всі покамянїли,
бо їм невільно глянути на сонце.

Деві. Русалки справді в морі є.

Річард. Для того,
хто вірить в них, то є.

Деві. Я буду вірить,—
тоді побачу їх?

Річард. Побачиш, певне.

Дженні. А татко каже — гріх в такеє вірить.

Річард. А коли вірить ся?

Дженні. Читать Святе Письмо
і розум просвітить ся.

Річард. Але мрія
зостанеть ся.

(Входять Едіта й Крістабель; з ними Годвінсон і Джошуе Кембль, обов коротко обстрижені, Годвінсон в довгополій одежі не то ученою, не то духовною, Кембль у простому пуританському вбранні).

Годвінсон. Мир сьому дому!

(Річард встав мовчки, вклоняеть ся, Деві і Дженні відходять на бік, Дженні вітають ся з жінками, Деві ховають ся в ванкір).

Кембль. Мир вам!

Річард. Як мастесь, шановний пане Кемблю?

Кембль *(не відповідаючи Річардови, до Дженні)*.
Ти тут чого?

Дженні *(змішавшись)*. Я тільки-що прийшла...
До пані Крістабелі...

Кембль *(поглядаючи на Річарда)*. Слухай, дочко,
ти тее „паньканне“ мені покинь.
Ми всі брати і сестри у Христї
і всім повинна просто „ти“ казати,
Хоч би й самому королеви. Тямип?

Дженні. Я розумію, татку.

Кембль *(до Річ.)*. Ти, молодче,
либонь не звик до нашої простоти,
але й тобі пора вже забувати
звичаї нечестиві.

Річард. Я й не мав їх.

Годвінсон. Хто між папістами пробув три роки,
той їх звичаї чей же переймав.

Річард. Італія від нас одстала в вірі,
але звичаю може й нас навчити.

Едіта *(до Крістабелі)*. Ти там прилагодь братови полудень,
бо як іти, то треба вже збиратись.

(Крістабель захожуєть ся коло печі, Дженні помагав їй, вони стиха розмовляють).

Річард. Куди се? Я нікуди не збираюсь.

Кембль. Ми се тепера врадили на зборі,
щоб батьку Годвінсону дім поставить.

Річард. Мені здавалось...

- Г о д в і н с о н. Так, я маю хату,
але громада з доброти своєї
замість хатини кам'яницю хоче
для мене збудувати. Не так для мене —
я б сам на те не згодився ніколи —
як власне для громадського добра,
бо в мене будуть люде по суботах
збирати ся на бесіди побожні.
Тепер се при тісноті не вигідно.
Хоч я казав громаді: шкода праці...
- К е м б л ь. Та що там, батьку, як уся громада
та рушить шарварком, то і не довго
триватиме та праця. До зими
либонь скінчить ся.
- Р і ч а р д. Та зима вже хутко.
І то навряд, щоб громадяне всі
могли на сю роботу стати.
- К е м б л ь. Чому ж би?
- Р і ч а р д. Бо ще не всі собі оселі мають.
- Е д і т а. За те для всіх нас вогнище духовне
горітиме в учителя в оселі.
- К е м б л ь. Так, Річарде, бери своє начинне
і хлопця...
- Р і ч а р д. Хлопець дуже притомив ся,
тай він малий для шарварків громадських.
- К е м б л ь. Ну, сам приходь.
- Р і ч а р д. Не знаю, чи прийду.
- К е м б л ь. Чому ж не знаєш?
- Р і ч а р д. В мене час не вільний.
Я ще ранійше обіцяв сусідці
поставити їй коміна в хатині,
як тільки вдома виправлю ся, сьогодні
я мушу йти до неї.
- Е д і т а. Я гадаю,
що та сусідка може ще й пождати.
- Р і ч а р д. А я, матусю, думаю инакше.
- К е м б л ь. Та бо громада врадила, щоб братись
усім до діла.
- Р і ч а р д. Я не був на раді
- К е м б л ь. Ти б міг прийти.
- Р і ч а р д. Мене ніхто не кликав.
- Е д і т а. Я кликала.
- Р і ч а р д. Мені ти не казала,
що там на зборі щей обради будуть,
я думав — то зібранне молитовне.
- К е м б л ь. Воно таке й було, та заразом
ми зважили й порадитись про справи.
та все одно — був, чи не був на раді,
а вже коли громада вся рішає,

то всяк примушений рішинця слухать.

Річард. Хто має силу з примусом боротись,
той робить завжди тільки по охоті.

Кембль. Я ж думаю, охота в тебе єсть.

Річард. Дозвольте вже мені про тее думать.

Кембль. Але громада не питає думки
того, хто супротивить ся рішинцям.

Що хочеш, думай — а коритись мусиш.

Громадська влада — то єсть божа влада,
і всяка думка хай мовчить при ній.

Річард. Так говорить не личить пурітанам!

Годвінсон. Чому ж би то не личить? Поясніть!

Річард. Бо як що ми не думку борошили,
то я не знаю, за що ми боролись.

Годвінсон. За Боже слово! й за громадську волю!

Річард. А в чім, по вашому, громадська воля?

Кембль. А в тім, що ні король, ні парламент
ламать не сміє присуду громади.

Громада — вільне й незалежне тіло.

Годвінсон (з погрозою в голосі.) Громада власні парості негідні
рубати може і в вогонь вкидати

і їх ніхто не сміє боронити.

Річард (до Годв.) В такій громаді, сіправді, повна воля
всім фарисеям.

Годвінсон. Річарде, до чого
ви се сказали?

Річард. Sapienti sat.

Годвінсон (встает). Се чемна мова!

Едіта. Сину, ти забув,
що ти молодший і говориш з гостем.
Шановний вчителю, простіть його
і не беріть за зле слів нерозважних.

Річард. Я, мамо, не казав ще: теа сїпра!

Кембль. Та що се за балачка католицька?

Годв. (береть ся за шапку). Зостаньте з миром!

Едіта. Вчителю шановний!
Ви не одійдете від мене в гніві,
Не завдасте такої злої кари
мені за необачність мого сина.

Годвінсон. Вас поважаючи, Едіто гідна,
я остаюсь.

(Виходить і спиняєть ся у порога дуже убого вбрана жінка, скілька раз
вклоняєть ся товариству).

Жінка. Мир сій оселі чесній.

Річард. Мир, жінко добра, й вам (жінка все стоїть у порога,
виляд у неї принижений, прибитий).

До гурту просим.

Годв. (до Кембля). Я щось забув обличче сеї жінки.

Кембль (до Годв.) Вже ж, бо вона не ходить на зібрання.

Се жінка Ріверса, що втік в Род-Айленд
після останніх виборів у нас.

Годвінсон. Лукавий чоловік. Мутив громаду.

Чого ж се їй?

Жінка (до Річарда). Шановний пане майстре,
я се прийшла спитати вас...

Річард. Я знаю.

Я не забув. Сьогодні я прийду.

Жінка. Пробачте!.. докучаю... я-б не сміла,
та злидні тяжкі, осінь наступила,
а тут вогню нема де розпалити,
щоб ту нещасну дівчурку нагріть!

Годв. У вас немає хати?

Кембл. Є в них хата.

Жінка. Та хата є, ще чоловік стулив
якусь там хижку, але печи дасть біг.
Там вохко, як в льоху; моє найменше
лежить в пропасниці, а я сама
над ранок ледве голову підвожу.
І так була біда, а се вже далі
либонь кінець прийшов... Нема ні звідки
ні помочі, ні жадної поради...
Громада сердить ся... А що ж я винна?
Та вже нехай би я... а то ж дітки.., (плаче).

Річард (до Годв.).

То се відповідають немовлята
за батьків гріх?

Годв. Я, майстре, за громаду
не можу говорити. Громадське діло.

Кембл (до жінки). Ти знаєш що, небого, почекай,
ось ми відбудем шарварок громадський,
порадимось, то може що й поможем.

Жінка (з боязким поглядом то на Річарда, то на Годв. і Кембля).
Та я пожду... от тільки та біда
з дитиною... коли б не вмерло...

Річард (укає). Деві!

(Деві виходить за ванькіра).

Збирай начинне, підем мурувати!

(Деві збирає в кутку начинне, принесене з початку дії).

Крістабель (озивається од печі).

Ти, Річарде, хоч попоїв би перше.

Річард. Я не голодний, потім. Швидче, Деві.

Деві. Я вже готовий, дядьку.

Річард (до жінки). Ну, ходім (мовчки вклоняється Годвінсону
і Кемблю і виходить окупі з Деві).

Жінка (кланяється всім низько).

Зостаньте в ласці Божій.

Кембл.

Прощавай.

(Жінка ще кланяється всім і виходить слідом за Річардом і Деві).

Г о д в. Едіто, син ваш видно хоче стати
з громадою на поєдинок!

К е м б л ь.

Батьку,

ти вже напосідаєш ся занадто.
Що хлопець ту нещасну пожалів,
я в тім гріха не бачу. Милосерде
до вбогих єсть повинність християнська.

Г о д в. Сімя ся вбога за своє нечестє.
Тепер ся жінка, мов вівця покїрна,
бо злидні стисли... Та душа в їй вовча.
(До Кембля). Адже вона не слухала тебе!
Їй майстер, бач, потрібен, не громада.
Господь її скарає, як Сапфіру,
Ананїєву жінку нечестиву,
що покривала чоловіка гріх
перед громадою. Запевне й Річард
не з добрости пішов їй помогати.

К е м б л ь. Не нападай ся, батьку, він одважний, —
сказать по правді, я люблю одвагу, —
він так собі, як молодий бичок,
що не навчив ся ще в ярмі ходити,
а все таки натура в нього добра,
я знав його й малим. З покійним Джеком,
водили здавна ми хлїб-сіль. Едіто,
чи памятаєш, як з твоїм старим,
ми англїканцям завдавали гарту?

Е д і т а. Так, брате Джошуе, я не забуду,
яким ти був товаришем для Джека.

Г о д в і н с о н (сїв біля комінка, збираючись помішати в камінї,
нагнув ся за коцюбою і зненацька побачив фіґурку з хлїба, що валялась
долї. Здійняв її, придививсь, потім встав. До Едіти).

Едіто! Се робив ваш син, запевне?
(Показує і кладе перед нею на стіл фіґурку).

Е д і т а (знищена).

Я з ним нічого поробить не можу,
шановний вчителю. У мене серце
аж краєть ся, що він на згубу йде.

Г о д в. Я жалую, що покарав Господь
побожну матір нечестивим сином,
але я вже не можу zostаватись
в тім домі, де господарем ваш син.

Е д і т а. Шановний вчителю!..

Г о д в. Ні, я не можу.
Зостаньте з Богом (Виходить швидко).

Е д і т а (сплескує руками).

Господи, за віщо
караєш нас?

К е м б л ь. Та що він там знайшов?
(Придивляється до фіґурки).

- Ха-ха-ха-ха! Та й здорово ж уданий!
 Як вилитий наш батько Годінсон!
 Сказати по правді, може й нечестиво,
 а лепсько вийшло! Чи ти бачиш, Дженні?
- Д ж е н н і (*підходить, усміхаючись*).
 Чого шановний вчитель так розгнівався,
 адже людей малюють на портретах,
 то чом же їх ліпити не можна?
- К е м б л ь. Бачиш,
 портрети лиш мальовані бувають,
 все ж ліплене і різьблене — кумір,
 а не портрет.
- Д ж е н н і. А я гадала, татку,
 що лиш богів подобі — то куміри.
- К е м б л ь. Ні, сказано, щоб не різьбив ніхто
 і не ліпив „ніякої подобі“, —
 се брідко перед Богом.
- Д ж е н н і. А як часом
 для забавки зліпив би хто фігурку,
 то й се вже гріх?
- К е м б л ь. Се?.. як тобі сказати?
 воно не то, щоб... ну, а все ж негоже...
 та ти чого допитуєш ся?
- Д ж е н н і (*засоромлена*). Так...
- К е м б л ь. Дивую ся я з Річарда! Порядний
 і чесний хлопець, а такі дурниці
 ніяк покинути не може.
- Е д і т а. Брате,
 ти надто добрий, не дурниці се,
 а гріх та ще й великий. Се мій хрест,
 се рана мого серця — ті „дурниці“.
- К е м б л ь. Е, сестро, се вже й ти у гріх впadaєш,
 у гріх одчаю. Річард молодий,
 а тим, що він не любить п'ятики,
 з дівчатами не водить ся, то мусить
 чим иншим бавитись — кров молода.
 Одружить ся колись, зівє гніздечко,
 та й играшки забуде.
- Е д і т а. Дай то Боже,
 щоб сї твої слова були пророчі.
 Тим часом — кров мені холоде в жилах,
 як я дивлюсь на „играшки“ такі.
 (*Показує на фігурки в одкритій шафі*).
- К е м б л ь (*приглядаєть ся і пізнає в фігурці Дженні*).
 Еге-ге-ге-ге! Се що таке, Джоанно?
- Д ж е н н і (*змищена*). Я, таточку, не знаю.
- К е м б л ь (*суворо*). Ну, то знай,
 що играшок таких я не дозволю.
 Щоб се було в останнє!

Дженні. Добре, татку.
Кембль. А Річарду скажу, щоб він се знищив,
щоб не було сього!
Дженні (*мимохить*). Ох, татку!
Кембль (*суворо*). Дженні!
Дженні. Та я ж нічого.
(*Тихо до Крістабелі*). Сестро Крістабеле!
Яка я грішна — жаль мені фігурки. (*Іде до ванкіра*).
Кембль. Куди ти, Дженні? нам додому час,
я ще не їв від рана.
Едіта. То зостань ся
в нас, брате Джошуе, і пополуднуй
чим Бог послав.
Кембль. Ні, сестро, я піду,
де далі час виходить на роботу,
моя ж сокира не прийде по мене,
а я по неї мушу йти до дому.
Едіта. Як би ти, брате Джошуе, й мене
провів туди, де мають будувати.
Кембль. Чого тобі туди?
Едіта. Піду робити з громадою.
Кембль. Жінок туди не кличуть,
то не жіноче діло — будувати.
Едіта. В потребі й жінка мусить все робити.
Кембль. Ну, крайньої потреби ще не має.
Едіта. Мій рід не звик ждати крайньої потреби,
він завжди й скрізь ішов у першій лаві.
Коли не служуть син громаді й Богу, —
за нього піде мати, — але сором
на рід мій не впаде.
Кембль. Едіто, сестро,
се дуже красно сказано, та сила
жіноча не дорівнює словам.
Едіта. Носити цеглу та місити глину
і я здолаю. Чесні громадяне
не погордують мною, сподіваюсь.
Кембль. Як уважаєш. То, зайти до мене,
я проведу тебе, коли так хочеш.
Зостаньте у мирі.
Едіта і Крістабель. Ідіте з Богом!
(*Кембль і Дженні виходять*).
Едіта. Дай, дочко, пополудновать, що маєш,
а потім дай лопату і рядно
і шнур знайди.
Крістабель. Ти, мамо, справді йдеш?
Едіта. Коли бува, що я кажу неправду?
Крістабель. Дозволь, матусю, я піду, поможу.
Едіта. Кому ти хочеш допомогти?
Крістабель. Тобі.

Едіта. Зостань ся дома.

Крістабель. Чом?

Едіта. Бо я так хочу.

(Мовчанье. Крістабель лагодить полуднувати, Едіта розгортає біблію й читає).

(Річард і Деві раптово входять задихані).

Річард. Дай, Беллочко, полуднувати, та швидче.

Крістабель. Ти вже вернувсь? Так швидко?

Річард. Я на час.

Се я для Деві. Бачу, він аж мліє

від голоду, а йти не хоче сам

без мене, мусів вести на годівлю.

(Поки Крістабель ладає страву, Річард ходить по хаті раптово, видно зворушений).

О Господи, яка біда на світі!

Ти, Белло, здумати собі не можеш,

яка нещасна Ріверсова жінка

у тій землянці вохкій, з тими дітьми.

І не вона одна... таких є безліч...

(Ходить мовчки, далі спиняєть ся перед Едітою).

А знаєш, мамо, я собі подумав,

що може й справді гріх так жить, як я.

Едіта (радісно).

Ти, Річарде, прийшов до сеї думки?

Благословен Господь!

Річард. Сьогодні вперше

побачив я так близько злидні людські.

Я досі знав лиш бідність артистичну,

ощадність бачив, працю невсипущу,

та корчів голоду я ще не бачив,

не чув його спотвореного крику, --

не чув, не бачив і не дбав! Матусю.

Хіба не гріх така страшна байдужість?

Але я жив серед краси і мрій.

Все вище, вище й вище я здіймав ся

на крилах мрій — тепер упав на землю...

Ох, мамо, як же я забив ся страшно!

Здаєть ся мрії зломлено крило...

а як воно плескало буйло!

Едіта. Сину,

ти наче жалуєш про тві мрії,

хоч сам ти зрозумів, що замість мрій...

Річард. Так, замість мрій, тут потребують хліба!

І я за се в них каменем не кину...

Едіта. Тут вимагають не самого хліба,

а й слова Божого, — не забувай!

І ми служить повинні щирим серцем

тим, хто дає нам Боже слово.

Річард. Мамо!

Христос давно нам дав його. Те слово
він не сховав у схові під замка
і всяк його сам може взяти тепера,
а передавачів не треба нам...

Едіта. Ти, сину, мов Род-Айлендець говориш.
Тебе призводить Ріверсова жінка,
хай Бог її побє!

Річард. Не проклинай!
Її побила й так лиха година.
Подумай, мамо, — люде, що назвали
себе „святими“ й „божими синами“,
дають своїм братам не хліб, а камінь!
Вони ламають крила мріям ясним!
Їх варто проклинати.

Едіта. Годі слів,
бо кожде слово гріх новий.

Річард. Так, годі,
бо кожде слово, то нова отрута
для тебе і — для мене.

Крістабель. Страва стигне.

*(Едіта, Річард і Деві сідають до стола, Крістабель їм служить, їдять
в мовчанні)*

*(Едіта встає перша, бере шмур і лопату, закидає на плечі рядно і
подаєть ся до дверей).*

Річард *(до Крістабелі)*. Куди се мати йде?

Крістабель. Та... на роботу...

Едіта *(обертаючись, стоячи на порозі)*.

Я, сину, йду за тебе відробляти.
(Повагом виходить).

Крістабель *(до Деві)*. Ти б, синку, йшов бабусі помогти.

Деві. Як скажеш, дядьку Річарде?

Річард. Як хочеш...

Деві. Я йду з тобою...

(Деві починає знов ретельно їсти, Річард сидить, не торкаючи страви).

Крістабель. Річарде, ти б їв...

Річард. Не їсть ся, Беллочко...

(Мовчанне).

Крістабель. А тута Кембль
нагримав на дочку за сю фігурку.
Він хоче, щоб ти знищив се.

Річард *(з раптовим запалом)*. Не знищу!

Сього ніхто не може наказати!

(хтось стукає у двері).

Річард. Либонь по мене *(встає)*.

Крістабель *(одчиняє і виглядає за двері)*.

Боже! Джонатан!

чи бачиш, Річарде?!

(Уводить Джонатана за руку в хату).

Річард (*кидаєть ся і гаряче витаєть ся з Джонатаном*).

Ти звідки взяв ся?

Я ж думав — ти в Голандії осїв ся.

Джонатан. Осїв ся та не всидїв...

Річард.

Чом же так?

Кажи, розкажуй, що було з тобою.

Крістабель. Та дай же, братіку, йому спочити.

Сідайте, Джонатане (*садовить за стіл, присуває йому страву*).

Привзеляйтесь.

Джонатан. Спасибі, не голоден, де-що їв,

ми з жінкою шатро собі зробили

та трохи там поспідали.

Крістабель. Та щò ви!

Ну, як таки вам жити у шатрі?

Поки збудується, у нас сидіте.

Так, Річарде?

Річард.

Вже ж, Беллочко, звичайне.

Джонатан. А ваша паніматка...

Крістабель.

О, матуся

вам буде дуже рада. Я піду

та приведу сюди дружину вашу.

Де ви спинились?

Джонатан.

Як би вам сказати?

Там шарварком громада щось буде,

то ми отаборились в тій містині.

Крістабель. Гарзд, я вже найду (*виходить*).

Річард.

Ну, слухай, друже,

чому ж се ти в Голандії „не всидїв“?

зарібку не було?

Джонатан.

Та ні, не те,

а я зневірив ся в старому світі.

Той давній світ зостарів ся в гріхах,

закостенів у звичках нечестивих

і навіть дух живий нової віри

не може воскресити того трупа.

І я збагнув, для чого в край новий

Ізраеля виводив Бог з Єгипту, —

інакше б той народ не став обранцем,

Єгипетська гидота застаріла

його посіла б як лиха проказа.

Колись я розкажу тобі дрібнїйше

про всі мої пригоди, а тепер

аж згадувать не хочеть ся. Я радий,

що можу вже не думати про те.

Річард. А все ж Голандія новому хисту

торує шлях широкий. Я простив би

„Єгипетську гидоту“ їй за тее.

Джонатан. Се ти говориш так, а не простив же

Венеції усіх її гріхів

за цноту хисту красного.
 Р і ч а р д. Простив я
 не менше їй, аніж Христос блудниці.
 Д ж о н а т а н. Все ж признаєш ти, що вона блудниця.
 Р і ч а р д. Ні, власне, я не те хотів сказати,
 було б се і негречно і невдячно.
 Д ж о н а т а н. Але за те правдиво! Я бояв ся,
 що вже не вилізу з її роспусти,
 коли там довше поживу.
 Р і ч а р д. Ні трохи
 я не боявсь того.
 Д ж о н а т а н. Чого ж ти втік
 від неї, як від жінки Потіфара?
 Р і ч а р д. Згадай про інквізицію. Крім того,
 ти знаєш сам: поважні обовязки
 обох нас кликали до дому.
 Д ж о н а т а н. Правда,
 а все таки ти без жалю покинув
 Венецію.
 Р і ч а р д. Хіба ти се завважив?
 Я й сам тоді гаразд того не тамив...
 (трохи задумав ся).
 Однак се правда! Я вже звідти рвав ся,
 я вже був ситий тих пишнот, бенкетів,
 пестливої венеціянок вроди,
 облеслевих речей венеціанців,
 а що найгірше: пуританська шия
 не вмiла гнути ся по католицьки,
 переступати ноги не хотіли
 через високі дожеві пороги
 і спотикались на помостах гладких
 палаців меценатських. В тих палацах
 немов заморські квіти процвітають
 виборні талани — але в теплиці
 скорійше нидіють аніж цвітуть.
 Нащадки велитів, сами здрібнілі,
 якась безсила, пещена їх врода.
 Д ж о н а т а н. Се правда, там артисти зледащiли,
 мов ті запроданки великопанські,
 що вже й від сонця Божого одвикли,
 а лиш при штучнім світлі жити можуть.
 Р і ч а р д. Той хист либонь усі свої слова
 договорив до краю і, здаєть ся,
 готовий заніміти.
 Д ж о н а т а н. Так, здаєть ся...
 І як се страшно, Річарде! то ж ми
 звязали з хистом нашу власну долю.
 Р і ч а р д. О, наша доля, брате, не загине!
 в Італії ще не кінчить ся світ.
 Для нас тут світ ще тільки що почав ся.

Ми ще поборемось. Ми, слава Богу,
вродились не підніжками магнатів,
у нашім гороскопі інші зорі.
Я, пливучи сюди, багато думав,
то був великий океан думок...
Я згадую, як часто вечорами
збиралась на помості корабельнім
громада наша, мов одна родина,
і там при світлі вічного багаття,
що сам Господь на небі розпалив,
співала гимни. Постаті співців
були мов з бронзи чорної одлиті,
суворі, тверді, повні сили й моци,
при світлі зір здавались велитенські,
і стільки в них було краси нової,
незнаної в тім світі італьянським,
де я учив ся алфавету хисту!..
І марив я тоді, що в сій громаді,
серед нового краю розпалю я
одвічної краси нове багаття...
О, то були такі палкі мрії...
Як би ти знав!..

Джонатан. І що ж? вони не зникли?

Річард. Ні, ще не зникли, хоч примеркли трохи.

Я бачу, тут в новому краю треба
хащів розчистити вперед чимало,
а потім все розпалювать багаття...

Джонатан. Хащів? Яких? Ти ж не про пущу кажеш?

Річард. Ні, пуща ся мене найменш лякає,
хоча й вона чимало силу нищить.
Тут навіть глини пущної немає,
та се ще байка, може згодом знайдем..
Тут між людьми ростуть лихі терни.

Джонатан. Та хто ж вони такі?

Річард. Ось обживеш ся,
то й сам побачиш.. Ох, мій Джонатане,
який сей день для мене був тяжкий...
та, Богу дяка, радісно скінчив ся!

(кладає руку на плече Джонатанови).

Товаришу мій вірний! Друже щирый!
мій побратиме у святому хисті!
Сам Бог тебе привів мені на поміч,
тепер ми гори перевернем! Правда?

(Сміється радісно і жартівливо трясє Джонатана за плечі).

Джонатан. Ой, ой, пусти! Я ж не гора!.. Ну, брате,
ти тут набрав ся сили Голїата,
тобі ся пуща на користь іде!

Річард. Все на користь! І пуща, і терни,
все на користь! Нічого не бою ся!

(Кінець сїдує.)

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

Прагматизм.

В днях між 31 серпня і 5 вересня (н. ст.) 1908 року радив у Гайдельберзі третій міжнародній філософичний зїзд. Рїзвив ся він від попереднїх і подїбних наукових зїздів предовсїм острим тоном дискусїї, яка в горячїйших хвилях небагато була віддалена від звичайної сварки, непозбавленої крайних слів. Питанем, що викликало таке назвичайне заворушене зібраних з усїх кінцїв свїта професорів філософїї та спричинило такі зриви пристрасти, було питанє про прагматизм. За те питанє посварили ся головно нїмецькі ученї з американськими. Першї виступали як противники, другї як горячі визнавцї тої філософичної думки, що знана під іменем прагматизму, а сварки за прагматизм вели ся в таких формах, що справоздавцї зїзду говорять трохи не про скандал.

Щож, у самїм фактї, що поважні люде, які стоять на передових позицїях свїтової культури, цїлою силою своєї пристрасти заступали ся за чисто-теоретичним питанєм: за прагматизм, чи проти нього? — питанєм, яке не торкалось нї їх матерїяльного істнованя, нї економїчних інтересів, — кїнець кінцїв нема нїчого дивного нї нечуваного. Факт той зайвий раз доказував тїльки, що людам, котрі добили ся на означену висоту культурних почувань, питаня чисто теоретичнї, позбавленї всякого безпосереднього економїчного інтересу, можуть бути рївно важнї та рївно могутчо можуть захоплювати цїле їх ество, як справи матерїяльного добра, особистої чести, суспїльної сили. Се стара правда, а пригадувати її тут видавалось менї не зовсїм зайвим єдино тїльки з уваги на деякі прикрї явища в галицько-українськїм житю, котрі в останнїх часах показували, як дуже важко, може навіть неможливо заступникам усяких т. зв. „поступових“ течїй нашої суспїльности згодитись із тим, що теоретичне розумїне питань нацїонального житя і еволюцїя сього розумїня можуть мати наскрїзь ідеалїстичний, обєктивно-науковий підклад, а не потребують ґрунтуватись на впливах — гроша блискучого... Не хотїло ся-б се тут — навіть мимоходом — згадувати, але хочби деякі квіткї з полемїки за аграрний соціалїзм, веденої в галицькїй українськїй пресї, викликають прикрї рефлексїї. Киньмо їх таки і перейдїмо до питаня прагматизму.

В титулї своєї книги про прагматизм відомий американськїй учений і філософ Джемс*) називає прагматизм „новим іменем для

*) William James: Der Pragmatismus. Ein neuer Name für alte Denkmethode. Volkstümliche philosophische Vorlesungen. Aus dem Englischen übersetzt von Wilhelm Jerusalem, Leipzig 1908.

старих методів думаня". Означене—здасть ся мені,—вповні відповідне. Справді, в прагматизмі не треба глядати передовсім за метафізикою, за розв'язуванем „вічних“ питань, а брати його треба за метод думаня, за спосіб, як ставити ся до теоретичних і практичних питань нашого життя. А метод сей — справді не новий. Майже без решти можна його розкрити з писань Ернста Маха, Георга Зіммеля, Рудольфа Айкена, Рудольфа Гольдшайда, а і в старині знайти можна зразки його і натяки на нього. Проте мудрість Бен Акіби („все те вже було“) таки не встоюєть ся що-до прагматизму. Бо сила новости філософичної думки не лежить в обставині, що такої думки ще ніхто, ніде й ніколи не подумав, а в чімсь цілком иншим. А власне: творче діло, нове діло на філософичнім полі полягає нетільки в сотвореню нової категорії думаня, нового елементу ідей, а й в сім, аби існуючі вже, розсіпані в людських душах і творах елементи на ново зібрати, оригінально впорядкувати та поставити в таку тісну зв'язь з найосновнішими потребами людського чуття й думаня, щоб могли статись центром, ядром і корінем нового світогляду. Все те вже було: і критичний ідеалізм Канта, і пантеїзм Спіноци, і матеріалізм Біхнера, і енергетизм Оствальда, — все десь, колись, хтось, принагідно подумав складники тих світоглядів, але—принагідно, а названі люде подумали те саме сильніше, виключніше, поставили те в центр свого розуміння світа, сотворили з того основні принципи могучих систем. В такім значіню прагматизм також новий.

Самі прагматисти, а в їх числі також згаданий висше професор Джемс, хочуть бачити в прагматизмі головно й передовсім дві речі: метод, як рішати філософичні спори, і спосіб, як пізнавати правду. Значить, прагматизм, се передовсім теорія таксованя філософичних спорів і теорія правди. Кажемо: „передовсім“ тому, що з прийнятем тих — про око формальних тільки — теорій в'яжуть ся деякі основні консеквенції метафізичні, етичні, суспільні. Коротко перейдемо ті речі по черзі.

Прагматизм, як міра таксованя філософичних спорів. Чи світ — одність, чи многість? Що рішає — доля, чи свобідна воля? Чи світ — матерія, чи дух? У сих і подібних „перших“ і „останніх“ питаннях маємо думки про світ, які з рівним правом встоюють ся, а спори із-за них — безконечні. Інтерпретацію таких питань прагматизм переводить сим шляхом, що просліджує практичні висновки противенств. Він питаєть ся: яка практична ріжниця вийшлаб із того, якби одна або друга думка була правдива? Ось зразок прагматичного методу. Якщо для нашого практичного життя (в найширшій розуміню того слова: отже для нашого духового й фізичного життя), для нашої діяльности не вийшлаб ніяка ріжниця з того, чи згодимось, що світ має початок або не має початку, — то сваритись за такі противенства не

варта, бо не справдішні, дійсні противенства, а тільки противенства слів, спори за слова. Колиж знова з факту, що приймемо погляд про свободу людської волі або противний погляд про здетерміноване людських діл, наступає практична консеквенція для нашої етики, суспільної діяльності, карного закона, — то прагматистичний метод признає, що се справдішні, позитивні, дійсні противенства, справдішні, а не фікційні спори. В листі до проф. Джемса відомий німецький хемік і філософ Оствальд писав раз: „Усе, що дійсне, впливає на наші діла, і саме вплив той рішає про дійсність. У своїх лекціях звичайно так питаю ся: о скільки світ бувби инакший, якби ся або та альтернатива була правдива? Як не можу знайти нічого, що змінило ся-б, то альтернатива не має змісту“. Іншими словами: суперечні погляди означають у практиці те саме, а иньшої ріжницї, крім практичної, нема. Прагматист обіцює собі, що чимало філософічних спорів утратилоб усяку вартість та знизило ся-б до рівня пустих сварок за слова, якби до них приступити з таким методом, та стоїть на тім, що задачею філософії повинно-б бути розкрити, який практичний висновок має для людського життя обставина, що та або иньша формула світа правдива. Прагматизм відвертаєть ся від спорів за слова, а цілою силою повертаєть ся до дійсности, до фактів, до практичного життя.

Проте прагматизм не хоче опирати ся на тих або иньших розв'язках філософічних питань. Він хоче бути тільки методом. І то методом противним усякому раціоналізмови, всяким пробам будувати теорії й системи на апіорних ідеях, без уваги на практичні висновки. Він не хоче звязати ся ні з одним філософічним ні метафізичним світоглядом, а признає реальну вартість кожній теорії, як тільки вона веде до практичних користей в думаню й в діяльности. Значить, прагматизм не претендує на одностайний філософічний світогляд, а хоче бути тільки методом орієнтаційним.

З тим змаганем прагматизму дати міру таксованя філософічних спорів вяжеть ся їх і з нього впливає прагматистична теорія правди.

Всякі роди раціоналізму й наївного реалізму розуміють правду, як абсолютну згідність наших думок з абсолютною дійсністю. Прагматизм відкидає се розуміне правди. Він каже: нема одної, вічної, абсолютної правди, як вірного відбитя абсолютної дійсности; є багато правд, а мірою їх правдивости являєть ся їх практичність. Такі думки правдиві, з помічю яких можемо думати й ділати гладко, вигідно, без перешкод, без суперечностей. Правда — не трівка, мертва й раз на все задеревіла: вона пливе, зміняєть ся з кожним новим фактом. Новий погляд тоді правдивий, коли може заспокоїти нашу потребу повязаня й асімі-

ляції нових дослідів із старими. Якщо теологічні думки мають справдішню вартість для дійсного життя людини, то вони — на погляд прагматиста — правдиві. Якась думка так довго правдива, поки віра в неї нам корисна. Правда, се рід добра. Правдиве все, що в обсягу інтелектуального переконання з означених причин покажеться добрим. Правдиве те, в що ми повинні б вірити, щоб успішно повертатись серед наших думок і діл. Зпоміж своїх думок, вообрази́нь, понять людина ті назвала правдивими, котрі виявили свою корисність і практичність. Се первісне й основне розумінє правди.

Правда — читаємо в словарях філософічних — то прикмета деяких наших виобрази́нь; вона значить „згоду“ з дійсністю, так само, як неправда значить незгоду з дійсністю. На сю дефініцію пристають і прагматисти і раціоналісти. Спір починаєть ся що-йно від питання, що таке „згода“ і що таке „дійсність“. Для раціоналістів „згода“ — то відбите: наче в зеркалі відбиваєть ся світ у нашім умі і дає нам правду. Значить, правда — наскрізь статичне відношенє. Супроти того виступає прагматист із питанням, про конкретну ріжницю, яку спричинює в людськім житю признанє якоїсь думки правдивою. І друге питання: якби та думка була хибна, неправдива, то о скільки се відбило ся б на нашім житю? Відповідь така: ті виобрази́ня правдиві, які собі можемо присвоїти, якими можемо користуватись, які можемо „справджувати“. Хибні ті виобрази́ня, при яких усе те неможливе. Правда якоїсь думки се не мертва прикмета, з нею звязана; правда, се подія, пригода яку ми пережили. Думка стаєть ся правдивою, події роблять її правдивою.

В сїм місці виступають перед нами ті метафізичні, суспільні й етичні консеквенції, про які висше зазначено, що вони лежать в основі прагматистичного розуміння правди.

Наш образ світа, наші думки про світ, се витвори нашої фізично-психічної організації, котра ніколи не відбиває світа механічно. Мусимо здогадувати ся, що глибокі ріжницї існують між образами світа, витворюваними ріжними фізично-психічними організаціями безчисленних типів живих істот: инакше виглядає образ світа в очах комахи, під острим зором орла, під слабим поглядом риб. Вповні об'єктивно не відбиваєть ся зміст світа ні в однім згадаім фізично-психічнім організмі. А проте матеріал наших вражінь, хоча й суб'єктивно забарвлений і перетворений, служить нам за провідника в нашій практичній діяльності, дає нам змогу повертатись у світї способом правильним, себто корисним для нас, так само як інші образи світа, инакші як наш, таку саму службу роблять кождому типови животин. З сього висновок: Вартість ріжних виобрази́нь зовсім не залежить від їх внутрішнього змісту, від того, чи

і як той зміст сходиться з об'єктивним існуванням; вона залежна від того, до яких наслідків ведуть різні способи виображування, зв'язані з влачею даних психічно-фізичних організацій, від того, як образи світа сплітаються з потребами й умовами життя поодиноких живих пород. Коли кажемо, що людина підтримує своє життя з поміччю своїх правдивих образів, а шкодить собі хибними образами, то можемо також сказати, що ті „правдиві“ образи не тому корисні, що правдиві, а по називаємо їх правдивими за те, що ведуть нас до корисних нам наслідків. Загал „вічних“ і для людини нормативних правд призбирався відси, що в ході віків людська суспільність вибирала із своїх виображень ті, котрі справджувалися, встоювалися й легітимувалися в практичній діяльності. Людське пізнання не зависає в повітрі духової гімнастики, воно — процес біологічний, рівнобіжний з іншими біологічними процесами людського організму, отже з обміном матерії, круженням крові, травленням і т. и. Наше пізнання то рідночасно процес природничо-космічний і суспільний. Суспільний в тім значінню, що наша мова (зп'ряд і підойма нашої думки) то витвір не тільки загально-природний, а й суспільний. Суспільність можна вважати за штучне оточене (milieu), яке людина собі творить у космосі. Загальнопризнані „правди“, самозрозумілі правди, то виображення й думки, яких придатність і корисність випробована й признана суспільністю.

В праці, в боротьбі збирає собі людство правди що раз нові. Не всі правди трівки. Величезна їх більшість змінюється. Ми творимо правди. Не якісь абсолютні, задеревілі правди. Само поняття правди, то ніщо інше як абстракція від багатьох пережитих правд. Одна велюка, абсолютна, справді вічна правда — такий самий абстракт, як абстрактом і мітом зістаєся поняття справедливості, краси здоров'я. Є тільки справедливі діла й люде, гарні твори штуки й явища природи, здорові люде і т. и., але абсолютного права, здоров'я, краси нема. Так само є різні правди, але абсолютна правда — то абстракція перетворена в хибним людським думанням на метафізичну дійсність. Людина творить правди; правди ті справджуються в житю, впливають на життя, приносять йому користі й шкоди, відбиваються на інших людях — користю або шкодою. Тут етичний момент у нашій твореню правд. Правди про людські громадські порядки, про суспільний лад, про політичний уклад, відбиваються на громадським, національним, політичним житю — корисно або некорисно. Тут етично-соціально-етичний момент у нашій твореню правд. До річи: почуте суспільно-етичної відповідальності за голошені нами соціальні правди, за ставлені нами політичні кличі збільшилося б, якби ми все тямляли, що кидані нами (иногда — на жаль — з легкої руки!) гасла й правди будуть частиною тих сил, котрі рішати-муть не тільки про долю оди-

ниць („молоді люде“), а мусять зазначити ся в долі нашої суспільности, та в крайних наслідках — цілого людства.

Кінчимо сей нарис праґматизму. Він занадто короткий, щоб могли в ньому помістити або бодай зазначити всі консеквенції й висновки з основних аксіом праґматизму. Всеж таки вже й на основі сказаного можна занотувати тут найважніші пункти, в котрих критика поціляє в праґматизм, та й зазначити місце праґматистичного думаня в духовній (філософській і суспільній) культурі сучасного людства.

Критика бе передусім у теорію правди, прийату праґматизмом. Як-що хочу правду означувати по її корисности, то чи маю питати ся за тим, що корисне м о й о м у житю, чи за тим, що корисне житю и н ш и х людей. Тут стає перед нами трудність дуже поважна, яку декотрі праґматисти хочуть обминути сим способом, що на місці індивідуального життя кладуть жите взагалі або жите людської суспільности. Як се вже висше зазначено, праґматисти ті бачуть у правдах громадські, збірні придбання людства, та вважають жите громади за пробний камінь правд. Філософічно має таке розуміне тільки дрібну вартість. Метафізик не може на ньому зупинити ся, а мусить питати ся, яким правом він має власне на сій границі живих істот станути й далі не піти.

Що корисність правди якогось пізнаня належить до критеріїв правди, в тім пунктї всі годять ся. Ориґінальним стаєть ся праґматизм тоді, коли він упевняє, що корисність — єдине мірило правди. Правда й користь не покривають ся; психолоґія звірят знає чимало прикладів, які показують, що в боротьбі за істноване бувають деяким животинам корисні всякі ілюзії, яких неправдивість для нашого ума наглядна. Зрештою прим. фізичні гіпотези — корисні в економії нашого думаня й нашої практичної діяльности, а проте навіть творці тих гіпотез не сумнівають ся, що вони — неправдиві.

Під руками своїх більш крайніх представників праґматистична теорія правди кінець кінців наблизилася дуже до суб'єктивізму молодшої софістики (Ксенїад, Евтідем), по якому властиво нема правди й неправди, а правдиве для всякого те, що він признає правдою, — те, що йому дає хосен. Виходить се з таких упевнень праґматизму, як ось: „ся теорія розв'язує се питане більш вдоволяючо ніж та“, себто „більш вдоволяючо для нас“, а кожда людина має волю класти вагу на инший пункт. Для суб'єктивізму — шлях розкритий.

А проте (а навіть власно тому) за праґматизмом зістаєть ся заслуга, що з нечуваною силою підчеркнув біолоґічну й соціальну корисність правдивого пізнаня, поставив її в центрі свого світогляду, вивів з неї критерії наукові, етичні й суспільні. І з сього погляду праґматизм — не вважаючи на опозицію німецьких метафізиків — таки встоюєть ся як фільо-

софія. Нетільки встоюєть ся, а здобуває собі що-раз нових визнаців—малого: що-раз нові народи. Народив ся він серед англосаксонської раси (Велика Британія й Америка), захопив Італію, знайшов собі визначних приклонників у Франції. На гайдельберськім конгресі він зустрів ся з німецькою філософією (чи краще: з німецькими філософами), стріча була тверда й голосна, а результат: заінтересоване прагматизмом у Німеччині. Предтеч його можна надбати вже навіть в Славянщині. Тай можна здогадувати ся, що він скорійше чи пізнійше станеть ся модною філософією — з усіми признаками й прикметами популярної, модної філософії. Хоча річ відома, що популярність і модність не причинюють ся до поглиблення філософічних систем, то таки — здаєть ся мені — не треба б жалкуватись, якби прагматистичний напрям і спосіб думаня захопили широкі маси людности. Зосібна ж, якби прийняли ся серед таких народів, яких духові інтереси повернені трохи не виключно на історично-літературні справи, як наш нарід. Питанє про практичну вартість наших занять, інтересів і спорів, основне питанє прагматизму про корисність або шкідність наших думок, поглядів і змагань нетільки для людської одиниці, а й для цілої суспільности, для її вихованя, її будучности, те пекуче питанє, котре прагматизм раз-у-раз пригадує людині, поглиблючи її почутє особистої, соціальної й національної відповідальности за свої думки й вчинки, — могло б свіжим подувом повіяти по наших археологічно-історично-літературних інтересах та продерти вже раз їх монополістичне становище; питанє те могло б хоч трохи захитати нашим раціоналістично-ідеалістичним образованєм і способом думаня в політиці, підкопати одушевлене грізними й гучними фразами, а привчити суспільність контролювати мірою суспільної користи (в найширшій розуміню того слова) діла й слова наших громадських діячів.

Візьмемо конкретні приклади прагматистичного таксованя з обсягу громадських справ.

Ще ні одного разу не прийшлоь мені бувати в галицьких українських студентських товариствах на дискусіях про такі реальні для нашого в 95% хліборобського народу питаня, як питанє парцеляції, мелорації, комасації і т. и. За те відчитів про літературні „впливи“ (!) на того або иншого забутого, мізерного віршомазя наслухатись у нас можна доволі. Але се ще — має деяке виправданє. Одначе такого виправданя ніяк не можна доглянутись за завзятими сварками за те, чи в „Zukunfts-staat-і“ будуть розділятиь витвори по потребам одиниць, чи в міру їх праці. Такі й подібні сим „питаня“ мають у нас славу „науково-політичних“ питань, а прелеганти й опоненти в дискусіях над такими проблемами в одну мить добувають собі імя суспільних чи полі-

тичних „теоретиків“. Як приступити до таких спорів про „останні“ питання „Zukunftsstaat-u“ з прагматистичними критеріями, то що виявить ся? Виявить ся, що як сварка за те, чи світ має початок чи не має початку, — то сварка за слова, а не за рiчи, бо чи одну чи другу відповідь приймемо, то воно для нашого становища в світі найменшого значіння не має, так само й сварка за роздiл витворiв у будучiй соціалістичній або анархістичній суспільності, то спір за слова, а не рiчевий спір, бо чи згодимось на „в міру потреб“ чи „в міру праці“, то се на наше становище до сучасних, живих соціально-політичних справ найменшого впливу не може мати. Прагматист до таких і „iмже“ подiбних питань повернеть ся — плечима.

Або всякі раціоналістичні утопії що-до визволення людської одиниці від усіх „пут“, що ними цивільний, карний і адміністраційний закон — одним словом: держава, „вижуть“ свободу руху людини; раціоналістичні концепції якоїсь етики вільної від „пересудів“ минувшини, від „мраки“ релігійних вірувань і наказів... Та й всякі инші розумово-фантазійні вигадки що до основного понівечення культурної й взагалі соціальної минувшини в користь логічно видуманих плянів нового порядку, — вигадки, котрі — до речі сказати — появляють ся в більш абстрактній і абсолютній формі власне там, де політична неволя й недоля, не даючи людині свободи правильних рухів, розгрішує її морально від обовязків серіозно ставитись до своїх суспільно-етичних ідеалів і контролювати їх реальну вартість у щоденній громадській практиці! До всіх таких явищ соціального й морального раціоналізму приступає прагматизм із прозаїчним запитом: як відбиваєть ся твоя, людино, висока етична або соціальна теорія таки на твоїй нинішній етиці й суспільній роботі? Чи високі теорії під обухом „незалежних обставин“ і тягарем дійсности не являють ся простим запереченем твоєї щоденної діяльности? Може не тільки запереченем, а пробою якоїсь ідейної експіації за „свинства“ щоденного життя? Може твої ідеальні соціальні й політичні ідеї сплітають ся в твоїм естві з дуже утилітаристичною практикою? Може твої теорії про чистість і свободу в полових відносинах між людьми буддучини ні трохи не спинюють тебе бути тепер „сексуальною худобою“? Може соціальна й політична утопія наповняє твою душу такою погордою до близької тобі, твоєї національної, суспільної й політичної мізерії, що ти вибираєш на свою часть не мазати ся в тій мізерії, а буйати в світі своєї утопії?.. Перепущені через прагматистичний метод у таксованю правди всі такі суспільні явища тратять свою „величність“ та показують ся звичайними, ординарними неправдами, брехнями, які не можуть вилегітимувати свого істнованя „корисністю“ — корисністю в широкім, суспільнім розуміню того слова. З другогож боку

прагматистичний метод навчає тим вище таксувати ідеалістичні концепції етики й соціального життя, чим більша їх „правдивість“, себ-то чим більше реально вони справджують ся й контролюють ся щоденним людським життям, дійсною життєвою практикою. З того погляду релігія і всякі інші ідеалістичні витвори людства й людських одиниць—можуть бути правдиві.

АНДРІЙ ЛИСЕНКО.

Вертай з шляху — копитал пре!

З життя колишнього запорозького степу.

Північна частина Херсонщини, котру тепер займає Александрійський повіт, літ півторака перед тим була справжня ще пустиня. У Ляхів називались сі місця Диким полем і тягнулись вони по Дніпру аж до самого Запорожя, а далі на південь до Чорного моря шли степи широкі. Від річки Тясьмина тягнулись величезні ліси, нетрі і пущі, з котрих тепер зісталась сама мализна під назвою: Чута, ліси Плоский, Нерубайлівський і найбільший Чорний, або Гайдамацький ліс. Всі сі ліси раптом вривають ся коло теперішніх залізничних станцій: Цибулів, Трепівка, Знаменка і Пантріївка, а далі до самого моря протяглась безкрая степовина без жадної рослини, без жадного кущика. В тих степах ще в XVIII віці ганяли дики коні¹⁾, літали як бистрі вітри — сайгаки, а на високих степових могилах маячили степові орли — беркути. В степу виводили ся цілі отари дроф і стрепетів²⁾.

По степах гуляли Татари, жили аулами Ногайці, але помалу осідали і оселявали сю пустиню і наші селяне-Українці. Відразу не-

1) В 30 роках минулого віку, коло Вознесенська піймали в останній раз дикого коня і старий кирасір Смецький розказував мені, що сей кінь був страшенно дикий, лютий, не підпускав до себе нікого і бив ногами, хапаючи зубами усякого, хто підходив до нього. На зріст був невеликий з довгою гривовою і хвостом. Голова була велика, а копита невеликі. Весь він був подібний до теперішніх куланів в пустинях середньої Азії.

2) В половині 80-их років я бачив ще багато дроф і стрепетів, коло Долинської і Казанки. Стрепет або хохотва то рід дрофи; сі птахи не зимували в нас, а прилітали на літо і паслись на ціливі, де росте дикий румянок. Літ десять пізнійше я не бачив і не чув вже про хохотву, котра не може жити там, де степ почали вже орати. Кажуть, що там, де пройшла ріля, не буде жити хохотва. Степових орлів беркутів я теж бачив в 80-их роках, а пізнійше теж не стало їх.

величкими зимовниками, хуторами, котрі закладали ся коло якого-небудь байрака, де було степове озеро, а далі пішли сельбища і здовш річок степових: Цибульника, Біжка, Саврані, Івгульця. Почали наші Українці і землю орати і не боялись вже так злих Татарів, бо знали, що не далеко на південь по Дніпру живуть славні Запорожці, котрі добру памятку дали б Татарві, як-би почувли про її набіг на селян-хліборобів, тай самі селяне теж научились обороняти себе від злого Татарина. Бувало правда всяко і не мало наших людей ставали що року і в Козлові і в Кафі на невільничім торзі, або робили на турецьких галерах, привязані за шию желізними ланцюхами. Так жило ся тоді в степах Херсонщини, хоч і небезпечно, але вільно.

На Україні з кінцем XVII віку наступала Велика Руїна. Військова старшина, і другі ватожки видирали і шарпали один у другого гетманську булаву. Почали ходити війною один на другого; як не ставало власної сили, то просили підмоги у Москалів, у Турків і Татар, всяких розбещених войовників приводили на Україну. Страшні часи переживала тоді Україна. Цілі села, містечка вирізували або гнали в неволю на турецьку сторону. Селяне втікали за Дніпро в Полтавщину, де володіли вже Москалі, втікали далі в Слободську-Україну, а багато утікало і на південь в ліси за Тясьмином і шукали собі в темних нетрах і пушах спасення і від чужих, і від своїх ¹⁾).

Помалу Українці стали все дальше посувати ся на вільні степові місця.

Але з часів цариці Катерини почали зазивати на вільні степи ріжних чужоземців. Пускали їх на ті степи, що кровю українською були политі, тяжкою працею, з небезпекою для життя були розорані. Найбільше нашло Сербів і Хорватів, а далі Арнаутів, Греків і навіть Французів. Всі вони діставали землі даром. Полковник Хорват вивів де-кілька десятків родин з Хорватії і Сербії, котрі оселились в теперішнім Александрійським повіті. Роздавали землі широкою долонею і генералам і полковникам Російського війська. Одному генералови, що привіз кн. Потьомкіну під Бендери барильце огірків, подаровано було більше 1000 десятин

¹⁾ В Чорнім лісі і досі знаходять ся земляні вали, як останки фортець. Недалеко від села Водяни старий чоловік оповідав мені, що був час, коли поселенці ще не осмілювались виходити в степи, а жили ховаючись в лісах і що в них були навіть гармати і рушниці. Може бути і то, що старий помішав поселенців з гайдамаками, котрі по довгу жили в лісі коло Знаменки, від чого і ліс прозвав ся гайдамацьким.

землі. Всі чужоземці записували ся до російського війська і зіставляли офіцерами, а за тим і дворянами. Незабаром почали закріплювати за тими дворянами селян. І ті нові, і старі дворяне завели також порядки, які діялись у польських панів на Україні. І не відомо де гірше жилось, чи у пана Ляха недовірка, чи у православного поміщика дворянина російського, або Серба. І сї, ще вчора биті батогами і канчуками якого-небудь турецького бея, теж саме виробляли над крепаком Українцем. Полова роспушта, jus primaе postis в сих розбещених і диких по натурі своїх людей панували по цілій Херсонщині. Так тяглось літ 80, як не більш, а селянин-Українець все терпів, все переносив; мабуть за довгий час своєї історичної неволі звик до того. Прийшла в кінці і воля, але і вона не дала того, що треба було хліборобови — не дала йому землі, і знов він остав ся з невеличким ґрунтом, а щоб не померти з голоду треба було йти в нове ярмо до пана, наймаючи в него землю.

Після польської рухавки в 1863-ім році багато польських поміщиків кинулись купувати землі в підупалих вже сербських та російських дворянів. Ціни на землі стали зростати з року на рік, особливо як польським зайдам почали допомогати купчики з Крилова, Крюкова, салганщики-салотопники, котрі зрозуміли, що земля — се краща комерція, ніж випасати товар по степах. Товар ще може і виздохати і не доїде до Петербурга, а землю хоч по як високій ціні селяне завше розберуть, бо нігде їм дітись. В кінці 90-их років зявив ся ще новіший тип. Взяв ся пан Казімір Гехт, котрий якомсь як з неба впав. Був, як казали, десь на Поділю літ 15 директором цукроварні і вивіз відтіля чимало грошей. Двома словами покінчив з паном, дідичем с. Сокиринець, і відразу розкішно запанував. Перевіз свою семью: жінку і чотири доньки, привіз багато коней, коляс, повозів. Найняв майстрів, щоб розширити стару оселю; два садівники чистили старий сад і розводили новий. Одним словом став паном на всю губу. Поробив всім візити, але хоч обявив себе дуже ширим патріотом, пани-Поляки сусіди його якомсь обминали і дивились на него скося. Може причиною того було його німецьке назвисько — Гехт, а може і те, що Поляки нігде не могли знайти герба пана Гехта.

Сербо-Хорвати і російські дворяне давно вже сунулись розпродувати свої маетки. Землі ті дворяне-поміщики ніколи не любили. Вона завше була для них незносним тягарем, а з селянами без кінця шла війна. Дворянин-поміщик тільки і міг жити на селі поки було крєпацтво, а далі нічого вже не тримало його в дворянськїм гнізді.

І почали дворяне втікати в городи, а також за кордон.

Пап Казімір Гехт потроху оглядав ся, придивляв ся, а через півроку поїхав у Київ, зібрав товариство Сокирянської цукроварні, а ще через пів року гордо стояла готова фабрика над великим Сокирянським ставом. Пан Казімір Гехт став першим директором заводу, а сьогодні для него був великий день. Сьогодні мало відбутися посвячене фабрики; хоч вона вже тиждень за два була в руху, то все-ж сьогодні буде велике свято, великий бенкет. Подивився Гехт через вікно, яку махіну він соорудив. Фабрика була на три поверхи і стояла на горі. Сорок вікон в кожнім поверсі виблискувало проти сонця. Високий комін підіймався струмко як голка в небо і верстов за десять маячив в степу. Вночі все освічувалося великими електричними лампами. За фабрикою стояли камені доми, де були склади і містилися служачі. Зносили ся до гори величезні цистерни для патоки, для цукру, а за фабрикою вився легкий димок машини, що підвозила в вагонетках бураки по новій вузькоторовій залізниці, що йшла від стації за 7 верстов.

О, сьогодні для Гехта великий день! Розіслано не мало запросин, але треба посилати і своїх коней за почесними гостями, що прийдуть з повітового і губерньського міста. Післав Гехт карточки і до своїх сусідів, що обіцяли плянтувати бураки, бо у Гехта не стане своєї землі на таку фабрику, яку він соорудив. Треба буде задобрити своїх плянтаторів. Он і мужики лагодять ся теж сіяти бураки, ну та з мужиком не та і річ що з паном: коли що почне суперечатись, можна просто в потилицю гнати його. Нічого боятись! Начальство все за ним, за паном Гехтом.

От хоч би з вузькоторовою дорогою яке кепське діло вийшло. Будував сю залізницю молодий інженер Гдовський, що служив на стації. Почав п. Гдовський залицятися до доньки Гехта, панни Гельці. Ну, думає Гехт, і добре; і дорога буде, і зятя знайшов. І справді інженерик так дешево побудував, що сам п. Гехт дивувався, — він не знав, що все зробилося коштом тої залізниці, де служив Гдовський, і було записане як видатки на якісь роботи на станції. А тут вийшло погане! Гдовський був молодий чоловік, взяв ся до будови, та забув зрівняти гори і яри. Де гори — ліз на гору, де долина — лети туди. От на одній горі фаркоплі не видержали, потяг розірвав ся і кілька вагонів полетіли з бураками і з людьми прямо на фабрику; — вибили стінку, сами розбилися на тріски, при тому покалічилось десять людей, а двох на смерть забило. Прийшлося п. Гехту самому поїхати до старшо-

го інженера, щоби прикрити, затушувати справу. Що до убитих, то признали, що вони потерпіли від власної необережності а пан Гехт ще дав вдовам убитих по 25 карбованців, і вдови ще плакали, та цілували руки доброму панови. А все-ж Гехт, вернувши до дому добре намилив голову свому будучому зятеви, щоб на другий раз пильнував і кишеню тестя, а щоб і своєї науки інженерської не забував. Вчора п. Гехт дістав депешу від головного начальника желізниць, в котрій начальник повідомляв, що справа скінчила ся добре.

Богато сьогодні клопоту п. Гехту, от тільки що згадав, що треба ще післати за трома попами і за дияконом, і за хором. Аж голова крутить ся від клопотів, гірш ніж тоді, як в Києві він збирав до товариства Жидів, польських графів та російських купців. Треба заглянути і на фабрику, що там діеть ся. Швидко йде Гехт. Сам невеличкого зросту, кругленький, огрядний. Сивий аж виблискує, а щоки і уста рум'яні, очима, здаєть ся у всяку щілочку загляне. В кінці греблі зустрів головного свого підрядчика Лейзера Мойсеевича Айзенблята. Привитав ся з ним по приятельськи, а тут Лейзер почав жалібно плакаться і жалітись на се подле хамло, на мужву, що сьогодні повикидувала мясо перший сорт, — кажучи, що се мясо з дохлих котів, а кашу теж забракували; крупа-ж у Лейзера — антик. Лізуть з кулаками до самого Лейзера і ремствують, що від червів каша сама ходить по столі. Лейзер просить пана директора оборонити його від тих подлих гайдамаків, і просить їх покарати, а то чесному купцеви хоч лягай та помирай. П. Гехт заспокоїв його: він знав добре, яке се мясо перший сорт і каша — антик, але тямив також, що Лейзер не який будь Жидочок, що з ним треба обходитись дуже обережно, бо Лейзер Айзенблят один з де-кількох десятків племінників київського цукроварного короля, котрий не тільки Гехта, а і весь його гешефт може легенько проковтнути. Тому тут п. Гехт повинен уважати, бо до того ще Лейзер і небідний вже Жидок. Має свої воловні при цукровні, має два склепи, з котрих продає робочим на борг усякий гнилий крам, бере за те вчетверо, та й ще припише. Та й ще Лейзер доносить що тижня свому стрію-королеви в Києві, що і як іде на фабриці, і про пана Гехта теж пише. Іде Гехт разом з Лейзером до бухгалтера, щось довго йому наказує і поясняє, а далі і крикнув як начальник. Молодий бухгалтер аж червоніє, а далі і поклоном і словами показує, що згожуєть ся наложити на робочих кару за нинішну суперечку з Лейзером. Він тільки боїть ся якого-небудь бунту, або страйку робітників. На сі слова і пан Гехт

Лейзер весело регочуться, кажучи: „А начальство на що у нас? Хіба не стало вже нагаїв у урядників?“ І сміючись ідуть далі по фабриці. Усюди пана Гехта зустрічають низенькими поклонами, усюди і пан Гехт ласково і з усміхом витає своїх помічників. Він знає, що всі ті техніки, сахаровари, машиністи то частини великої машини, а коло частин, хоч які вони незамітні, треба ходити обережно, бо попусують цілу машину. Інше діло цукровий бурак, або простий робітник. Їх нежаль, треба добре арестом натиснути. Бурак дасть весь свій сік, а мужик-робочий повинен віддати всю свою мужську силу. Витискай скільки хочеш, скільки влізе.

Іде п. Гехт до казарм для робочих. Се довгий коридор вириятий у землі глибоко на зріст чоловіка. По середині стоять деревляні стовпи і підпирають дах, зроблений з гонти. До стовпів прибиті широкі лавки, на котрих робітники сплять. Маленькі вікна вриті в землю і перепускають в середину дуже мало світла. В казарму треба спускатись по деревляній драбинці; на земляній долівці стоять цілі калюжи дощової води, що збігає вниз по сходнях. Усюди страшний сморід, багно, бруд. Цілі гори лущин з насіння, кавунів, динь лежать скрізь. Се мешкане для людей, де сплять вповалку, спочивають по каторжній дванадцятигодинній праці, де не буває ніколи ні свята, ні спочивку. І се все тим, що приносять побіду індустрії, науці та капіталови, тим, що своїм горбом, своєю невсипущою працею дають багатство, витворюють все те, чим пишаються культура і розвій промислу. Чоловік тут животіє, як нерозумна звірина, заливаєть ся горілкою, котра відбирає йому остатній розум. А на фабриці що чекає його, як тільки він де оступить ся або забуде, що він є не що иньше, як жива машина? Сотні коліс, зубців, гаків, стережуть його, щоб злапати, скалчити, потрощити тіло, а після викинути, колиб вийшов живий, як жебрака-каліку. Ще гірша доля жінок і дівчат. Вони мешкають в такій самій смердючій казармі, як мужчини, але по роботі на фабриці їх посилають ще спрятувати кімнати і мити підлоги у служачих. Служачі по більшій частині нежонаті, молоді і здорові хлопці, отже можна догадати ся, яке там буває прятане і мите підлог. Не дай Боже, коли котрась впреть ся і не схоже йти до панничів. Зараз і кара і геть забирай ся, та й ще пошахрюють при виплаті. Всі сї дівчата і жінки стають жертвами чужої розпусти і, здаєть ся нема, ні одної фабрики, ні одної плянтації, щоб не фабрикувала таких жертв. Всі се знають, всі соромливо помовчують, як почнеть ся про се розмова, і всі попускають тій розпусті, що ширить ся з фабрик. А наслідок того сифіліс. Народ гние, підупадає і фізично і морально, а ми мовчимо.

Пан Гехт добре знає се звіряче жите своїх робочих, та свідомий він і того, що він представляє силу капітала і що не треба показувати перед людські очи те багно, з котрого виполокуеть ся золото. Золото блищить, як його відмиєш, а без болота і золота не добудеш. Строго наказавши все чисто прибрати на випадок, як би хто заглянув, Гехт з легким серцем повернув до дому, бо зближав ся вже і час торжества.

В двох салях і великий вітальні Гехт застав вже багато гостей. Приїхали і старші урядники земства в губернії і повіті, справник, становий, земський начальник, головні інженери, технольоги і служачі на желізничій стації. Не мало прибуло і сусідів Гехта, котрі тепер почали ставити ся до пана Гехта зовсім інакше. Знайшлось у тих панів для Гехта і приємне слово, а де-хто з них вже лізли з поцілунками, мовлячи: пане коханку наш. Гості знайомились між собою, оглядали нові меблі в домі, картини на стінах і усюди чув ся веселий гомін, веселий шум і привитаня для Гехта. Приїхало і духовенство і один з священників почав щось промовляти в дуже високім стилу — говорив о покликаню Саула на царство, та заплутав ся в реченю і соромливо замовк; мабуть згадав, що за Саула ще не було цукровень. Вскорі Гехт попросив гостей до фабрики на молебен, а що се було не далеко, то всі пішли через греблю пішки. В нижній салі, де стоять здоровенні машини, був приготовлений столик і на нїм вода для посвяченя води. Попи і дякон облачили ся в ризи і почав ся молебен. Робітники, селяне, служачі все надходили і надходили і скоро в фабриці, як кажець ся, ніде було голки встромити. Товпа залляла ціле подвіре, а де-які повилазили аж на вікна. Робітники одягнуті були по більшій часті в кургузі спинджаки, а жіноцтво переважно держалось старовини і зодягнене було в народні строї. Дівчата були завітчані, або в лентях, баби в очіпках, хустках і спідницях. По освяченю води як тільки хор хлопчиків заспівав „Спаси Господи люди Твоя“, Гехт подав знак рукою і велике розгінне колесо, сажнів з $1\frac{1}{2}$ в поперечнику, закутило ся відразу поволеньки, а далі все швидше і швидше, а за ним завертілись, заворушились сотки других коліс, коліщат, шестерень, підшипників і циліндрів. Всюди зашуміла весело пара, пробігаючи по трубах, а там далі вже плили в воді тисячі тисяч бураків, котрі підхоплював залізними лапами якийсь металевий звір; промиті лізли до гори в барабани, де їх сікло на січку, по безконечнім широкім носі текли як річка білими стружками і падали в широкі збірники — діффузори.

Духовенство обходило всюди і окропляло святою водою фабрики. Хор з людей, що співали набожно, густою товпою йшли за церемонією. По освяченю пан Гехт повів технологів і інженерів оглянути всі чудеса його фабрики, а потому попросив всіх гостей до себе. Гості весело одізувались на запрошенє, бо всі трохи поморились, та й знали, що Гехт не оставить їх черева без утіхи. В саях були вже розставлені велики столи, понакривані білими обрусами, а посеред столів стояли фляшки, фляшечки і куфлі. Гехт посадив на перших місцях за столом почесних гостей, а решту просив сідати де хто схоче і з ким схоче. Перепрошував при тому гостей, що нагла хвороба жінчиної матери не дозволила жінці і донькам приймати гостей: ще позавчора вони відіхали з дому. Гості на се не образились, а де-які смілійші то й сказали, що їм буде веселійше без жіночих фіглів-міглів, і весело засіли за столи, починаючи без господаря частувати один другого. Шумно і весело заїдали гості смачні потрави, запивали горілки, а льокаї тільки знай підходили та підносили нові срави і свіжі напої. При кінці обіду багато гостей добре уконтентувались, а піп, що недавно промовляв про Саула, почав белькотати щось зовсім невиразне, так що його швиденько вивели зза стола для витрезвлення. По печені почали наливати в тонкі, високі бокали шампана і почались промови. Всякий старав ся виславити і піднести п. Гехта до неба, хвалили його відвагу і науку і Бог знає що ще; знайшов ся і якийсь коресподент, що зараз вислав депешу до своєї часописи. В депеші п. Гехта рівняли з Колумбом, Цезаром й ще якимись всесвітно знаними мужами. Почались оплески, ношенє на руках і цілуванє з паном Гехтом. Трошки віддихавшись Гехт попросив і собі слова. Він порівняв себе з несмілим ще піонером, що тільки починає розорувати цілину, а за ним пійдуть другі люде, принесуть в тисячу разів більші капітали і все то дасть державі силу і смілість стати першою на цілім світі; капітал — се нерв держави, без котрого вона пропаде і зникне. — Нові оплески, нова буря похвал, знов п. Гехт на руках у воздуху. А потім він тихо шептав до своїх сусідів-Поляків, що він щирый патріот, але одночасно і реальний політик, бо поки що треба вернути те, що стратили ідеалісти 1863 і 1830 років воюючи з голими руками проти такої махіни, як російська держава. Багато не зрозуміли вже сеї сповіди, бо вже занадто багато випили, тому п. Гехт попросив гостей перейти на широку веранду, що виходила в сад. Та й пора вже була, бо якийсь інженер прилип до Гдовського, будучого зятя Гехта, і доказував йому, що по його дорозі

тільки птахи можуть їздити, бо що день буде катастрофа, то птах злетить вгору, а люде або будуть убиті, або скалїчені. Ёдовский дуже образив ся і лїз вже з кулаками на інженера, але їх якоеь замирили і вони навіть поцїлували ся.

Були послїдні теплі дні осени. Садок прибрав ся в чудові кольори, від темно-червоного до ясно-жовтого, котрий яєнїв на листю берези. Стояла чудова тиша, було тепло і садок тихо-тихо відживав свої красні дні перед смертю-зимою, і здавалось, що як би він міг мати чуте, то ще більше зачервонїв ся б від сорому, бачучи оту пяну юрбу, що висипала власне на веранду. Сміх, регіт, крик все змішалось, а лїокаї знов розносили лїкери, коняки і инші напої. Ще більший галас повстав, коли попринїосили столики для гри в карти. Пани зараз засїли грати в стуколку, инші в другї гри. З села доносились звуки якоїсь пієні, що вигукували пяні робїтники і жїнки. Гурт співав нестройно, присвистуючи і вигукуючи. Гехт наказав дати робїткам добрі порцїї горїлки і вони радї, що лучило ся випити за дурно, ревіли на рїжні голоєи якуюсь цинїчну солдатську пієню. За парканом саду почув ся тупїт кїлькохдесят нїг. Прибїг на веранду молодий технольоґ, і тихо сказав Гехтови, що громада с. Мошен, сусїдного з Сокиринцями, просять пана Гехта щоби він допустив їх переговорити з ним про став в Мошнах. Гехт мабуть добре вже знав сей став, бо від разу почервонїв і затупотїв ногами, а далї звертаючись до начальства і справника та земського начальника, почав просити помочи. Сї мужики осї гайдамаки мають жаль до него і його фабрики. Він виливає брудну воду з бураків в свій став, по-за тим йому нема нїякого дїла до того, що і другї стави засмердїлись. Як їм того не хочеть ся, нехай прокопають собі канаву і відпровадять воду в друге місце. Всї гостї враз стали по сторонї Гехта і почали лаяти мужиків та смїятись, що вони мають таку глупу фанаберїю. Де-які смїючись питали, чи може мужики хотять, щоб їм виливала фабрика до ставу кельньську воду. Гехт крутив ся поміж гостї і розказував, які то мужики нечесні, ненажерливі і бунтарї. Земський начальник казав привести на веранду трьох депутатів, щоб розпитати їх, з чого вони невдоволенї. Зараз побїг молодий технольоґ і на веранду вїйшли три мужики, низенько уклонили ся панам і стояли мовчки, чекаючи поки утихне смїх і гамір панїв. А тим часом галас зміг ся ще більше, коли селяне стали на верандї. По серединї стояв дїд лїт 65, весь сивий, але крїпкий і сильний; по боках стали два середнїх лїт люде. Як тїлько крик трохи притих, старий попросив, щоб йому дозволили гово-

ти, і звертаючись до земського і Гехта він оповідав, що громадський став в Мошнах від брудної води з бураків зовсім занечистився і від тої води здихають вівці, хорують корови, а тепер хвороби взяли ся і дітей і людей, як хто нап'ється води з ставу. Тому вони просять низенько п. Гехта відпровадити оту гнилу воду в друге місце, — вони беруть на себе і канаву прокопати там, де вкаже п. Гехт. Знов підняв ся крик і шум поміж гостей. Говорилось, що се насильство, що бунтарська мужицька душа шукає, деб зробити якесь паскудство, що мужик не розуміє просто, яку важну державну функцію має така річ, як отся нова фабрика. Підійшов і молодий батюшка з словами успокоєня до мужиків, наводив їм тексти зі Св. Письма і закінчив словами: Не печитесь обь утрі.

Селяне все стояли при своїм, що і вони всі вимруть і вся їх худоба пропаде, коли будуть такі порядки і на дальше. Земський начальник звелів закликати старосту і писаря і наказав арештувати депутатів і посадити їх в холодну, а завтра привезти до него для переслухання. Писарови понадто ще наказав привезти список всіх, хто зробив бунт, і врешті махнув рукою, щоб покінчити сю неприєну справу, котра відорвала гостей від карт. Староста тихо доторкнув ся до старого діда і промовив: „Що ж діду Охрime! чули, що звелів наш господин начальник; так негайте часу, ходім вже“. Дід Охрим пильно подивив ся на панів, а далі обернув ся до молодого попа, що недавно промовляв до них, і сказав тихо, але виразно: „А се яке-ж, батюшко, по божеськи?“ І не промовивши більше ні слова, поволи спустив ся з двома своїми товаришами з ганку. Батюшки спершу якось соромливо потоптались на місці, але вскорі всі забули і мужиків і їх став і почали знов грати в карти і пити запивати ся без кінця.

Не забув бунтарів селян с. Мошен один тільки земський. Місяців з три по тому на вокзалі стояли три сімї з Мошен між ними був і дід Охрим. Громада признала їх „порочними“ і начальство висилало тих бунтарів на поселене в Сибір.

П. Гехт позичив громадї гроші на висилку і Мошняне мали відробити ті гроші при копаню бураків.

Смердючий і брудний став теж зробив в Мошнах своє діло. В селі начав ся тиф, і земство що неділі присилало лікаря, котрий роздавав даром порошки від хвороби. Зелізниця, побудована зятем Гехта, що року калічила і убивала по декілька люлей, а начальство все свідчило, що робітникам ставало ся се з їх власної вини. А не минуло по тім і року, як п. Гехт, спродавши всі

свої акції продав і цілу фабрику і масток. Одначе в контракті купна не згадано було нічого про став, так що набувці щоб не зіставити фабрики без води, повинні були докупити ще у пана Гехта і став. Забравши великі гроші, всього, як казали, неменш півмільона рублів, пан Гехт відіхав на спокій в губернію.

Таке пережив наш селянин. По увільненню від аркана косоокого Татарина з котрим він ще сяк так міг боротись, його взяли в кріпкі лапи крєпацтва. Промучившись більш 80 літ в тїм пеклі, він голий, босий і темний попав в нові лабети—капіталїстів купців. Що весни ідуть через Знаменку тисячі парубків, дївчат і жінок, подаючись на новий невільничий торг в Кахівку, Берислав, де вони продають свою силу на плянтації і фабрики. Пізною осїню вертають ся вони, часто обікрадені, пошахровані, і так само голодні, як і тоді, коли шли весною на роботу. Розходять ся до дому по своїх селах, щоб порозносити всюди тяжкі хороби, з котрих найгірша сіфіліс і всякі інші паскудні недуги, що пристають до людей по казармах панів Гехтів.

Сучасний режім держить селянина в страшній темряві, відмовляє йому навіть найменшого — першої шкільної освіти на рідній мові. Рецидів безграмотности між тими що кінчать початкові школи, в Росії дуже частий і росте.

Знищений податками, котрі вибивають з мужиків немилосердно урядвики, темний селянин не має ні від кого оборони проти усяких культуртрегерів, чи вони купці салотопники, що поставали поміщиками, чи такі як пан Гехт з його фабриками і смердючими казармами.

Чого-ж треба чекати при таких порядках, коли наше селянство, наша сила і міць держави, гние, пропадає? На се дають нам відповідь великі віковічні скрижалі історії, а на них виписані страшні слова: Мані, текел фарес, як пересторога для тих що не вміли вдержати в собі ладу.

А з думки не виходить наша стара пісня, зложена на руйноване Січи:

Не гаразд зробили :
Степ широкий
Край веселий, вільний
Той заналастили.

Цезар Льомброзо.

В жовтні минушого року помер у Турині проф. Цезар Льомброзо, творець науки кримінальної антропологии й основатель італійської школи криміналістів. Його смерть дала привід до інтересних оцінок результатів його наукової діяльності, з котрими хочемо познайомити наших читачів.

Уродився в падолисті 1836 р. у Вероні як син тамошнього купця жидівського походження. Обставини склалися зразу так прихильно для нього, що він маючи літ 12, володів грецькою й латинською мовою та студював старинні мови: єврейський, халдейський, коптський і китайський з таким вислідом, що його учителі віщували йому велику славу як філологові. Але Льомброзо посвятив ся медицині і в 23 році життя неважаючи на прикре матеріальне положення досягнув степеня доктора медицини. Студії зачав на університеті в Падві і продовжав за границею, в Парижі і Відні. Перший раз звернув на нього увагу учених твір, написаний в часі університетських студій. т. з. „Вплив божевіля на культуру і культури на божевіле“. В австрійсько-італійській війні повнив Льомброзо добровільно лікарську службу при піємонтській армії і на основі досвіду зібраного на полі боротьби та в лазаретах написав відтак твір т. з. „Ампутації“, нагороджений лікарською академією. В 1859 р. оголосив на підставі антропологічних, психологічних, історичних і філологічних студій перший з своїх творів, на котрих основується його світова слава; се діло т. з. „Білий і колірний чоловік“. Перші університетські виклади з обсягу психіатрії й судової медицини читав на університеті в Павії, де потім став професором. Його габілітаційний виклад (р. 1864), написаний протягом двох ночей мав уже в собі головні черти поглядів, висловлених у творі „Геній і божевіле“. Найбільшу славу здобув Льомброзо передусім як творець науки про „уродженого злочинця“, котру проголосив головно в творі „Чоловік злочинець“ (р. 1876), написаним на основі величезного матеріалу. Сей його твір зробив у фахових кругах подібне вражіння, як Дарвіна про „походжене родів“. Однак вплив його не був такий великий і тривалий. Не менше заінтересоване викликали й інші його твори, як „Вязничні палімпсести“ про написи на стінах і спомини увязнених переступників (Льомброзо в своїй молодості сидів у тюрмі підозріваний в заговорі, той побут у тюрмі пояснює нам не одно з його помічень); далі „Політичний злочин і революція“

(1890); в тім творі приходить до заключення, що революція як історичний вираз еволюції то поява фізіологічна, коли бунт є появою патологічною. Вкінці останний з його великих творів „Переступна жінчина і проститутка“ (1893)*); жінчина представлена в сїм творі як „духово і тілесно нерозвинений мущина“, через що вона, по думці Ломброзо, має менше нахилу до злочину, заступленого у неї по частині атавістичним нахилом до проституції. Ломброзо був також автором „Підручника графології“ і „Підручника судової медицини“. Кілька днів по його смерті появилася в Турині його остання книжка „Розсліди (ricerche) гіпнотичних і спирітичних феноменів“; є в ній історія спирітизму від найдавніших до найновіших часів та проба усталити основи тої „науки“. Бо наукою називає він спирітизм і то найкрасшою, до якої люди здатні! В передмові каже що під грозою смішности зважився боронити ідей, котрі доси завзято поборював. „Нині, коли дні мої почислені, уважав я своїм обовязком кинути ся в вир боротьби“... „бо хоч я все мав велику пристрасть для прапора науки, то ще більше горячу пристрасть мав я для правди і сконстатованя фактів“. Далі розказує як він „з наукового вихованя й майже з інстинкту був противником спирітизму та все голосив, що сила є властивістю матерії і душа мозку, як в марті 1891 р. перший раз з неохотою взяв участь у спирітистичнім сеансі в білий день; тоді побачив і переконався, що найтяжші предмети підносилися без найменшого порушеня і від тоді став студіювати спирітизм, аж вкінці прийшов до переконаня, що наука потверджує обсервацію найбільш варварських племен, що душі померших то тіла, котрих матерія до тої міри розріджена, що їх можна побачити тільки серед певних особливих умов... Так закінчив Ломброзо свою наукову кар'єру твором, котрий з уваги на оригінальність перевиснає всі його попередні твори, хоч — на жаль годі се сказати також що до сили аргументації (гл. Dr Hans Barth. Lombroso und Die Geisterwelt. Eine neue Erklärung des Spiritismus).

Для живости ума 73-літнього старця характеристичне се, що він до останка інтересувався всім, що приносило жите і навіть сензаціями дня. Навіть найдрібніші плоди його духа не переставали бути дійсно цікавими. І так у падолисті м. р. появилася в Берліні книга еспанського ученого Omigosa т. з. „Злочин у Мадриті“ як третій том „сексуально-психологічної бібліотеки“. До тої книжки написав Ломброзо короткий але незвичайно багатий змістом та інтересний вступ п. з. „Злочин в Еспанії і його історія“, в котрім доказує м. и. як

*) Співавтором сього твору був Ферреро. Немішати його з відомим провідником італійських соціялістів Енріком Феррі, котрий також належить до школи Ломброзо

фатально вплинуло відкриття Америки на психічний і економічний стан населення Іспанії (Вступ той надруковано ще перед виданем книжки в 534 ч. „Berliner Tageblatt“ з 20 жовтня 1909, в день по смерті Льомброза). Інтересував ся він також славним процесом пані Стенель, що до котрого поробив різні вельми цінні замітки.

З усіх творів Льомброза широкій публиці найбільш відомий твір „Геніяльність і божевільє“ (гл. Genie und Irrsinn in ihren Beziehungen zum Gesetz, zur Kritik und zur Geschichte, Липськ, вид. Рекляма). В нїм по короткім історичнім вступі, в котрім доказує, що вже Аристотель, Плятон і Демокріт замітили звязь між геніяльністю й божевільєм, розсліджує автор фізіологію генія і його „посвояченє“ з божевільним. Вчасна сивина або випаданє волося, марний вигляд і блідість краски лица то зверхні признаки обох. Обом властиве також почутє самоти, звичайно й недостача теплого „родинного почуваня“ та розумїня приємностей товариського житя. У обох слїдні ексцентричності й усякі примхи й нахил до уживаня острих напїтків. Олександр Великий убив по пьяному найлїпшого приятеля, Цезара жовнїри пераз несли пьяного домів, Горацій згадує про нездержливість Сократа, Сенеки, Алькібіада і Катона, Тарквато Тассо сам признаєть ся до надмірного уживаня алькоголю. Той потяг мало множество поетів, композиторів, мислителїв. Незвичайна вразливість є признакою генія й божевільною. Інтуїція і сильна вразливість то одинокі засоби, котрими творить геній. Безпосереднім наслідком великої вразливости стає зарозуміість, котра у божевільних відома під назвою манія великості. Гайне писав певно з власного досвіду: „Чоловік то найбільш порожне з усіх звірят, а поет з усіх людей“. Шопенгавер попадав у гнів і не платив тому, хто в присланім рахунку кепсько виписав його назвиско. У генія й божевільного по незвичайно сильних напруженях наступає сильна втома й загальне ослабленє. Холодний Гете признаєть ся, що його душа постійно хитаєть ся між найвисшою радістю і найглибшим смутком. Великі уми не в силі часом зрозуміти понять, приступних найзвичайнїшим людям. Геній і божевільний не любить порядку, не має зрозуміня потреб практичного житя, їм обом більше залежить на їх мріях чим на заспокоєню тих потреб.

Горяча температура сприяє розвиткови божевілья. Вольтер і Біффон (Buffon) казали топити в печи в кожній порі року, Наполеон навіть у лишні, а Русо говорив, що йому найлїпше думати в найбільшу спеку і в спеку сїдав в само полудне на сонці з відкритою головою. Далі подає Льомброзо інтересні табелї творчости в поодиноких місяцях.

Обговоривши вплив повітря і підсоня та рася (великий процент божевільних і здібних серед Жидів!) твердить, що геніяльність і боже-

віле не виключають ся взаємно в одній і тій самій одинці. Як доказ наводить ряд „божевільних геніїв“: Гарінгтон, Ампер, Конт, Шуман, Тассо, Кардано, Свіфт, Ньютон, Русо, Лєнав, Шекенї, Шопенгавер. Крім вище вчислених схожостий між генієм і божевільним подібні вони ще й частим розсіянєм (нпр. Бетовен сїдає в господї, щоби компонувати і потім жадає рахунку, бо думав, що їв) та великим нахилом до самовбийства. Одначе хибним був би висновок, що геніяльність то божевіле, бо многі генії, як Галілей, Кеплер, Колюмб, Вольтер, Наполсон, Мікельанджельє, Кавур, що крім геніяльности витримали дуже много нещастя, не мали ніколи найменших познак помішання. Та й геніяльність майже все появляеть ся в далеко раньшій віці, чим божевіле, котре доходить зенїту по 35 році жита. У Олександра В. проявила ся геніяльність в 20 році жита, у Карла Великого в 30, у Карла XII в 18, у Наполеона в 26. Божевіле переходить дідично на дальші покоління, а у геніяльности се буває рідким виїмком і трапляеть ся частїше у муцип чим у женип; божевіле навпаки.

Коли серед божевільних лучають ся й дуже розумні, то навіть їх характер нездатний до великої пильности й витривалости, уваги, до ладу й думани, себ-то до того всього, що становить суть плідних геніїв, котрі не перестають прямувати до своєї мети анї добровільно не покидають нескінченим свого діла. До таких геніїв належали Спиноца, Бекон, Галілей, Данте, Вольтер, Колюмб, Макіавелї, Мікельанджельє й Кавур. Яку постійність, віру і силу виявили вони в своїх ділах! Особливож, постійність характеру заховали ціле жите. Зазнали й вони зневіри по одушевленю та знесили по надмірній праці. Одначе через те ніколи не зблудили з раз вибраного шляху.

Коли ми подали коротенький зміст отсего твору Л'юмброза, то на се, щоби читаючій публицї відсвіжити загально відомі речі. Зовсім инакше стоїть річ з антропологічно-криміналітичними творами Л'юмброза, котрих вплив, як зразу здавало ся, знищить основи дотеперішнього карного права та відібеть ся на кождім судї в цілїм культурнім світі. Се річи більше відомі тільки правничим кругам. Спробуємо представити їх по можности коротко.

В творі „Чоловік злочинець“ пише Л'юмброзо що слїдує: Людство вийшло з звіринного світа і в довгїм рядї столїть вибило ся на висоту, на якій його тепер бачимо. Дїла, котрі нинїшні люди уважають злочинами, як убийство і крадіж, були колись для наших предків нормальними. До таких діл перла їх вдача зовсім як звірят, від котрих вони ще не дуже ріжнили ся. По тисячелїтах розвитку загал людства змінив ся. Одначе й тепер родять ся ще люде, котрі силою атавізму дістають в спадку по пра-прародичах прикмети, що колись були властиві

загалом людства. Атавізм в природничій науці дуже добре відомий і розсліджений. Злочинець отже то дикун, котрий прийшов на світ серед суспільности, до якої вже не належить. Ніяке виховане ані окружене не здержить його від доконування злочинів, бо він злочинець уроджений. На основі дуже совісних анатомічних студій, переведених в італійських в'язницях заявив Ломброзо, що можна сконстатувати окрему породу „*hominis sapientis*“; тим окремим типом є „*homo delinquens*“.

Так виглядає ядро думок Ломброзо, виложених у першій виданню твору „*Uomo delinquente*“ в р. 1876. Критика так сформулованих поглядів Ломброзо, яку де-хто ще й тепер переводить, видаєть ся нам несправедливою, бо в 1895 р. вийшло друге змінене й розширене (французьке) видане „Чоловіка злочинця“, в котрім автор, не вірикаючи ся своєї засадничої думки про уродженого злочинця, не підтягає вже під той один тип загалу переступників, але розсліджує також злочинців з пристрасти, що може походити з мотивів благородних, злочинців припадкових (кримінольоїдів), злочинців „епілептиків“ і злочинців з божевілья (маттоїдів). Так поставив Ломброзо цілий ряд злочинних типів поруч категорії, що має на собі п'ятно атавізму і вже в колиці має непоборимий нахил до злочину (Гл. prof. Dallemagne: „Злочин в світлі сучасних теорій“.

„Отже для Ломброзо існує з щойно вичисленими застереженнями злочинний тип уродженого переступника“. Передусім розсліджує він анатомічні властивости того типу, признаючи, що обсервація не здійснила вповні його надії. Найважнішим фактом для нього те, що 43% обсервованих ним злочинців мало вигляд цілком потворний через накопичення многих аномалій на однім черепі, а поодинокі аномалії здивав тільки у 21%. Одначе деякі з тих аномалій не мають ніякого значіння просто тому, що у нормальних людей знаходять ся в рівній, а навіть більшій пропорції, чим у злочинців. За те є і такі аномалії, що у злочинців виступають в двічі або й тричі (розмірно) більшим числі. Вага черепа загалом більша у злочинців, чим у божевільних, останні більше подібні до нормальних людей, ніж злочинці. Аномалії частіше трапляють ся у злочинців мущин, чим у женщин. По перегляді краніольогічних прикмет злочинців розсліджує Л. їх кістяки, серця й утробу та приходять ввінці до таких висновків: „що до живих злочинців то вношу на основі маси цифр, що злочинець має висший зріст, більше віддалення між кінцями розпостертих рук, обширнішу грудну яму, темніше волосся й більшу вагу тіла ніж людина нормальна й божевільна... Темні очі й густе, чорне волосе переважає у рабівників, горб рідкість у убийників, трапляєть ся частіше у насилуючих женщины, фальшивників та паліїв. Останні, а ще в більшій мірі злодії мають зріст, вагу тіла й силу мязів все меньшу

ніж розбишаки й убійники. Ясне волосе переважає у насилуючих жінщини, чорне у злодіїв, убійників і паліїв... Запалене мозкових опон трапляється у 50% злочинців, дуже часті у них хвороби серця, а хвороби печінки 5 разів частіші, ніж серед нормальних хорих... Фотографії вказують, що етнічний тип слабо відбивається в фізіономіях злочинців. Слідна у них також велика подібність до себе осіб обох полів. Всі ті прикмети разом із поміченими на трупах злочинців вказують на те, що європейський злочинець подібний до монгола або австралійця. Кривоокість, асиметрія чашки, важні гістологічні неправильності, кістні нарости, запалення мозкових опон, вади серця й утроби вказують у злочинці чоловіка вже перед уродженням ненормального ізза здержання розвитку або ізза набутої хвороби різних органів, особливо нервових осередків, як у божевільних, та характеризують його взагалі як людину хронічно хору“.

Крім анатомії злочинця займається Ломброзо його біологією та психологією. „Всі категорії вразливості (дотякової, нюхової, смакової) у злочинця, навіть випадкового, притуплені. Зате має він як і божевільний та істерик надмірну вразливість на ділане металів і магніту та вразливість метеорологічну. Його нечуливість на біль нагадує дикуна, що в часі полового дозрівавання потрапить витерпіти муки, яких біла людина ніколи не витримає... Нахил до татувань визначно атавістичний“.

На евентуальний закид, як може говорити про тип злочинця, коли таки з його власних творів виходить, що 60% переступників не має ніяких типових прикмет, відповідає Ломброзо антиціпативно: по перше, годі погорджувати і 40%, по друге, з розвитком цивілізації індивідуальна різnorodність затирає типовість: адже між 100 Італійцями тяжко знайти п'ятьох, що посідають расовий тип.

„З поступом моїх дослідів я переконав ся — пише Ломброзо — що одного загального типу злочинця нема, є тільки численні спеціальні типи (напр. злодія, обманця, убійника) і що жінщини-злочинці мають найменше число аномалій, майже тільки, що чесні жінщини... Злочинець пригадує заразом людину передісторичну і дику, по части й дитину... Еволюція, що у нормальної людини прискішує перемену найраньших нахилів, у злочинця здержана. Тому можна його уважати недозрілим плодом, що і в пізнішій віці заховує звичайні і нормальні прикмети диточого віку.

В першій виданю твору Ломброза представляв ся злочинець як тип в чисто анатомічних прикметах, що свої анатомічно-біологічні прикмети мав з атавізму. Він серед наших цивілізованих суспільностей відтворював індивідууми з давньої минувшини, котрих психічна організація прига-

дує нам дитину, а ще більше дикого чоловіка. З уваги на те злочин стає об'явом вродженого нахилу, колись цілком нормального, що став аномальним тільки з причини змін, які шляхом суспільного розвитку зайшли в наших звичаях та інстинктах (Dallemanne, opus citatum).

Так представляють ся основні думки основателя італійської школи криміналістів. Доповнив їх в не однім найспосібніший з учеників Льомброза Феррі, а юридичну підставу дав їй судя Рафаїл барон Гарофальо (уроджений 1852 р.). Засадничі твердження тої школи, прийняті і многими неіталійськими ученими, такі: є окремий тип переступної людини з окремими фізичними і психічними аномаліями, з котрих одні вроджені, другі набуті. Найважнійші з аномалій: мала вмістимість голови, більший нижній щелеп (щока), пізно сивіюче волосє, слабкий розвиток фізіологічної чутевости, жорстокість, пристрасть до алкоголю й „уживання“ взагалі, недбалість про будучину. Злочин то явище суспільне, але окружене потрафить тільки розвинути мікроб, що вже є в переступнику. Супроти того завданєм суду повинно бути: зміркувати степенъ небезпеки, яка грозить суспільности від даного злочинця і в основу кари (се погляди бар. Гарофальо) положити біологічний принцип: знищити людину, котра не може вжити ся в теперішню суспільність. Реформу карної процедури слід би перевести в напрямі повороту до старих засад з однім новим додатком: місце теперішних судіїв мали би заняти судіїв-експерти.

Як же віднесла ся критика до діла Льомброза і його школи? Передусім виступила проти них з старим закидом, а радше увагою „*nihil novi*“. І цитовано довгий ряд імен на доказ, що наука давно перед Льомбромом ствердила взаїмну звязь між фізичними аномаліями і психікою людини; се хоч і правда, але й не ослаблює значіня діла Льомброза і його школи, не тільки тому, що вони не проголошували своїх поглядів як абсолютну новість, але ще більше з причини, що перед Льомбромом погляди ті не були зібрані в одну систему, а головно, що — не робили вражівя. За те дальші закиди без порівняня більше важкі. Аргументи й замітки противників соціологів, антропологів, так і правників представляють ся коротко зібрані ось як: Дикарі не є тільки злодіями та убийниками, хоч і фактом є, що первісні люди жорстокі із-за вічної борні, серед якої живуть. Але витягати з того такі консеквенції, як Льомброзо, рівно хибно, як колиб будучий історик судив про Европейців ХХ столітя виглючно на основі даних про їх жорстоке поведене в кольоніальних війнах. Дикун поводить ся з тими, що приналежні до його групи, дуже привязпо й учинно, ба, він такій сам навіть супроти звірят. Де його поведене зовсім противне, там можна і треба пояснити се цілком иньшими причинами, ніж гіпотезою про вродже-

ний нахил. Моральний розвиток людства зовсім не підносився степенями в гору, як се думає Ломброзо. Народи нашів-культурні з уваги на жорстокість і нешановане людського життя стоять без поровнання низше, чим „найдикші“ племена, котрі не раз перевищують привітністю і щирою прихильністю „цивілізованих“ Європейців, як се доказують описи многих цілком віродостойних подорожників. Якже супроти того всього пояснювати злочин атавізмом? Та й треба ще уставити що то є злочин? Ломброзо ніде не подає докладної дефініції поняття, котрим вічно оперує. З його висказу „злочинна рослина“ видно, що він не розуміє, що злочин можна поповнити тільки супроти строго того самого рода, до котрого належить злочинець і тої самої суспільної організації, бо инакше требаб консеквентно назвати злочином ділане ржі, котра нищить залізо, та найсправедливішу війну. „Злочин“ є суспільне, не біологічне поняття, бо з виїмком дуже нечисленних, „ствержуючих правило“, випадків (убиване для самої приємности), злочинцем руководять мотиви, зовсім не чужі т. зв. „чесним“ людям, так що ніхто не забезпечений перед тим, що серед даних обставин може поповнити злочин і то великий.

Наведеним щойно закидам (з виїмком одного) не можна відмовити стійности, хоч вони найважливіших помічень Ломброза, на котрих оперта його теорія, таки не нищать, тільки ослабляють. Навіть його найповажнійші противники, котрі цифрами доказують, що італійський учений ніколи „не грішив“ докладністю, признають, що у злочинців аномалії частіщі й більші як у звичайних людей. Коли се признане получимо з иньшим, а саме про згадувані висше „дуже нечисленні виїмки“, котрі буцім то мають тільки „ствержувати правило“, сила закидів представить ся нам в відповідній мірі. Бо природничі й близькі їм науки се не шкільна фізіологія, де можна оперувати замітками про „ствержуючі правило виїмки“. Тут виїмки, на нашу думку, нічого не „стверджують“, хиба те, що противники італійської школи криміналістів не в силі їх пояснити. З другої одначе сторони закиди критики на стільки сильні, що твержене Ломброза хочби про поодинокі злочинні типи не може устояти ся. Справу „типів“ розбирав докладно міжнародний зїзд антропологів і криміналістів у Брюселі (1892). Ще сильніщі закиди піднесено проти теорії*) Ломброза про політичних злочинців, у котрих Л. бачить також симптоми звироднення. Передусім число політичних переступників (в порівнаню зі звичайними) дуже мале, і тверження Ломброза опирають ся тут не на особистих твердженнях, тільки на замітках иньших осіб, протоколах і фотографіях. Сам факт істнованя або неістнованя політичних злочинців в поодиноких краях говорить дуже багато — зовсім не на користь твержень Ломброза. Адже ніхто не бачив політичних

*) Вивів її Ломброзо при помочи правника Liaschi.

злочинців в Англії, хоч і там є „здеґенеровані індивідуума“. Зате кілько їх було в Ірляндії, Росії, Туреччині! Більш обережні виводи Л. про мізонеїзм (ненависть до новини) людства та про велику повільність поступу, через що всякі проби „пхнути“ суспільність нагло вперед — не-природні. Але й сю думку слід приймати з певним застереженням. Бож фактом є, що суспільні кляси, котрі колись були дуже поступові (фільонеїстичні), стають консервативними з хвилею здобуття влади. Що більше, одна і та сама кляса чи одиниця в однім фільонеїстична, в другім мізонеїстична, наприклад великі промисловці, що заводять найновищі машини й винаходи, рівночасно бувають в політиці консерватистами.

Але найбільш важкі аргументи проти теорії Льомброза і його школи про „уроженого злочинця“ видвинули правники. Вони закидають Льомброзови, що допустився передусім грубої методологічної помилки, мішаючи з поняттям карного права, котре належить до понять соціологічних*), антропологію, що не може бути навіть зближена до нього ані з огляду на предмет, ані з огляду на метод. Проф. Ліст каже: „поодиновний злочин повстає через połącене двох груп умов: індивідуальної вдачі злочинця і оточуючих його зовнішніх відносин фізичних, суспільних, а головню економічних. Відповідно до зміни взаємного відношеня тих отох груп зміняється й поява та значінє злочину. При перевазі зовнішніх причин повстають т. зв. „злочини з нагоди“ (akute Kriminalität); коли-ж зовнішня причина незначна, злочин повстає з тревалої властивости й закоріненого нахилу злочинця — такі злочини впливають з характеру злочиння (chronische Kriminalität). В тій другій групі злочинців є непоправні і здатні до поправи. Вже зі сказаного виходить, що чисто біологічне пониманє злочину... схиблене. А з того, як і з иньших причин мусимо заключити неможливість одностайного антропологічного типу злочинця.. Хоч атиції, особливо у дідично отяжених справді існують, годі сконструувати тип злочинця „з характеру“. Що до караня злочинців, то сучасні теоретики вже не перечать ся про правну основу кари, тільки про її ціль. Довгі часи йшла суперечка про те, чи карається „quia peccatum est“ („абсолютна теорія відплати“), чи „ne peccetur“ (релятивна теорія цілі“). Нині признано відплату одною з цілій кари і суперечка відбуваєть ся вже тільки між релятивними теоріями. Розходить ся про те, чи карається для того, щоб скріпити почутє права в масі (Generalprävention) — є се давня ослаблена теорія відплати; чи на те

*) Das Recht ist die Ordnung der im Staate organisierten Gesellschaft, es besteht in einem System von Zwangsnormen, die die Erlangung der gemeinsamen Ziele gewährleisten“ (гл. Dr. Franz von Liszt, звич. проф. права в Берліні: „Lehrbuch des Deutschen Strafrechts“, 16 і 17 виданє, Берлін, 1908).

щоби відстрашити від злочину, поправити злочинця, або по крайній мірі зробити його нешкідливим. Обидва табори здають собі вже справу з того, що ні одна ні друга з тих теорій не побідить рішучо, тут є тільки можливість досягнення переваги. Обі цілі рівно оправдані при ріжних родах злочинців. Так представляють ся коротко зібрані закиди й уваги, піднесені проти і до теорії Ломброза і його школи про уродженого злочинця.

Хоч теорія та не мала такого впливу, як сього по ній можна було зразу надіяти ся, то всеж таки її велика заслуга в тім, що відвернула по часті увагу, звернену виключно на злочин (напрям т. зв. клясичної теорії права), а звернула її на злочинця. Наслідки того ще покажуть ся в повній мірі, хоч і тепер вже слідна значна зміна в поглядах на злочинців в напрямі гуманности. А в тім немала заслуга Ломброза.

Треба ще з натиском піднести, що хоч Ломброзо не належить до найбільших учених, за те належить безперечно до найбільш симпатичних людей: він ніколи не стояв по стороні гнобителів, а його гуманність була рівно велика як його енергія і живість ума; се говорить много. Людство відправило в нім до могили одного з найліпших синів.

ОДАРКА РОМАНОВА.

З пісень молодости.

З сивими хмарами гай не змагаєть ся
 Марить, чи спить?
 Річка холодная ледви хитаєть ся —
 Мов не біжить.
 Жах, чи нудьга, обхопили сю річеньку?
 Мабуть нудьга?
 Десь шамотить, бубонить цілу ніченьку
 Осїнь — Яга.
 — Пріч же від мене ви сні полохливії!
 Я не журусь.
 В думі широкії, в мрії щасливії
 Зараз вберусь.
 Пісню покличу; гукну через річеньку.
 Пісня — мій рай.
 Чом я не сплю в сю осїнюю ніченьку?
 Серце — вгадай!

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Як склеплю буває вії
 І замру немов у сні,—
 Все днедавнії події
 Увижають ся мені.
 Степ... балки... Ген-ген лисніє
 Сріблом річка степова...
 Обрій в мареві леліє,
 Мов тремтить вода жива.
 Сонце... спека... вар... Зі сходу
 Подихає суховій
 І хвилює, наче воду,
 Поверх тирсі степовій.
 Голий я... І батько й мати
 Не ховають нагоди.
 В нас кибітка замість хати.
 І такі ж у всіх хати.
 Всі ми табором кочуєм,
 Молоко пемо й кумис,
 І, де станем—там ночуєм,
 Вранці—далі подались.
 І наш князь—каган чубатий—
 Він грізний, немов Перун;
 Войовник він в нас завзятий,
 Характерник і чаклун.

Єсть і бог у нас — я знаю.
 В його срібна голова,
 Він сюди з чужого краю
 Нас привів, де є трава.
 Жертви ми йому приносим...
 Палим сало й печінки...
 І щоб дощ послав нам, просим...
 І вемо йому вінки.
 Єсть і коні в нас, і вівці,
 І худоба єсть у нас.
 Єсть і соколи-мисливці:
 Бють нам дрохв вони раз-в-раз.
 Ой як любо нам тут жити!
 Наш весь степ, куди не глянь.
 І не сміє наложити
 На народ мій ворог дань.
 Завтра в ранці помандруєм
 Ген туди он на луги;
 Потолочим їх, схвилюєм
 Сонні річки береги...
 Так сижу, склепивши вії,
 І в минулому живу,
 І давно минуле в мрії
 Бачу, наче на яву.

* * *

Ти кличеш знов мене з собою
 І через сльози і жалі
 З сумних долин, повитих млою,
 Я знову лину за тобою,
 Окрасо неба і землі.
 Ти вище зорь горюш нетлінна.
 І я, зачувши голос твій,
 Мов знята вихором пилина,
 Летю — до цілого краплина —
 Крізь срібних зорь співучий ріп.
 Страшний той льот, той льот чудесний.
 Солодко-моторошний він!
 Та лину я під звод небесний,
 Несу тобі свій спів воскресний —
 Із пітьми викликаний син.

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

Головні федерації сучасного світа ¹⁾.

II. Швейцарська федерація.

I. Историчний нарис повстання швейцарської федерації.

В Швейцарії є одно місце, відоме як один з найдавніших проходів через Альпи, де сходять ся в один узел з усіх боків високі гірські ланцюги. Се — Сан-Готард; а недалеко від вершини перевала лежить Фурка, де мандрівець може, глянувши вниз, побачити з одного боку невеличкий потік Райс, води котрого впадають до Рену і доходять до Німецького моря, з другого боку—великий ледівець, з котрого випливає ріка Рона; вона пливе по південній Франції і впадає в Середземне море біля Марселі. На південному похилі сан-готардський гостинець веть ся біля потоку, котрий впадає до По і пробігає долинами Льомбардії до Адріатики; а в кількох десятках миль на схід бере початок Ін, доплив Дуная, що впадає до Чорного моря. Відомо, що народи при своїх переселеннях мають нахил іти здовж рік. Через се долина Рони заселена головним чином Французами, тоді як Німці та Італійці займають верхні частини Рена та По; і досить цікавим, хоч і випадковим фактом являеть ся те, що по верхньому Іну все ще розмовляють мовою, котра найбільше подібна до мови Румунів, що живуть в устях Дунаю ²⁾. Таким чином Швейцарію можна уважати не тільки географічним, але й етнологічним центром Європи — місцем, звідки беруть початок ріки і де сходять ся народи ³⁾.

Серед сих народностей значну перевагу мають Німці; по останньому перепису їх налічуєть ся 2.083.097 чоловіка, тим часом як Французів тільки 634.613, Італійців 155.130 і тих, що говорять романським нарічем 38.357. Тим часом що до просторони Швейцарська федерація ледве перевищує найменшу з самостійних європейських держав—Данію, 8 разів менша від Фінляндії і майже така сама як наша Полтавщина. Усього-ж Швейцарська федерація має тепер людности коло 3¹/₂ мільйонів.

Та не самі національні ріжницї розділюють Швейцарців; їх ділять

¹⁾ Див. кн. II сього року.

²⁾ Кажучи точнійше — Французи заселяють кантони Ваадт, Женевський та Невшатель і частини Фрейбур а, Валліса та Берна. Італійці майже цілковито заселяють Тичино, а почасти граубінден. Людність, що говорить романським нарічем, також живе в граубіндені. Решту країни залюдиюють Німці.

³⁾ Див. Льовель „Правительства і партії в державах західної Європи“.

також релігійні переконання; деякі частини країни, особливо гірські місцевости, не підпали під вплив реформації й лишилися католицькими, тим часом як інші зробилися цілком протестантськими. Коли не числити Італійців, котрі майже всі католики, границі релігійні й національні зовсім не сходяться. По останнім статистичним даним 60% мешканців Швейцарії протестанти, 40% — католики. Однак існує ще дальший поділ: протестанти ділять на лютеран і реформістів, а католики — на старо-католиків і римо-католиків.

З цього ми бачимо, як різнять ся людність швейцарських кантонів що до мови і релігії. Та й самі кантони незвичайно різнять ся між собою що до територіяльної просторони і кількості людности. Справді, з одного боку ми маємо кантони Ціріха й Берна, з котрих кождий числить коло півмільона мешканців, з другого боку — такі кантони, як Гларус, Урі й Швіц, число людности котрих хитається між 20 і 30 тисячами. Інакше кажучи, цілість людности сих трьох кантонів не складає навіть одної п'ятої частини людности одного Ціріха або Берна. Так само, коли не більше, різнять ся кантони і що до територіяльної просторони. З одного боку бачимо такі кантони, як Берн і Граубінден, кождий з котрих має до трьох тисяч квадратних миль, значить, сі два кантони займають більше як третину всієї території федерації. З другого боку, ми знаходимо такі кантони як Женева, територія котрого (женивського кантону) трохи перевищує сто квадратних миль, і Цуг, котрий менший навіть від Женеви, бо має лише 92 кв. милі.

Коли спитати, каже Льовель, яке-ж правительство можна припустити у свобідного народа, розеднаного таким чином і походженем і релігією, можна з певністю відповісти, що се буде правительство не дуже централізоване. Можна думати, що се буде того чи иньшого рода федерація, і так воно й є в дійсности. Розвиток Швейцарії був просто протилежний розвитку Австрії. В Австрії окремі національности, насильно злучені під властю одного володаря, весь час силкувалися відділити ся й добити ся незалежности; а історія Швейцарії — се історія окремих громад, що добровільно злучилися для оборони, навчилися погоджувати свої ріжнородні елементи й лучити ся все тісніше й тісніше. Погляньмо-ж коротенько на сю історію.

Вже в році 1291 землі Урі, Швіц і Унтервальден на звістку про смерть Рудольфа, німецького короля з дому Габсбургів, укладають між собою союз для спільної оборони своєї незалежности від графів. Сей союз був ствержений окремим документом, писаним латинською мовою; він був тайний, і звідси повсталала латинська назва для його членів: „*confoederati, conjurati*“. Сей союз, направлений проти Габсбургів, не міг їм принасти до вподоби, і вони постановили оружною силою змусити їх

до покори, як то давніше було. В 1315 році прийшло до кривавої битви під Моргартемом, де Швайцарці цілковито розбили Габсбургів (в битві загинув і сам Леопольд габсбургський). Після цього Австрія мусіла признати державну незалежність союзу. Від цього часу союз починає виступати в зносинах з німецькою державою яко самостійна одиниця — правда, він платить дань, але з виразним застереженням своїх прав і вольностей. Такі були початки теперішньої Швайцарської федерації.

Одначе Союз мусів подумати про те, щоб забезпечити собі дальше існування і для цього він стараєть ся вийти в зносини з иньшими місцевостями, котрим також грозила небезпека від Габсбургів. В сїм часі прийнято до союзу місто Люцерну. Се сполученне Люцерни з союзом мало великий вплив на розвиток його правно-державних відносин, бо воно відбуло ся не на тих умовах, які обовязували три перші сконфедеровані кантони, але на підставі осібної умови, уложеної між нею і Союзом як цілістю. Від цього часу Союз стало тримаєть ся сеї практики; з кождою місцевістю, що приступає до нього, він укладає осібні умови; наслідком цього повстає те характеристичне явище, що окремі члени цього державного союзу мають відмінний внутрішній устрій, відмінним також являють ся їх відносини до цілости.

Незабаром за прикладом Люцерни пішли иньші місцевости — Ціріх, Цуг, Глярус і Берн. Австрія ще довго не могла помирити ся з незалежністю швайцарського союзу, й коло 200 літ Швайцарія мусіла завзято бороти ся за свою волю. Далі до Союзу прилучаєть ся ще пять иньших місцевостей — Фрайбург, Солюра, Базілея, Шафуза і Аппенцель. Від цього часу й аж до французької революції кількість союзних держав лишаєть ся незмінена. Разом зі зростом сили Швайцарською союзу й його самодіяльности слабшають вузли, що лучили його з німецькою імперією, особливо від того часу, коли німецькими імператорами зробили ся Габсбурги. Ми бачимо, що Союз, котрий спочатку боров ся тільки за свою територіальну незалежність від Габсбургів, в році 1499 фактично, а в році 1648 на підставі вестфальського миру і правно одержує цілковиту незалежність.

Союзні документи, на підставі, котрих всі 13 кантонів злучили ся в один союз, мають, як ми вже згадували, неоднаковий зміст, одначе все - ж містять деякі спільні постанови. Наприклад — зобовязання всіх членів союзу допомогати собі взаїмно на випадок зовнішньої небезпеки, що загрожувала би якому небудь членови союзу, нерозірвальність Союзу, заборона входити в зносини з чужими державами без дозволу Союзу і т. д. Органом Союзу для спільних справ являєть ся сойм (Tagsatzung), до котрого кождий з 13 кантонів висилав по два представники. Одначе делегати кантонів голосують не по своїй волі, але згідно з інструкціями,

які їм дали кантональні влади. Коли на порядок денний приходила нова справа, кождий делегат мусів спочатку піддати її під розвагу своїй кантональній влади, або як казали тоді, брав її „ad referendum“. Загалом обсяг діяльності сойму був незвичайно обмежений, і центральна влада мала цілком другорядне значіння в порівнянні з властю кантональною.

Спочатку кантональна влада в поодиноких кантонах була демократична; але потім демократичні традиції заховали ся тільки в сільських кантонах, а в міських кантонах влада захопили в свої руки певні класи міської людности. В містах і підданих землях міській патриціят мав майже необмежену влада. В Ціріху Велика Рада (кантональний сойм) перестала давати громадам звідомлення з своєї діяльности. Велика Рада в Берні числила ледве 77 родів, а тим часом в її руках зосереджувала ся вся влада. В Люцерні посади членів правительства зробили ся доживотними і дідичними. А родин, що мали тут право брати участь в управі, було 29. У Фрайбурзі панувала „Тайна Палата“; вона складала ся з 24 осіб, іменувала Велику Раду (сойм), Малу Раду (правительство), всіх урядників і себе саму. Легко собі уявити, який характер міг мати такий олігархічно-абсолютистичний спосіб управи.

Тому нема нічого дивного, що людність, доведена до одчаю, счиняє бунти. З таких повстань найважнішим була так звана друга селянська війна в р. 1653, котра опріч суспільно-економічних домагань висунула гасло утворення нової союзної конституції, опертої на демократичних підставах. Селяни перевели се своє домагання в життя й заступали нову конфедерацію на підставі цілковитої горожанської рівности. Однак пануюча олігархія всі сі проби придушила збройною силою. Кантональні влади починають іти за прикладом монархів, надають собі різні титули, а навіть переймають від них теорію про походження своєї влади „з божої ласки“. Коли до цього додати ще роздвоєння, яке викликала серед людности і кантонів реформація і безперестанну боротьбу між католицькими і реформованими кантонами, що тривала коло 200 літ, то будемо мати представлення про суспільні й політичні відносини в швайцарській республіці в кінці XVIII столітя.

Влада кантонів являеть ся необмеженою; сойм, одинокий вираз спільности, сходить ся рідко і на короткий час; сільська людність позбавлена всяких прав і віддана на ласку і неласку олігархів; зубожіла людність підданих земель громадно кидає країну — так представляеть ся швайцарський союз в кінці пятого столітя свого істнування.

В такому стані захопила його велика французька революція. Несниваючи ся на причинах, що викликали вмішання Франції у швайцарські справи, скажемо, що в 1798 році, за часів директоріату, французьке

військо здобуло Берн; разом проголошено гельвецьку республіку з новою конституцією. Ся накинена Швайцарії конституція була докладною копією третьої французької конституції. Була вона вправді демократична, одначе і централістична разом; за одним заходом перетворювала вона свобідно злучені між собою кантони в суцільну державу, поділену на 22 провінції, котрим лишила ся тільки давня назва кантонів. Законодатна власть в сій державі належала до Великої Ради, а також до Сенату, котрий міг відкидати ухвали Великої Ради. Виконавча власть належала до директоріату, що складав ся з п'ятох членів, вибраних на підставі незвичайно складної виборчої системи.

Ся конституція цілковито зміняла дотеперішній політичний устрій краю, не числила ся з виробленою віками місцевою традицією й через се не могла бути тривкою, тим більше, що Швайцарія підпала під цілковиту політичну залежність від Франції. Почала ся завзята боротьба між прихильниками нового централістичного устрою й прихильниками давнього устрою, опертого на федерації кантонів. Протягом п'ятох літ, себ-то до 1803 р., конституція міняла ся тричі, аж поки в 1803 році не увійшла в жите нова конституція, запроваджена Наполеоном. Характеристичною відзнакою її був поворот до давнього кантонального устрою, й суцільна гельвецька республіка знову перемінила ся в союз 22 самостійних держав. Одначе Швайцарія всеж дуже болючо відчувала свою залежність від Франції, і через се ся конституція упала, ледве тільки скінчила ся власть Наполеона в 1815 році.

Нова конституція з 1815 року по своїй суті спирала ся на конституцію 1803 року, одначе була реакційніша від неї (нічого не говорило ся в ній про особисті права громадян, монастирям гарантували ся їх земельні добра, секуляризовані конституцією з 1798 р. і т. д.). Вона знову повертала швайцарську федерацію в вільний звязок держав з майже необмеженою самодіяльністю кантонів і слабою центральною властю. Найвисшою властю союзу являєть ся сойм, складений з делегатів 22 кантонів. Кожний кантон має тільки один голос, і делегати голосують згідно з інструкціями, одержаними від кантональних властей. В обсяг ділання сойму входять: торговельні уклади з чужими державами, іменування послів, постанови відносно війська і т. д. Окремі кантони мають право робити уклади з чужими державами в справах економічних і поліції, подаючи одначе їх до відомости сойму, мають право також робити уклади і між собою.

Протягом п'ятнадцяти літ панування нової конституції дуже посунув ся на перед економічний розвиток Швайцарії; одначе йому стали на перешкоді ріжнородні митні й монетарні системи, що були неоднакові в ріжних кантонах. Заразом зі зростом матеріяльного добробуту по-

чав сильніше відчувати ся брак політичних прав. Наслідком сього повстав демократичний рух, що змагав до зміни політичного устрою. Проявив ся він насамперед в кантонах, бо там головним чином зосереджувало ся політичне житє. Треба було тільки імпульсу, щоб рух вибух з цілою силою.

Таким імпульсом була французька революція 1830 року. Протягом кількох місяців одинадцять кантонів, що становили одначе три чверті обшару Швейцарії цілковито змінили свій устрій. Як підставу республіканського устрою проголошено право народу на верховну власть. Існуючі правительства позбавлено власти і піддано під контроль законодавчої власти. Від сього часу найвищою властю в кантонах мала бути Велика Рада, котра мала доглядати над усіма иньшими властями і урядами кантону й ухвалювати інструкції для делегатів до союзного сойму, окріч того вона ухвалювала податки. Далі перепроваджено поділ державної власти на законодавчу, виконавчу і судову й утворено для кожної з них осібні органи. Нова конституція містила в собі также гарантії ріжних горожанських прав. Але реакція не дрімала. Правительства деяких кантонів спробували оперти ся рухови збройною силою; в деяких кантонах (Ааргау, Базилея й ин.) прийшло до пролитя крови, а базилейський кантон поділив ся на два півкантони — сільський (ліберальний) і міський (консервативний). На сторону реакції став також католицький клір, що зорганізував навіть осібний союз католицьких кантонів. Боротьба з реакцією тягла ся від 1833 року аж до 1847 і нарешті скінчила ся перемогою демократичного руху ¹⁾.

В році 1848 входить в житє нова конституція, вироблена соймовою комісією й принята величезною більшістю голосів горожан і кантонів. Сучасний державний устрій Швейцарії опираєть ся на сій конституції, зреформованій почасти в 1874 році й пізнійше ²⁾.

Ми оглянули як можна було коротко історію повстання і вироблення швейцарської федерації й бачимо, якою тяжкою дорогою народи Швейцарії прийшли до теперішних федеративних форм свого державного житя, котрі справді забезпечили їм можливість повного і всесторонного розвитку культурного, економічного і соціального. Розгляньмо-ж тепер сей устрій докладнійше.

¹⁾ Докладнійше про сю боротьбу див. в книжці М. Wyrostek „Urządzenia polityczne Szwajcjarji“, ст. XXVI — XXIX.

²⁾ Короткі огляди розвитку швейцарської конфедерації див. також в праці E. Flandin „Institution politiques de l'Europe Contemporaine“, т. III, розд. I; Dupriez „Les ministres dans les principaux pays d'Europe et d'Amerique“, т. II, ч. VII, а докладнійше і з узглядненнем соціально-політичного моменту в цитованій вже праці М. Виростка розд. „Wstęp historyczny“.

II. Загальна характеристика Швейцарської федерації. Компетенція союзною правительством.

Швейцарський Союз складається з двадцяти двох кантонів, з котрих кождий має свої окремі закони, звичаї, історію й розумові навички. Можна сказати, що сих кантонів є властиво двадцять п'ять, бо три кантони через релігійні, історичні й иньші причини розділили ся на півкантони, при чому кождий з них цілковито незалежний один від одного й ріжнить ся від цілого кантону тільки тим, що посилає до ради штатів або федерального сенату не двох членів, а тільки одного й має тільки половину голоса при рішенню питання про перегляд конституції. Кантони відповідають американським штатам, і загалом швейцарська федеральна система дуже подібна до американської, хоч де в чому основно ріжнить ся від неї.

Швейцарське союзне правительство, як і в Сполучених Державах, має верховну власть тільки в певних областях, які вичислює союзна конституція; в усіх иньших областях як швейцарські Кантони, так і окремі держави Американського Союзу цілком самостійні ¹⁾. Швейцарський Союз подібний до Американського також через те, що являється союзом рівноправних держав (всі кантони цілком рівноправні між собою, не зважаючи на ріжницю що до людности, просторони і т. д.), але поділ власти між сими державами і центральним правительством в Америці має в своїй основі зовсім иньший плян, ніж у Швейцарії. Що до рівноправности своїх членів Швейцарська конфедерація й Американський Союз дуже ріжнить ся від Німецької Імперії, де, як ми бачили вище, нема сеї рівноправности. Одначе що до взаїмних відносин між кантонами і центральною властю, Швейцарія далеко більше подібна до Німеччини, ніж до Америки, бо замість того, щоб надати спеціальні сфери діяльности федеральному і кантональним правительствам, Швейцарці, як і Німці, скомбінували централізовану законодатну власть з децентралізованою адміністрацією: в обох сих державах закони, які видає союзне правительство, виконують ся правительством окремих членів Союзу, себ-то в Швейцарії кантональними властями, а в Німеччині правительствами союзних королівств і великих герцогств. А в Америці, як побачимо далі, федеральне правительство має свої власні виконавчі органи, себ-то своїх власних урядників, котрі виконують закони й розпорядження федерального правительства або бодай доглядають за виконанням сих законів.

Виконавча власть у Швейцарії належить до правительства лише в

¹⁾ Так каже 3 статя конституції. Крім того кантони мають право робити між собою уклади в справах, що не мають політичного характеру (ст. 7) й навіть укладати трактати з иньшими державами в деяких другорядних справах (ст. 9).

справах заграничних, митних, поштово-телеграфних, винної монополії, політехнічної школи й арсеналу, а в усіх інших справах воно ледве чи має хоч які небудь безпосередні виконавчі функції й має тільки право догляду. Окрім того федеральний суд для виконання своїх постанов мусить звертати ся до кантональної адміністрації, бо не має потрібних до цього урядників.

Та з другої сторони власть центрального правительства відносно контролі над місцевою адміністрацією дуже широка і йде далі від звичайного догляду над виконанням федеральних законів.

Так наприклад федеральному правительству доручено домагатися від кантонів організації безплатного, примусового і неконфесійного навчання, хоча воно й не має права наказувати, як саме се навчання має бути організоване. Ось що читаємо ми в 27 статті федеральної Конституції. „Конфедерація має право заснувати крім існуючої політехніки федеральний університет й інші вищі просвітні інституції, а також давати субсидії подібним інституціям.

„Кантони повинні дбати про організацію початкових шкіл; такі школи повинні бути в відповідній кількості й вони повинні бути під виключною управою горожанської влади. Початкова освіта повинна бути обовязковою для всіх, а по всіх школах, що удержують ся публичним коштом, ще й безплатною.

„Публичні школи повинні бути так організовані, щоб вони могли бути доступні для осіб усіх ісповідань, при чому ученикам не повинно ставити ніяких обмежень, що доторкають ся свободи їх совісти або ісповідань.

„Союз повинен робити потрібні заходи проти тих кантонів, котрі не виконують сих постанов“.

Таким чином ми бачимо, що в Швейцарії сама конституція гарантує обовязковість і безплатність початкової освіти; вона ж забезпечує релігійну неутральність всіх взагалі просвітних інституцій, удержуваних публичним коштом, себ-то коштом федерального правительства, окремих кантонів і міських громад. „Щоб оцінити як слід всю поступовість наведених домагань швейцарської федеральної конституції, треба пригадати, що на початку сімдесятих років, коли була розроблена й затвержена (1874) ся конституція, в жадній з європейських країн ще не була організована обовязкова і безплатна народна освіта ¹⁾.

Широке поле для втручання швейцарського федерального правительства в справи кантонів дає пята стаття федеральної конституції, в котрій читаємо; „Союз гарантує кантонам недоторкальність їх терито-

¹⁾ Див. П. Мижуев „Главныя федерации современнаго міра“, ст. 84.

рії, суверенність їх влади в межах, зазначених статтею третьою сеї конституції, гарантує конституції кантонів, свободу і права народу, конституційні права громадян, а також і ті права й уповаження кантональних властей, які їм дав народ“. Формально гарантії, як бачимо, відносять ся тільки до кантонів, але на практиці визнаєть ся, що вона дає право боронити приватну особу від кантональних властей; її толкували навіть так, що вона дає федеральній виконавчій влади право не допустити неправильних маніпуляцій з місцевим виборчим списком.

Стаття шіснадцята федеральної конституції має з сього погляду ще більше значіне; вона постановляє, що коли на випадок яких небудь замішань кантональні влади не мають можливости звернути ся за помічю до федерального правительства, воно може само поробити відповідні заходи. Се право федерального правительства не лишаєть ся мертвою буквою закону, як се видко з отсього випадку, що був у 1891 році. В італійському кантоні Тичино почали ся розрухи з приводу виборів, і кантональні влади зрekli ся помочи, хоч мали можливість се зробити. Одначе федеральне правительство не тільки припинило розрухи, але ще перевело слідство й поробило всі заходи, яких, на його думку, вимагав закон і справедливість.

Одначе Міжуєв цілком слушно зазначає, що не треба думати, щоб таке толкованне наведеної статі федеральної конституції могло загрожувати кантонам. Річ у тім, що 13 стаття тої самої конституції постановляє: „конфедерація не має права удержувати постійне військо“. Те постійне військо, яке має Швайцарія, удержують кантони; таким чином на випадок втручання в кантональні справи правительство мусить звертати ся за помічю до інших кантонів. Инакше кажучи, федеральне правительство може мати примусову власть лише тоді, коли йому дадуть її інші кантони, а се може бути відповідною гарантією проти надужитя. Правда, федеральне правительство має також право загального розпорядження усім військом. Одначе се право значно ослаблюєть ся 21 статтею конституції, котра каже: „коли сьому не перешкоджують військові потреби, окремі частини війська повинні складати ся з відділів, що належать до того самого кантону. Склад сих частин, пильнуванне про їх боеву силу, іменованне на посади офіцерів і надаванне їм ранг належить до кантональних властей, від услівем, що вони додержать загальні приписи, яких вимагає конфедерація“. З сього видко, який демократичний характер має організація воєнної справи в Швайцарії.

Законодатна власть союзного правительства в Швайцарії далеко ширша, ніж в Америці — каже Льовель — бо крім уповажень, що належать до конгресу, вона обіймає ще такі справи як догляд над релігій-

ними товариствами і розв'язуванню чернечих орденів¹⁾, виріб і продаж спиртових напоїв, запобігання епідеміям і епізотіям, закони про ловецтво, будову й адміністрацію всіх залізниць, регулювання праці на фабриках, обов'язкове забезпечування робітників, стягання довгів і всі закони, що відносять ся до торгівлі. Крім усього цього центральна законодавча власть має право втручати ся і в иньші питання, що не підлягають їй безпосередній контролі. Так наприклад ріки й ліси і найважніші дороги й мости стоять під її доглядом; вона ж затвержує кантональні закони про пресу, про право набувати нерухомости й голосувати в справах громади. Дісно, як каже Діпріє, Союз являєть ся ніби то вчителем і доглядачем кантонів²⁾.

З одного погляду компетенція федерального правительства в Швейцарії більше обмежена, ніж у Сполучених Державах, а саме — в питанню про податки; вона обмежуєть ся на самих митних оплатах. Федеральні доходи властиво цілком складають ся з доходів від загально-державних маєтків, з доходів від митних комор, пошт і телеграфів і т. д.

Законодавча власть центрального правительства в Швейцарії не тільки більша, ніж у Сполучених Державах, але крім того вона далеко швидше збільшуєть ся, завдяки змінам конституції, які вносять все нові справи в сферу федерального законодавства. Далі ми побачимо, що в Сполучених Державах процес зміни федеральної конституції далеко складніший і тяжший, ніж у Швейцарії. Таким чином, хоч і можна дослідити в обох країнах процес повільної централізації, одначе в Америці сей процес відбуваєть ся за помічю поширеного толковання існуючої конституції, а в Швейцарії він іде ширшою дорогою — через доданне до неї нових статей.

І справді, тоді як останніми часами ріжні зміни робили ся в швейцарській федеральній конституції пересічно раз на два роки, останні три поправки до американської конституції відбули ся більше як тридцять років тому, а перед тим не було жадної поправки протягом більше як пів століття.

Нарешті одною з причин швидкого розширення влади швейцарського союзного правительства можна уважити невеликі розміри кантонів, з котрих кождий з окрема замалий, щоб заспокоїти всі потреби сучасної держави; треба памятати, що найбільший з між них числить трохи

¹⁾ „Орден езуїтів — читаємо в статі 51 — і товариства, зв'язані з ним, не можуть бути допущені в який будь части Швейцарії; членам сих товариств заборонена всяка діяльність у церкві і в школі. Сю заборону федеральна власть може поширити і на инші релігійні ордени, діяльність котрих являєть ся небезпечною для держави або нарушує мир між ісповіданнями.

²⁾ Dupriez, vol. II, p. 175.

більше понад пів мільона мешканців, а в найменшому є менше ніж тринадцять тисяч, так що пересічно людність кожного з них виносить лише коло ста двацяти тисяч. Крім того тепер кантони далеко краще, ніж давніше, розуміють, які вони невеликі — в той час, коли прийнято конституцію 1848 року крім них було багато невеличких держав, як наприклад Сардинія, Баварія, й Баден, але тепер сі країни ввійшли в склад великих монархій італійської й німецької, і через се швейцарські кантони видають ся ще меншими.

Погляньмо тепер на устрій федеральних законодавчих зібрань Швейцарії.

III. Органи федерального правительства.

Люди, що склали конституцію 1848 року, були під великим впливом прикладу Північно-Американських Сполучених Держав. Особливо сей вплив відбив ся на складі швейцарської національної законодавчої інституції або так званого Федерального Зібрання (*Assemblée fédérale, Bundesversammlung*). Ся інституція складаєть ся з двох палат. Одна з них, так звана Національна Рада (*Conseil National, Nationalrath*), відповідає американській палаті представників і її вибирає безпосередно нарід. Друга, так звана Рада Держав (*Conseil des Etats, Ständerath*) відповідає американському сенатови і складаєть ся з представників окремих членів федерації. Кождий кантон, незалежно від своєї величини й кількості людности, посилає двох представників (півкантони посилають по одному представнику кождий). Що ж до виконавчої влади, Швайцарці побояли ся доручити її одній особі й утворили окрему колегіальну інституцію — федеральну Раду (*Conseil fédéral, Bundesrath*), що складаєть ся з сімох членів. Вони утворили також федеральний суд (*Tribunal fédéral, Bundesgericht*).

Наш огляд органів швейцарського федерального правительства почнімо від федеральної Ради. Федеральна Рада являєть ся одною з найбільше оригінальних особливостей політичного устрою Швейцарської федерації. Річ в тому, що вища виконавча власть належить тут не до одної особи, як се ми бачимо в республіках і монархіях цілого світа, а до цілости кількох осіб, яким конституція надає однаковий авторитет і які через се однаково відповідають за всю державну управу. Щоб краще характеризувати склад компетенції і діяльність швейцарської федеральної Ради, наведемо відповідні статі конституції Швейцарської Конфедерації.

„Вища правительствена й виконавча власть Конфедерації — читаємо в статі 95 швейцарської федеральної конституції, — здійснюєть ся через федеральну Раду, що складаєть ся з сімох членів.

Члени Федеральної Ради вибирають ся на три роки в спільному за-

сіданню Ради Держав і національної Ради, при чому вибраним може бути кождий швейцарський горожанин, який має право бути членом ¹⁾ Національної Ради... Одначе кождого разу, коли міняється склад Національної Ради, відбуваються нові вибори й усеї Федеральної Ради“ ²⁾ (ст. 96).

„Доки члени Федеральної Ради виконують свої обовязки, вони не можуть займати ніяких посад на службі в Конфедерації або в кантонах; через весь сей час вони не можуть також виступати на якому иньшому полі або займати ся якою небудь професією“ (ст. 97).

„В Федеральній Раді проводить голова або президент Конфедерації. Рада має також заступника голови. Президента Конфедерації і заступника голови Федеральної Ради вибирає на рік Федеральне Зібранне з поміж членів Федеральної Ради.

Президент Конфедерації, термін служби котрого тільки що скінчив ся, не може бути вибраним в наступнім році президентом або заступником президента. Той самий член Федеральної Ради не може бути заступником президента два роки з ряду“. (Ст. 98).

„Всі справи, що підлягають компетенції Федеральної Ради, розділюють ся між членами Ради по відділам. Сей поділ має одну мету — полекшити розгляд ріжних справ і взагалі зовнішнє діловодство; рішення завсїгди виходять від усеї Ради, як суцільної Власти“. (Ст. 103).

Такий склад і спосіб повстання швейцарської Федеральної Ради. Про ролю її членів у Федеральному Зібранню говорить ст. 101:

„Члени Федеральної Ради беруть участь в занятях Національної Ради й Ради Держав і мають там дорадчий голос. Вони можуть також ставити свої пропозиції з приводу питань, що стоять на дневному порядку“.

Дальша 102 статя Федеральної Конституції докладно вичислює обсяг діяльности Федеральної Ради.

„Повновласть і обовязки Федеральної Ради, наскільки їх означає отся конституція, такі:

1. Федеральна Рада кермує федеральними справами згідно з законами і постановами Конфедерації.
2. Вона доглядає за виконуванням конституції Конфедерації, а та-

¹⁾ Право бути вибраним в члени Національної Ради мають всі швайцарські горожане, що мають 20 літ і не належать до духовного стану.

²⁾ В Швайцарії ніхто не має права передчасно розвязати Національну Раду або Раду Держав. Лише в тому випадку, коли загальне народне голосування визнає потрібним перегляд конституції, може припинити ся перед терміном повновласть Національного Зібрання. В такому випадку вибирають ся на ново і Національне Зібранне і Рада Держав (Статті 118—120 швайцарської федеральної конституції).

кож її законів і постанов... Вона з власної ініціативи або після скарг робить заходи, які вважає потрібними до того, щоб забезпечити виконання всіх згаданих законів, крім тих випадків, коли, згідно з 113 статтею сеї конституції, та чи иньша справа підлягає компетенції Федерального Суду.

3. Вона доглядає за тим, щоб були додержувані кантональні конституції й робить всі потрібні для сього заходи.

4. Вона вносить до Федерального Зібрання проєкти законів і постанов і висловлює свої думки (*donne son préavis*) з приводу пропозицій, які йдуть до неї від Національної Ради, Ради Держав або від кантонів.

6. Вона робить іменовання, що не залежать від Федерального Зібрання, Федерального Суду або иньшої власти.

8. Вона дбає про зовнішні інтереси Конфедерації, а саме про додержання її міжнародних відносин. Взагалі Федеральній Раді доручують ся всі зовнішні зносини Конфедерації.

9. Вона дбає про зовнішню оборону Конфедерації, про заховання її незалежності й удержання неутралітету.

10. Вона дбає про внутрішню оборону Конфедерації, про удержання спокою й порядку.

11. В крайньому випадку (*en cas d'urgence*) і коли при сьому не засідає Федеральне Зібрання, Федеральна Рада має право мобілізувати потрібну кількість війська й розпоряджати ним. Коли одначе число мобілизованого війська перевищує дві тисячі або коли при меншій кількості війська воно лишаєть ся озброєне понад три тижні, треба негайно скликати Федеральне Зібрання.

12. Федеральній Раді доручуєть ся все, що відносить ся до федерального війська, а також і иньші області управи, котрі належать до компетенції правительства Конфедерації.

14. Федеральна Рада розпоряджає фінансами Конфедерації, складає проєкт бюджету і подає його на розгляд і затвердження Федерального Зібрання. Вона дає також Федеральному Зібранню звіт з усіх приходів до федерального скарбу і з усіх видатків правительства Конфедерації.

16. При кожній звичайній сесії ¹⁾ Федерального Зібрання, Федеральна Рада складає звіт з своєї управи справами Конфедерації, доклад про внутрішній і зовнішній стан Конфедерації і піддає під розвагу Федерального Зібрання ті заходи, які вона вважає за потрібне зробити для загального добра“.

Так означає швайцарська федеральна конституція компетенцію діяльності Федеральної Ради. Ся діяльність дуже різнородна, особливо коли

¹⁾ Іх буває що року дві — в червні і в грудні.

звернути увагу на той факт, що в практиці Федеральна Рада крім адміністративних справ має діло з багатьма питаннями законодавчого або судового характеру. Що особливо вражає в її організації, се те, що президент Швейцарської Конфедерації зовсім не являєть ся головою держави, себ-то особою, що має вищу виконавчу власть. Він зовсім не являєть ся в Швейцарії головою адміністрації, має таку саму власть, як і иньші члени Ради й не більше від них відповідає за хід управи. Правда, як голова виконуючого комітету нації — Федеральної Ради — він слідкує за загальним ходом справ, але не має права робити які небудь накази своїм товаришам. Як офіційний голова держави, він бере відповідну участь у всіх національних святах і т. д.

Подивімо ся тепер, яке відношення існує між Федеральною Радою і Федеральним Зібранням, себ-то між властю виконавчою і законодавчою. Відношення виконавчої власти до законодавчої, що існує в Швейцарії, каже Льовель, зовсім неподібне до того, що ми бачимо в иньших державах. Федеральна Рада не уявляє з себе, як президент Сполучених Держав, окремого органа управи, який має право остаточно рішати всі питання, що входять у сферу його компетенції; вона не має права veto відносно законопроектів, які приняло Федеральне Зібранне. Навіть в чисто адміністративних справах вона не має, властиво кажучи, незалежної власти, бо Федеральне Зібранне має право контролювати й навіть касувати її розпорядження, хоч в практиці се буває дуже рідко.

Становище Ради де в чому подібне до становища кабінету при парламентарній управі, бо хоч членам Ради і не вільно бути членами Зібрання, але вони можуть бувати на засіданнях обох палат, беруть діяльну участь в дебатах і мають великий вплив на законодавство. Вони не тільки пропонують Зібранню поробити заходи, які вони вважають за потрібні, але дуже часто палати за помічю резолюції, що зветь ся „постулятом“, поручають Раді виготовити законопроект по якому небудь питанню; треба зазначити також, що всі законопроекти, внесені не Радою, насамперед ідуть на її розгляд, а вже потім до комісій або на обговорення в палаті.

Та хоч тут звязок між виконавчою і законодавчою властю такий саме стислий, як при парламентарній системі, одначе відношення між ними основане на зовсім иньшому принціпі, бо члени Федеральної Ради не відповідальні в парламентарному розумінню сього слова й не беруть димісії, коли Зібранне відкине їх законопроект. Навпаки, коли Зібранне розійдеться ся з ними з приводу яких небудь законодавчих або адміністративних питань, вони підлягають його волі, як вищій власти, й силкують ся совісно виконати його наказ. „Для Швейцарця, каже Льовель, здасть ся нерозумним, щоб держава тратила цінного адміністратора че-

рез незгоду в поглядах на який небудь закон, так само як для Англіїця незрозуміло, щоб міністр, що поважає себе, міг лишити ся на своїм місці, коли парламент відкине його пропозиції. Та коли становище Ради не подібне до становища англійського кабінета, воно ще менше подібне до становища Кабінета французького. Взаїмне довіре заступає місце недовірливого відношення до міністрів, звичайного у Франції“.

Федеральна Рада — се головним чином ділова інституція; її обовязок — провадити адміністраційні справи й давати ради з приводу нових законів, але вона зовсім не дає напряду державному житю, і в сьому, на думку Льовеля, полягає секрет її становища. Її члени не лідери партії й не обовязують ся переводити колективно яку небудь програму. Буває, що вони мають зовсім неоднакові політичні переконання. На перший погляд видаєть ся дивним, що подібна інституція може добре працювати. Се поясняєть ся почасти звичкою до компромісів і до підлягання волі більшости, почасти тим, що остаточне рішення всіх найважніших питань належить до Зібрання, а нарешті тим, що тут не треба такої солідарности, яка існує при парламентарній системі. При своєрідній організації швайцарської федеральної системи, каже Львель, незвичайно бажана Рада, що стоїть понад партіями. Вона виконує ролю посередника між ріжними течіями, ріжними інтересами й ріжними державними інституціями Союзу і кантонів, і сього завдання вона не могла би виконати, коли б була представницею якої одної партії. В Раді не тільки засідають люди ріжних партій, але буває навіть так, що більшість Ради не завсїгди являєть ся представницею партії, що має перевагу в обох палатах.

Тепер перейдімо до законодатних інституцій Швайцарської конфедерації. Їх, як ми вже сказали, є дві — Рада держав і національна Рада. До Ради Держав кождий кантон посилає два представники, кождий півкантон — одного. Члени її не мають означеного терміну служби, й кождий кантон вибирає своїх представників до неї таким способом, як сам схоче. Через се вийшло, що в одних кантонах членів до Ради Держав вибирають законодатні інституції, а в других — безпосередно сам нарід; час, на який кантони вибирають своїх представників до Державної Ради, хитаєть ся між одним і чотирма роками. Вона мала би відповідати Сенатови Сполучених Держав, одначе кардинально ріжнить ся від нього тим, що не має ніяких спеціальних функцій — її права такі самі, як і права Національної Ради. Статя 89 федеральної Конституції постановляє, що „всі федеральні закони, федеральні декрети і постанови можуть бути видані лише за згодою обох Рад“. „Кожда з Рад і кождий з їх окремих членів, читаємо в статі 93, має право законодатної ініціативи“. Міжуєв думає, що така рівноправність обох палат і забезпеченне в Раді

Держав однакового представництва для всіх кантонів пояснюється змаганням творців сучасного політичного устрою в Швейцарії заспокоїти побоювання дрібних кантонів. І справді, мешканці таких кантонів могли сподівати ся, що при иньшій організації федеральної законодавчої влади їх інтереси не будуть заступлені як слід.

Однак практика життя показала, що Національне Зібрання має далеко більшу фактичну вагу, ніж Рада Держав. Сей факт тим більше цікавий, коли пригадати, що в двох иньших великих федераціях сучасного світа — в Німеччині і в Сполучених Державах Північної Америки — перевагу мають верхні палати, Союзна Рада в Німеччині й сенат в Сполучених Державах. Почасти сей факт пояснюється вже тим, що там обидві палати федерального законодавчого зібрання не рівні вже по закону. Однак відносно невелике значіння швейцарської Ради Держав залежить головним чином спеціально від причин місцевого характеру.

Коли ми поглянемо на історію Ради Держав, то побачимо, що на початку своєї суспільно-політичної діяльності вона мала велику вагу. В ній брали тоді участь майже всі ватажки руху 1848 року, і шість з сімох членів першої Федеральної Ради були вибрані з її членів. Тоді час служби був довгий, але через брак яких небудь спеціальних функцій і скорочення терміну служби Рада Держав незабаром перестала притягати до себе визначних діячів, і вони воліли бути в Національній Раді. Ясно, каже Льовель, що з двох інституцій з однаковою властю кінець кінцем більшу силу матиме та, в котрій знаходяться політичні вожди; через се нема нічого дивного, що Рада Держав має менший авторитет і вплив, ніж Національна Рада.

Не треба однак занадто легковажити ролю Ради Держав. Вона не все буває покірною, й її не можна змусити до послуху; часом вона не годиться з Національною Радою й або ставить на своєму або добивається компромісів. Крім того останніми часами помічається тенденція встановити для членів Ради Держав означений термін представництва — три роки, так само як і в Національній Раді. Та все-ж Рада Держав не може зрівняти ся що до свого впливу з Національною Радою між иньшим і через те, що звичайно члени Ради Держав вибираються з Національної Ради, котра й має головний вплив на напрям її політики.

Швейцарська Національна Рада складається з членів, вибраних на три роки безпосереднім і загальним голосуванням; право голосу має кожний горожанин, що має двацять літ, коли він не позбавлений політичних прав по законам того кантону, в якому живе. Однак бути вибраними можуть лише миряни; се обмежене направлено спеціально проти католицького духовенства, бо швейцарський протестантський пастор може

кинути свій стан на той час, коли засідає в законодавчій інституції, а по правилах католицької церкви священник не може вийти з свого стану. Спосіб вибору означений в федеральному статуті, і для вибору потрібна абсолютна більшість поданих голосів. Лише при третьому голосуванні вибирає звичайна більшість.

Конституція вимагає, щоб до виборчих округів не входили частини різних кантонів і щоб в кожному кантоні припадав один представник на кожні два тисячі мешканців і на решту, що виносить більше як десять тисяч. Через се вийшло, що число членів Національної Ради зростало разом зі зростом числа людности; крім того через незвичайну неоднаковість різних кантонів що до числа людности неоднакове й їх представництво в Національній Раді. З одної сторони ми маємо кантони Урі й Цуг, з котрих кожний посилає до Національної Ради лише одного представника, з другої — кантон Берн, що посилає 29 представників, і Ціріх, що посилає 22 представники. Загалом Швейцарська Національна Рада числить 167 членів, а Рада Держав — 44.

Сесії зібрання дуже короткі; звичайні сесії, що відбуваються в червні й грудні, тягнуть ся кожда коло місяця, а надзвичайна сесія, котра майже завсідги скликається в марті, ще коротша. „Річ в тім, — каже Льовель, — що зібрання виконує стисло ділову, біжучу працю; і сьому, без сумніву сприяє, брак стенографічних справоздань і короткість повідомлень про дебати, які містять дневники, а се звільняє членів від спокуси звертати ся не один до одного, а до читаючої публіки, й заохочує їх обмежувати ся на стисло діловому обговорюванню питань“. Хоча Федеральне Зібрання й не друкує стенографічних справоздань з своїх засідань, однак сї засідання публичні, й публичність сю гарантує сама конституція. В Швейцарії нема офіційної мови, й тому промовці в Федеральному Зібранні промовляють в німецькій, французькій або італійській мові, а всі правительственні повідомлення читаються в німецькій і французькій мові. „Все се, — каже Льовель, — незвичайно ріжнить ся від того, що діється в Австро-Угорщині, й приємно переконати ся, що люди різних рас можуть жити разом, не роблячи ріжниць в мові джерелом утиску“.

Додамо ще, що звичайно кожда з палат федерального зібрання засідає окремо, й на спільні засідання вони сходять ся в трьох випадках: для поладження спорів про юрисдикцію між федеральними властями, для уласкавлення важних злочинців і для вибору Федеральної Ради, Федерального Суду, канцлера Союзу¹⁾ й головного начальника федерального війська.

¹⁾ Канцлер — се головний секретар і Федеральної Ради і Федерального Зібрання. В часі від 1815 до 1848 року він мав великий вплив, але тепер він стратив його

Нарешті скажемо ще кілька слів про одиноку загально-швейцарську судову інституцію — Федеральний Суд. Він складається з чотирнадцяти суддів і такого ж числа кандидатів; усіх їх вибирає на шість літ Федеральне Зібрання, котре іменує також президента й віце-президента суду, кожного на два роки. Що до компетенції Суду, вона досить невизначена і заплутана. Що до справ карних, до нього належить юрисдикція в справах про державну зраду Союзу і про насильства над федеральними властями, про злочини і переступи проти міжнародного права, про політичні злочини й переступи, що були причиною або наслідком розрухів, при яких потрібна була збройна федеральна інтервенція і т. д. Його компетенція в цивільних справах далеко ширша й далеко частіше прикладається в практиці. Згідно з конституцією вона обіймає всі спори між Союзом і кантонами або між самими кантонами, претенсії приватних осіб до Союзу й спори між кантоном і приватною особою, коли сього домагається одна з сторін.

Значіння швейцарського Федерального Суду далеко менше, ніж значіння Верховного Суду Сполучених Держав. Насамперед воно ослаблюється тим, що він стоїть окремо, а не на чолі національної судової системи. Далі відношення Федерального Суду до законодавчих інституцій інакше, ніж відношення Верховного Суду, бо є стаття конституції, котра обов'язує його прикладати всі закони, які видасть Федеральне Зібрання. Таким чином, каже Льовель, він немає влади, яку має Верховний Суд, признавати закони конституційними і не має тої величності, яку надає йому ця влада. Крім того Федеральний Суд має меншу владу над урядниками, ніж Верховний Суд. Правда, в Швейцарії кождий громадянин може переслідувати судом федерального урядника, але з другого боку дуже багато важних питань не підлягає компетенції Суду. Треба додати, що хоч спори з приводу юрисдикції між Федеральним Судом і кантональними властями рішає сам Федеральний Суд, однак спори між ним і Федеральною Радою розглядає Федеральне Зібрання, й таким чином Суд не має влади, яку має Верховний Суд, рішати питання про свою власну компетенцію.

IV. Політичний устрій кантонів.

Щоб краще зрозуміти політичний устрій Швейцарії, як одної з важніших сучасних федерацій, ми мусимо розглянути політичний устрій її складових частин — кантонів. Це потрібне тим більше, що такі важні інституції політичного устрою Швейцарської Конфедерації, як референдум і народня законодавча ініціатива повстали і розвинули ся насамперед в окремих кантонах, а вже потім були поширені й на федеральну управу.

Загалом беручи, конституції всіх кантонів основані на принципі на-

родоправства, нарід являєть ся джерелом усякої власти в кантоні. Кантони повинні просити у Союзу гарантії своїх конституцій, і ся гарантія мусить бути дана, коли в них нема нічого протівного федеральній конституції, коли вони забезпечують політичні права й республіканські форми управи, затвержені народом і можуть бути змінені на домаганне більшости горожан. З сими обмеженнями кантони можуть по своїй волі встановлювати свою управу й міняти її; і дійсно, факти свідчать, що конституції кантонів міняють ся досить часто.

Що до політичного устрою швайцарські кантони можна поділити на демократії безпосередні й демократії репрезентаційні. В безпосередних демократіях вища власть належить до загальних зборів усіх політичних горожан кантону, до так званих Landsgemeinden. До них належать кантони Глярус і Урі й кождий з двох півкантонів, на які поділяють ся кантони Аппенцель і Утервальден. Ось короткий опис таких загальних зборів кантону Урі. Кождого року в кінці цвітня або на початку мая в неділю рано лядман на чолі громадян кантону йде на луку. Коли процесія дійде до місця, лядман сідає за стіл, що стоїть серед поля, всі мужчини стоять навкруги коло нього, а далі на горбах товплять ся жінки й діти. Лядман спочатку викладає події минулого року, потім читає молитву, а далі переходить до занять. Збори приймають кантональний бюджет, нові кантональні закони й іменують нових кантональних урядників.

Щоб такі численні збори (буває часом до 10.000) могли виконати свою роботу, треба, щоб все було наперед підготоване; се й робить для Landsgemeinde кантональна рада. Одначе ясно, що загальні народні збори можливі лише в невеличких кантонах. І дійсно, по перепису 1900 р. кантон Урі числить коло 20.000 мешканців, Глярус — 32.000, один півкантон Аппенцеля — 55.000, другий — 13.000, один півкантон Утервальдену — 15.000, другий 10.000. Крім того Льовель звертає увагу на те, що такий пережиток, як загальні народні збори в ролі найвищої законодатної інституції, поясняєть ся тим, що більшість кантонів, де вони ще існують, незвичайно консервативні, й їх народні збори видають дуже мало нових законів.

Кантональна рада (Landrath або Kantonsrath), що підготовляє роботу для народних зборів, має чимале значінне в управі кантоном; по суті се ніби додаткова законодатна інституція. Вибирають її не загальні народні збори, як можна би було сподівати ся, а окремі виборчі округи. Крім того є ще адміністраційна рада (Regierungsrath або Standeskommission), котра звичайно складаєть ся з семи членів, вибраних безпосередно загальними народніми зборами. Се — виконавчий орган кантону, й його президентом являєть ся лядсман, котрий яко офіційальний представник кантону проводить на народних зборах.

Коли ми тепер перейдемо до кантонів з репрезентаційним устроєм, то побачимо, що вони мають досить однаковий спосіб управи. Кождий з них має одну законодапну палату, яка зветь ся звичайно Великою Радою; вибираєть ся вона на підставі загального голосовання і звичайно на три або чотири роки. Вона видає закони, встановляє податки і кредити, доглядає за адміністрацією й іменує найважнійших урядових осіб. Істнує крім того ще менше численна виконавча рада, котра вибираєть ся на той самий час. Спочатку виконавчі ради кантонів мали багато членів, але потім їх реформували на зразок Федеральної Ради і тепер вони складають ся з п'ятох або сімох членів в усіх кантонах за виїмком Берна, де вона має девять членів.

Відношенне виконавчої влади до законодапної в кантонах майже таке саме, як у Союзі, бо хоч велика Рада й не має тої влади переглядати й касувати адміністраційні розпорядження, яку має Національне Зібранне, одначе завдяки звичаю обговорювати річне справозданне виконавчої ради й висловлювати свої поради в формі „домагань“ (postulats) до неї, Велика Рада майже цілком узяла в свої руки провід і контролю над адміністрацією. Але з другого боку, виконавча рада, подібно як Федеральна Рада, являєть ся головним двигуном для законодапної інституції. Її члени являють ся на засідання Великої Ради, беруть участь в дискусіях, роблять доклади і вносять законопроєкти, одначе не кидають своєї посади, коли вона не прийме їх плянів.

Найважнійша ріжниця між кантональними правительствами полягає в способі, по якому вибираєть ся виконавча рада. Давнійше здебільшого її членів вибирала Велика Рада. Але з розвитком демократичних тенденцій право вибирати виконавчу раду перейшло до горожан, і тепер спосіб безпосередного вибору переважає.

V. Референдум й ініціатива.

З усіх демократичних інституцій Швайцарії найбільшу увагу звертало на себе загально-народне голосуванне законів або так званий референдум. Ся назва походить ще з тих часів, коли Швайцарія не була ще демократією; але сучасна інституція, основана на ідеї про верховну власть народа, дуже ріжнить ся від давнійшої, котра повстала з огляду на потреби федерального сполучення, яке уявляла тоді з себе Швайцарія. Обидві її інституції, на думку Льовеля, майже не мають між собою ніякого історичного звязку, одначе „повстанне їх можна пояснити в значній мірі тою самою причиною, а саме — браком народньої системи представництва“. Пригадаймо собі, що хоч Швайцарія і входила в склад імперії, одначе сей звязок був настільки слабкий, що не міг вилинути на її внутрішній розвиток, а від більше безпосередньої влади Габсбургів вона й зовсім визволила ся. Таким чином завдяки свободі від коро-

лівської власти, котра в ті часи була великою централізаційною силою, в Швайцарії не могла повстати одна центральна законодавча інституція, тим більше, що всі окремі громади, з яких складав ся тоді Союз, були такі невеликі, що не потребували репрезентаційної системи. Правда, в деяких містах повстали були початки репрезентаційних інституцій, але саме тоді скрізь в Європі почав переважати абсолютизм, і в швайцарських містах власть захопили в свої руки мійські патріції. „При таких умовах, каже Льовель, не було місця для справжніх репрезентаційних інституцій як у Союзі, так і в кантонах, і замість них повстав давній референдум“. Погляньмо ж, що він уявляв з себе.

Ми вже знаємо з першого розділу, що спочатку Союз був звичайною лігою незалежних держав; послі до сойму, який властиво являв ся дипломатичною конференцією, одержували від своїх правительств докладні інструкції й мусіли точно тримати ся їх. Навіть більше, вони не мали права остаточно рішати в яких небудь важних справах; їм просто доручено вислухувати пропозиції й докладувати. Їх, як тоді висловлювали ся, посилало ся *ad audiendum et referendum*. Таким чином, давній федеральний референдум — се було право членів Союзу лишати собі право розв'язувати всі питання. Він повстав через недовіре до центральної власти й існував аж до часів французької революції.

Тепер подивімо ся, як представляв ся давній референдум в кантонах, котрі, що правда, не мали тоді сеї назви. Граубінден, наприклад, уявляв з себе конфедерацію трьох окремих ліг, а кожда з сих ліг складала ся з громад або округів. Сі громади або округи й були політичними одиницями, джерелом власти й здійснювали її через *Landsgemeinde* або загальні збори всіх громадян. Кожда ліга мала свою раду, а крім того був спільний сойм для всіх трьох ліг, але ні одна з сих інституцій не могла виступати самостійно. За виїмком пильних справ або дургорядних, всі иньші справи мусіли йти на затвердження народніх зборів. Ся система розвинула ся в добу реформації, й число питань, що підлягали референдуму, все збільшувало ся, аж поки референдум не захопив всіх справ, що входили в компетенцію центрального сойму. На референдум ішли справи внутрішні і заграничні. Сю систему скасували Французи в 1800 році, але вона була відновлена через три роки й існувала з невеликими змінами аж до 1854 року; в сім році її заступив сучасний референдум. Щось подібне існувало і в Валлісі, де новітній форми референдума запроваджено в 1839 році. В Бернському кантоні, починаючи від другої половини XV ст., теж існували початки референдуму, але ся інституція не розвинула ся тут, бо мійські патріції досить швидко дали собі лад з нею. Не розвинув ся він і в Ціріху.

Що до сучасного референдума, він і по своїй формі і по наслідкам

дуже відрізняється від давнього. Кажучи про сучасний референдум, не треба забувати про різницю між конституційними питаннями і звичайними законами. Той принцип, що для прийняття конституції потрібний волею народу, не являється спеціально швейцарським винаходом і почав застосовуватися в житті в Америці вже від 1778 року. В Швейцарії він був прийнятий вперше для конституції 1802 року і то в дуже „фантастичній“, як висловлюється Льовель, формі. Так хоча відмовних вотумів було більше, ніж потверджуючих, однак конституцію проголошено прийнятою на тій підставі, що всіх громадян, що не брали участі в голосуванні, причислено до тих, що годяться на прийняття конституції. По тому аж до 1848 року народом не передкладалися ніяких питань відносно федеральної конституції. Кантони теж почали подавати свої конституції на затвердження народу тільки від 1830 р., але сей звичай не був прийнятий скрізь, і тільки федеральна конституція 1848 р. зробила його обов'язковим.

„Зате честь винаходу референдуму для звичайних законів — каже Льовель — цілковито належить ся Швейцарцям, бо мертворождена французька конституція 1793 року, що мала статтю про загально-народне голосування законів, ніколи не була приложена до життя, і ця інституція, за винятком кількох тимчасових випадків, ніколи в інших країнах не існувала“. Та се ставить перед нами цікаве питання, чому саме в Швейцарії повстав і розвинувся референдум.

Дослідники, що спеціально займалися історією референдуму, дають на се питання таку відповідь. На їх думку головною причиною, що викликала потребу в референдумі, віру в права народу, був лихий стан репрезентаційної управи. Пригадаймо справді, що до кінця вісімнадцятого століття Швейцарці зовсім не знали репрезентаційної управи. Всі кантони, за винятком Граубіндена і Валліса, що мали зовсім відмінний і своєрідний федеральний устрій, самі видавали закони або при помочі народних зборів і не потребували таким чином репрезентаційних палат, або ж головне місце правило сільськими округами, а містом правило кілька аристократичних родин; що до самого Союзу він був так лихо організований, що його сойм був якимсь зїздом амбасадорів (послів), а не законодавчим зібранням.

Тому, коли по французькій революції запроваджено запозичені в інших країнах репрезентаційні інституції, Швейцарці не змогли поборова двох труднощостей. Насамперед вони запровадили однопалатну систему, надавши самій палаті абсолютну владу; а потім вони не змогли зробити так, щоб сі палати відбивали публичну думку (громадську думку). Недосвідченість народу дала патріціям можливість вернути собі владу над кантонами під час реакції, що наступила по упадку Напо-

леона. Правда, рух 1830 року поборов їх силу і міцно встановив демократію; одначе з одної сторони спогади про давню безпосередню діяльність, з другої — недавній гіркий досвід зробили те, що нарід все ж підозріло відносив ся до послів, дивив ся на них, як на панів, а не як на слуг народу. Тому зараз по скінченню боротьби за політичну рівноправність і заведенню репрезентаційних зібрань, вибраних загальним голосуванням, почали ся домагання безпосередного народного законодавства.

Се безпосередне народне голосування законів появило ся спочатку в обмеженій формі, під назвою veto в 1831 році в кантоні Сен-Галлен. Се veto, як показує вже сама назва, полягало в тім, що нарід міг не дати своєї згоди на закон, який видало законодавне зібрання. Инакше кажучи, при існуванні veto нарід передає своїм послам право видавати закони по всім питанням суспільного жити, але рівночасно заховує право не допускати до виконання тих постанов законодавного зібрання, які йому видають ся небажаними. Таким чином в Сен-Галлені було встановлено, що кожний закон, який видасть законодавне зібрання, входить у жите лише через півтора місяця по проголошенню, коли його протягом сього часу не відкине народ. Конституція означувала і мінімальне число громадян, яке потрібне було, щоб їх заява могла викликати народне голосування з приводу того чи иньшого закону. Істотна ріжниця між veto і референдумом полягає в тім, що при референдумі доля закону залежить від більшости дійсно поданих голосів, тим часом, як при veto закон відкидаєть ся тільки тоді, коли проти нього висловить ся більшість вписаних виборців. Такий компроміс між ідеєю репрезентаційної управи й ідеєю безпосередного народоправства спочатку показав ся досить вигідним, бо незабаром за прикладом Сен-Галлена пішли й иньші кантони.

Так Базель-область прийняв veto в 1832 році, Валліс — в 1839 і Люцерн — в 1841. Але та обставина, що нарід в Сен-Галлені відкинув ліберальний закон про відношення церкви до держави, і що в Люцерні veto запровадило консервативне правительство, ледве тільки взяло власть у свої руки, змусила уважати сю інституцію реакційною і затримала на який час її розширення. В 1842 році Велика Рада Ціріха відкинула його. Так стало ся тому, що проти нього як проти перешкоди на дорозі поступу виступили ліберали, котрі більше дбали про поступові закони, ніж про способи, якими вони будуть переведені. Се справді лікаво, що в багатьох випадках ліберали були противниками, а консерватори — прихильниками безпосередного народного законодавства на тій підставі, що воно має тенденцію не допускати до радикальних реформ. Протягом дальших років воно мало поступило наперед. В 1844 році Валліс заступив veto обовязковим референдумом, але скасував його через

чотири роки і вернув ся до чистої репрезентаційної системи. В 1849 році veto заведено в Тургау, а в 1852 — в Шафгаузені; се були останні кантони, що прийняли його.

Сей спосіб показав ся з часом дуже складним; до того ж він мало надавав ся до вияснення дійсної думки народу. Річ в тім, що в голосуванню брали участь тільки ті горожане, котрі не співчували новому закону, бо припускало ся, що всі, хто не бере участи в голосуванню, годять ся з ним. Ледве чи треба пояснювати, наскільки довільна така думка й як мало вона відповідає досвідови країн, де існує загальне голосування. Відомо справді, що навіть коли відбувають ся загальні вибори народніх представників, коли від сих виборів залежить часто напрям цілої політики, виборці всеж досить часто не використовують своїх політичних прав і в голосуванню не бере участи коло одної четвертої частини всіх зареєстрованих виборців. Се буває навіть в країнах з загальним і безпосереднім виборчим правом. З сього можна зміркувати, який великий буває абсентеїзм громадян, коли мова йде про яке небудь відносно маловажне питання, котре до того вже прийняли народні представники. Тому й veto показало ся невідповідним, бо не змогло усунути суперечок відносно справжніх бажань народу: особи, незадоволені рішенням veto, все могли не без серйозної підстави говорити, що число осіб, які взяли участь в народньому veto, зовсім не відповідає числу осіб, які незадоволені новим законом.

Невідповідність veto змусила кантони шукати кращих способів безпосередньої участи народу в законодавстві. Сим способом і явив ся так званий референдум. При референдумі всі громадяне висловлюють ся з приводу певного закону при помочи підтверджуючих або відмовних карток. Закон вважаєть ся прийнятим, коли в користь його висловить ся більшість осіб, що взяли участь в голосуванню. Референдум у Швейцарії буває двох родів. Один зветь ся факультативним або довільним — се той випадок, коли закони йдуть на затвердження народу лише на домагання певного числа громадян; другий обовязковий і вимагає, щоб усі закони затверджували ся народом без жадних петицій з його боку. Очевидно, що обовязкова форма демократичнійша, бо вимагає участи народу в виданню кожного закону, а швейцарські державні люде воліють її ще й через те, що вона усуває агітацію, потрібну для збирання підписів під петицією.

Крім того в деяких кантонах з обовязковим референдумом Велика Рада має право віддавати на рішення народу дорогою референдуму навіть ті питання, що цілковито належать до компетенції народних представників, коли члени Ради вважають се потрібним.

Наведемо кілька місць з кантональних конституцій, що відносять

ся до референдуму. Так в конституції Базельського півкantonу (сільського округу) читаємо: „Кожий закон, кожда обов'язкова для всіх постанова і кождий договір через місяць по опублікованню їх в офіційній газеті йдуть на голосування народу в громадських зібраннях. При голосуванні питання розв'язується більшістю“. Референдум Ціріхського кантону організований інакше „Двічі на рік, весною і в осени, відбувається народне голосування законодавчих актів кантональної Ради. На випадок кінцевої потреби може бути визначене надзвичайне голосування. Народному голосуванню підлягають :

1) Всі зміни конституції, законів і конкордатів (умов між католицькою церквою і державою відносно головніших питань церковної управи і становища церкви в державі взагалі).

2) Ті постанови кантональної Ради, відносно яких вона не має права остаточного рішення.

3) Постанови, які Кантональна Рада передає на народне голосування з власного бажання“.

Кантональна Рада не має права надавати навіть тимчасово силу закону тим своїм постановам, які ще не перейшли через народне голосування. Всі акти Ради, що йдуть на референдум, повинні бути опубліковані й доручені всім управлінням до голосування громадянам не пізніше, як за три місяці перед голосуванням.

Тепер обов'язковий або довільний референдум існує в усіх кантонах, за винятком католицького і дуже реакційного Фрайбургу. Але навіть тут нарід бере безпосередню участь в законодавстві, коли мова йде про часткову або загальну зміну кантональної конституції. Першу пробу завести референдум зробив кантон Валліс в 1844 році, але особливо почали заводити референдум в шістьдесятих роках минулого століття. Коли ж показалося, що ця інституція дає добрі наслідки, її заведено до проекту федеральної конституції, прийнятої, як знаємо, народним голосуванням р. 1874 р. В федеральній конституції референдум довільний, лише зміни федеральних основних законів підлягають обов'язковому референдуму. Що до звичайних законів, вони йдуть на референдум, коли цього вимагає тридцять тисяч горожан або вісім кантонів. Загалом беручи, Швейцарці досить широко використовують своє право відкидати закони, які прийняли їх представники. Наприклад протягом перших двадцяти літ по запровадженню референдуму потрібне число горожан підписалося під петиціями про референдум з приводу 20 з 182 законів, до яких він міг бути ужитий; таким чином пересічно припадає один референдум на кожні 10 законів. З цих двадцяти законів, опротестованих тридцятьма тисячами горожан, нарід затвердив шість і відкинув чотирнадцять, або одну тринадцяту частину всіх законів, виданих за той час на-

родним зібранням. Такі цифри відносно факультативного референдуму. Погляньмо тепер на результати обов'язкового референдуму.

Особливо цікаві цифри наводить Льовель відносно Ціріха, найбільше демократичного з великих кантонів. Обов'язковий референдум запроваджено тут в 1869 році й область його приложення дуже широка: він прикладається до всіх законів й інших постанов кантональної ради, за винятком стисло адміністративних, до всіх надзвичайних кредитів, що перевищують двіста п'ятдесят тисяч франків, і т. д. Тут буває на рік пересічно два народних голосування; на кожне голосування подається три або чотири закони. Протягом двадцяти чотирьох літ, від 1869 р. до 1893, подано 128 законопроектів, прийятих кантональною радою. З них 99 прийнято, а 29 відкинуто, себ-то трохи менше як чверть. Протягом цього-ж часу голосовано двадцять дев'ять федеральних питань; з них людність кантону прийняла двадцять два і відкинула сім.

Не наводячи цифр для інших кантонів, скажемо лише загально, що референдум безперечно являється живою інституцією. Він не допускає видання багатьох законів, котрі не подобаються народови. Це ставить нас перед важним питанням, які ж саме закони відкидає швейцарський нарід. Дуже цікавий матеріал до цього питання й цікаві пояснення згрупував Льовель. Його погляд в сій справі такий: історія народнього законодавства в Швейцарії вказує на виразно означену тенденцію відкидати всі пропозиції, так чи інакше радикальні. Це, каже він— так чи інакше факт дуже навчальний, бо доводить що нарід дійсно більше консервативний, ніж його представники.

Звернімося тепер до фактів, якими він potwierджує сю свою думку. Він каже наприклад, що нехиті до радикальних мір поширюється і на фабричні закони й інші заходи, які мають на меті поліпшити становище робітничої класи, хоча, додає він, звичайно припускається, що подібні закони дуже популярні серед більшості народу. Ось наприклад Ціріх, кантон з дуже розвинутою промисловістю й великим числом робітників. В 1876 році нарід відкинув тут кантональний закон, що заводив дванадцятигодинний робочий день, обороняв жінок, що працюють на фабриках, і заборонив працю дітей в шкільнім віці. В 1887 році він голосував проти федерального закону, який домагався того самого: В 1888 році він відкинув кантональний закон, що заводив школу для ткачів; у 1891 році він відкинув ще один закон, що заводив обов'язкове забезпечування робітників на випадок хвороби, регулював їх відносини до хазяїв і робив їх відповідальними за нещасливі випадки з робітниками. Крім того він багато разів відкидав закони, що розширювали програми народних шкіл і не приставав на те, щоб дітям давалися безплатні підручники. Та з цього знову не можна виводити, що нарід конче відки-

дає закони, що мають на меті поліпшити становище робітничої класи. Так в тім самім Ціріху він дав величезну більшість голосів на користь поправки до конституції, що давала Союзови право видати закон про обовязкове забезпечування робітників. На думку Льовеля се доводить лише, що нарід не так лехко санкціонує подібні заходи, як законодатна інституція видає їх.

Дуже цікаві й справедливі думки з приводу консервативного характеру референдума висловлює Г. Мен. Він так пояснює сей факт: „Можливо при помочи агітації або відозв викликати у пересічного громадянина невизрадне вражінне, що бажана певна зміна. Та коли агітація припиняєть ся й зворушення минає, коли питання обговорено докладно і закон являєть перед ним з усіма своїми подробицями, він напевно знайде в ньому багато такого, що може зачепити його завички, ідеї, упередження або інтереси, і таким чином він каже „ні“ на кожду пропозицію“. Сей факт ілюструє на конкретному прикладі робочого законодавства Льовель. Кождий закон, каже він, що має на ціли добро робітника, містить або скорше може містити певну жертву з його боку в теперішности; але ся жертва не відчуваєть ся, поки принцип закону формулуєть ся тільки в загальних виразах. Так наприклад кождий робітник може зрозуміти розумність заборони праці дітей, але йому не лехко зрозуміти, як виграє він що небудь, тратячи плату, яку його син одержує на фабриці. Тому та сама людина може голосувати за кандидата або партію, що пропонують видати фабричний закон, і завзято протестувати проти сього закону, коли він прийде на його затвердження.

Сі міркуваня Г. Мена і Льовеля цікаві тим, що показують наочно відворотний бік медалі. Референдум є найбільше демократичний спосіб законодавства, одначе не треба забувати, що він — лише звичайне знаряде до переведення законодатним способом тих чи иньших суспільних змін, але в якому напрямі буде ужите се знаряде, се вже залежить від безпосередної праці між народом, від розвитку його класової свідомости, від реального відношення сил між ріжними класами людности і т. д. Крім того швайцарська практика показує, що референдум дає підприємцям можливість впливати на робітників, і таємне голосуванє зовсім не перешкоджає сьому. Припустімо наприклад, що законодатне зібранне прийняло закон, що обмежує число робочих днів на фабриках, і він іде тепер на народне голосуванє. Підприємці завсїгди можуть проголосити, що коли закон буде затверджений, вони мусітимуть зменшити плату. В такому випадку дуже імовірно, що багато робітників, не бажаючи зменшення плати або страйку, голосуватимуть проти закону і провалять його.

Одначе не зважаючи на сі неминучі свої хиби, референдум все-ж

дав у Швейцарії дуже гарні наслідки. Ось як пише про нього один відомий швейцарський діяч¹⁾.

„Референдум не може виконати бажання кожного, однаке тепер у Швейцарії нема ні одної партії, ні одної політичної групи, котра бажала би його скасувати. Взагалі в ньому бачать гарантію проти надужити зі сторони влади, перепону проти бюрократії й підкупства, найвищу юридичну гарантію. Хіба се не могутний доказ на користь сеї інституції, проти котрої колись так завзято виступали й котру представляли як небезпечну для країни?

Часом закидають, що референдум висловлює ся за або проти в залежності від настрою народу. Однаке історія народних голосувань показує, з яким ясним розумінням сути законопроектів нарід приймає або відкидає їх. Навіть коли в той самий день треба голосувати багато проектів... ми бачимо в ріжницї голосів, поданих за кожний з них, доказ незалежності, з якою висловлюють ся голосуючі про ріжні питання, що підпали під їх розгляд...

Се несправедливо, що швейцарські громадяне ніби-то втомлені референдумом і стають байдужні до нього. Правда, число учасників у голосуванні дуже міняєть ся, але процент голосуючих не зменшуєть ся... Однаке я охочо годжу ся, що коли поруч федеральних голосувань приходять ще часті голосування кантональні і комунальні, се може набриднути. Взагалі референдум повинен прикладати ся тільки до найважнійших справ... Коли референдум коли-небудь буде приложено до великих територій, треба буде поза ним лишити багато областей законодавства, які підпадають референдумови в такій невеличкій країні, як Швейцарія з її трьома мільонами мешканців.

Референдум являєть ся для народу* політичною школою і дуже важним елементом цивілізації. Там, де він існує, всі класи людности займають ся державою й її обовязками і таким чином пабувають масово політичного знання...

У Швейцарії референдум дав дуже гарні наслідки: він дав громадській думці і волі загалу найбільший вплив на законодавство і на політичне жите взагалі, тим часом як кантональні Ради скрізь, де лише можуть виступати самостійно, мають дуже великий нахил до перетворювання в окремих стан або касту, що більше дбає про свої власні інтереси, ніж про інтереси загалу. Народні голосування нагадують парламентарним діячам їх обовязки; вони змушують їх знову шукати контакту з народом“...

¹⁾ Th. Curti Le Referendum. Histoire de la legislation populaire en Suisse. Paris, 1905. Див. Appendice — Les resultats de la legislation populaire, розд. V, ст. 351—357.

Референдум, як ми бачили, дає народови можливість відкидати закони, які припали його представники, і таким чином його роля виключно негативна. Він не дає народови права самостійного почину в законодавстві. Та Швайцарці й тут знайшли спосіб забезпечити народови право самому безпосередно видавати закони. Сей спосіб — так звана ініціатива. Завдяки ініціативі певне число горожан може запропонувати закон і домагатися для нього народнього голосування, хоча-б народне зібрання й не поділяло їх поглядів. В сьому саме й полягає різниця між ініціативою і правом петицій. Петиція, се звичайна пропозиція, що робиться законотному зібранню, котре по своїй волі може її прийняти або відкинути, а ініціатива проявляється самостійно, не зважаючи, а навіть всупереч з думками і бажаннями законотного зібрання.

Хоч ініціатива являється доповненням до референдуму і дальшим розвитком безпосереднього народнього законодавства, однак вона не завжди запроваджувалася послідовно або навіть одночасно. Так вперше її заведено в 1845 р. у Ваадті, а в 1852 р. в Ааргау, хоч в обох сих кантонах тоді не було ніякого референдуму для звичайних законів. Тоді ся нова інституція уважалася просто доповненням до репрезентаційної системи, способом, що не дозволяв законотній інституції занедбувати бажання народу. Сей погляд на ініціативу змінив ся, коли Базель-область у 1863 р., а Ціріх, Тургау і Золотурн в 1869 році злучили її з обовязковим референдумом. З того часу почала вона приймати ся й по иньших кантонах, а в 1891 році запроваджено її й до федеральної конституції. В ній статі, що відносять ся до ініціативи, розроблені повніше, ніж в більшости кантонів, однак загалом спосіб переведення її однаковий для цілої Швайцарії. Тому скажемо про нього кілька слів. Кожді пятьдесят тисяч виборців можуть зробити пропозицію; ся пропозиція може бути подана або в загальнім формулюванні або в формі виробленого законопроекту. Коли пропозиція внесена в загальній формі і законотне зібрання годить ся з нею, воно зараз починає виробляти відповідний законопроект; коли-ж воно не спочуває їй, то народови спочатку ставить ся питання, чи така пропозиція потрібна, чи ні, і коли вислід народнього голосування буде потверджуючий, зібрання мусітиме виробити відповідний закон, не зважаючи на те, що воно вже раз висловило ся проти нього. Однак пропозиція може бути внесена, як ми вже сказали в цілком готовій формі, й горожане можуть домагатися, щоб вона зараз ішла на розгляд народу і кантонів. Та в таким випадку зібрання може або висловити ся проти неї, або одночасно дати свою поправку.

Ось відповідні статі третього відділу швайцарської федеральної конституції, присвяченого „переглядові Союзної Конституції“, де говорить ся про ініціативу.

„118. Союзна Конституція може завсїгди бути переглянена, як в цілому обемі, так і по частинам.

119. Загальний перегляд відбуваєть ся способом, який заведено для союзного законодавства.

120. Коли одна частина союзного зібрання зробить постанову про потребу загального перегляду союзної Конституції, а друга з нею не згодить ся, або коли 50.000 швейцарских горожан, що мають право голоса, домагатимуть ся загального перегляду, то питання про те, чи переглядати Конституцію, чи ні, в обох сих випадках мусить бути передане на голосування швейцарського народу.

Коли в одному з сих випадків більшість швейцарських горожан, що беруть участь у голосуванню, дасть потверджуючу відповідь, то обидві Ради мусять бути вибрані наново, щоб зробити перегляд.

121. Частковий перегляд може відбувати ся або з народньої ініціативи або способом, який установлено для союзного законодавства.

Народня ініціатива, се домагання, підтримане 50.000 швейцарських горожан, що мають право голосу, щоб запровадити нову статю Конституції або скасувати, або змінити певні статі теперішньої Конституції. Коли дорогою народньої ініціативи буде подано для перегляду або запровадження до союзної Конституції кілька різних пропозицій, то кожду з них треба розглядати і голосувати окремо. Домагання ініціативи може бути представлене або в формі загальної вказівки або в формі докладно розробленого законопроект. Коли домагання ініціативи буде мати форму загальної вказівки й союзні палати годять ся з нею, вони повинні взяти ся до часткового перегляду в напрямі, який вказує ініціатива і представити проект його народови і кантонам для голосування. Коли ж союзні палати не годять ся поданим домаганням, то питання про частковий перегляд мусить іти на народне голосування, коли ж більшість швейцарських горожан, що беруть участь в голосуванню, висловить ся за перегляд, союзне зібранне береть ся до перегляду відповідно до народнього рішення. Коли ж домагання подано в формі розробленого проекту і союзне зібранне з ним згодить ся, проект мусить бути переданий народови і кантонам для голосування. Коли союзне зібранне не годить ся з поданим проектом, воно може виробити свій власний проект або запропонувати народови відкинути поданий проект і піддати під голосування свій контр-проект або свою пропозицію відкинути поданий проект — одночасно з проектом, що виходить з народньої ініціативи.

122. Союзний закон означить формальности, яких треба додержувати при домаганнях народньої ініціативи і голосуваннях, що дотикають ся перегляду союзної конституції.

123. Переглянена союзна конституція або переглянена частина її входить в силу, коли їх прийняла більшість швейцарських горожан, що брали участь в голосуванні, і більшістю кантонів.

При означуванні більшості кантонів вислід голосування в півкантоні вважається за половину голоса. Вислід народного голосування в кожному кантоні вважається за голосом цього кантону¹⁾.

Ініціатива не дала якихось особливих наслідків, однак в кождім разі се жива інституція. Особливо добра вона тим, що забезпечує від можливого розладу між бажаннями народу й законодавчою діяльністю його представників.

Ми дали огляд незвичайно демократичного і zarazом оригінального політичного устрою швейцарської федерації. На закінчення наведемо його загальну характеристику, зроблену американським ученим Льовелем, котрий жив довгий час у Швейцарії і приглядав ся до її політичних інституцій і життя. В чисто репрезентаційних демократіях, каже він, вибори являють ся одиноким політичним актом народу, котрий не має ніякого безпосереднього контролю над своїми представниками. А при таких обставинах вибори являють ся вибиранням одного з двох або кілька ворожих собі кандидатів або партій, вибиранням того, кому буде доручена доля країни, і тому партії й їх погляди набирають дуже великого значіння. Та в Швейцарії, де нарід має право голосувати кождий закон, нема потреби вибирати між програмами ворожих партій і приймати ту чи иньшу з них в цілости. Таким чином референдум відбирає від політичних програм їх значінне, бо дає народови можливість вибирати представника, а потім відкидати всі ті предложені ним закони, які йому не подобають ся. Референдум, особливо в своїй обовязковій формі, намагається роздроблювати політичні задачі й таким чином не дозволяє народови виробити понятє про цілий напрям політики партії, що має в своїх руках власть. Його значінне по сути цілком протилежне значінню загальних виборів при парламентарній системі або таких плебісцитів, які Наполеон III робив у Франції. Так наприклад при загальних виборах в Англії хоч яка небудь точка програми й може бути особливо важна, але рішення народу не обмежується на ній, а доторкається широкого питання, якій з двох партій краще доручити управу. Таким чином загальні вибори тільки дають силу партіям і об'єднують їх.. Але референдум вимагає рішення тільки відносно якого небудь одного закону, і таким чином швейцарському народови ніколи не доводиться як під час виборів, так і на референдумі висловлювати свою думку про

¹⁾ Див. „Современныя конституції“, т. II. Федерації и Республики ст. 348—350.

діяльність якої небудь партії в усій її цілості. Без сумніву головним чином через се програми швейцарських політичних партій невизначні, а їх організація дуже плитка.

Той факт, що народ лишає при собі право відкидати всякі закони, має ще дуже великий вплив на становище партій: він зменшує політичну відповідальність представників за ті закони, які вони видають. Коли закон не популярний, нарід просто відкидає його, і таким чином усуває ся причина незадоволення з партії, яка його видала. Коли - ж, з другого боку, нарід прийме закон, марна річ доводити йому, що люди, які мають в своїх руках владу, зробили зле, видаючи такий закон, і що їх треба за се нагнати. Опозиція не має також ніяких шансів на успіх, коли буде лякати нарід законами, які партія зможе видати, коли лишиться при владі, бо нарід завжди може відкинути закони, які йому не сподобають ся.

Дуже своєрідне й характеристичне для політичних поглядів Швейцарців також відношення послів до своїх виборців. Те, що виборці відкидають закон, який підтримував посол, не вважається ся нагодою до того, щоб заступити його иньшим. І в усій Швейцарії і в кантональній і в федеральній управі нарід звичайно вибирає знову представників, що видавали такі закони, яких він не хотів приймати. З сього, очевидно, виходить, що незатверження закону не вважається ся доганою представникам, що його видали. Коли референдум був тільки запроваджений, деякі послі зреклись ся мандатів, коли закон, який вони підтримували, був відкинений величезною більшістю в їх округах. Але виборці знову вибрали їх на тій підставі, що неприняття одного або кількох законів ще не означає утрати довіря. Такий погляд на справу зробив ся тепер основним принципом швейцарської політики. Звичай відділювати закони від представників, що їх укладають, розуміється ся, забезпечує дуже довге існування і сим представникам і політичним групам, до яких вони належать. Історія Швейцарії показує, що від часу запровадження референдума значно збільшилась тривкість політичних партій. Мабуть відкидання законів заступає місце зміни партій, бо в періоди невдоволення, котрі бувають скрізь, нарід вибирає знову тих самих представників замість того, щоб передати владу опозиції, а невдоволення виявляється в тому, що відкидаються ся закони, які складають сі люди. Такий спосіб виявляти незадоволення з пануючої партії такий самий розумний як і кождий иньший, а може й так само доцільний, а тим часом не вимагає ніяких різких перемін в політиці. Він указує на цікаву психологічну рису швейцарських виборців.

Той факт, що відносна сила різних груп майже не змінюється ся, доводить, що тут нема великого числа виборців, що переходять то на

один то на другий бік. А з другого боку досить часте відкидування законів, виданих представниками, показує, що при референдумі число незалежних дуже велике. Обидва ці наслідки пояснюються тим, що досить інтензивним партійним життям, що в значній мірі залежить від звичаю віддавати закони на затвердження народу. Таким чином референдум сприяв усуненню партійної управи, але проте користність його залежить цілком від слабого розвитку духа партійности, бо коли - б політичні пристрасті були напружені до такої степені, а політичні організації такі досконалі, щоб в усіх випадках стисло переводився поділ на партії, референдум зробився би порожньою формальністю, або скорше уживався би як спосіб стримувати правительство.

Крім цих причин довговічності партій і довгого часу служби ще багато де чого залежить від традицій і вдачі народу. У Швайцарців існує переконання, що здібну державну людину треба тримати, навіть коли її погляди не зовсім годяться з поглядами її виборців.

Дуже часто наводять Ацени й Швайцарію, як найкращі зразки давнього й нового світу. Се порівняння дуже інструктивне і на ньому варто трохи спинитися, бо воно дуже добре змальовує характеристичні риси цих двох систем. Коли Грек говорив про демократію, він мав на увазі державну управу. Під сею назвою він розумів контроль всіх громадян над питаннями про війну і мир, про відношення до союзників і колоній, про фінанси, про військо і флоту. В Аценах часів Демостена всі ці питання розв'язувало народне зібрання, котре розглядало їх по можливості безпосередньо або при помочі комісії, вибраних льосованням на короткі терміни. Та ця система не уживалася при видаванні законів. По поняттям Греків закони повинні бути постійні і незмінні. Їх зміна була виїмковим явищем. В Аценах їх видає здебільшого давній і недемократичний Ареопаг, і не було навіть ніяких проб запровадити систему народнього законодавства. Таким чином в Аценах управа була безпосередньо в руках народу, але законодавча власть далеко менше підлягала його контролі. В Швайцарії справа стоїть цілком навпаки. Тяжко уявити собі повнішу контролю народу над видаванням законів, ніж та, яку втворює референдум і ініціатива. Але з другої сторони виконавча власть союзу настільки далека від впливу народу, наскільки лише се можливо в країні, де всяка державна власть кінець кінцем основується на загально народньому голосуванні. Члени Федеральної Ради властиво займають свої місця до смерті, й їх вибирає не нарід, а зібрання, члени котрого теж мають дуже тривке становище.

Загалом беручи, Швайцарська федерація все - ж одна з найкращих демократій цілого світа. Нарід задоволений. Правительство патріотичне, далекозоре, діяльне й економне, не змінює напрямку своєї політики в за-

лежності від хитавня партій. Підрупи майже невідомі в державному життю й іменування на посади не роблять ся для політичних цілей ні в федерації, ні в більшості кантонів. Урядових осіб вибирають за їх добрі прикмети й лишають на місці, доки вони можуть робити, а тим часом тут майже не існують бюрократичні порядки. Все се доводить, наскільки Швайцарці здатні до самоврядування й наскільки талановиті й чесні їх державні люде. Та треба памятати, що Швайцарія не має багатьох трудностей, що вяжуть иньші нації. Країна невеличка, а дослід показує, що чим країна більша, тим тяжше організувати в ній свою бідну управу.

ВОЛОДИМИРА ВІЛЬШАНЕЦЬКА.

Іскаріот.

Оповіданє з галицького учительського життя.

З залізничого двірця одної галицької стації вийшла молода, чорно одіта дівчина. Була висока, струнка, чорнява. Мала смагляве, здорове личко, чорні брови і карі, типово українські очи.

Її чорна суконка представляла ся дуже скромненько; немодна, за тісна в грудях, вшита була з лихого матеріалу. Убранє доповняла біла, панянська маринарка.

У лівій руці держала парасольку і шкіряну торбинку, правою підносила з боку за довгу відай суконку.

Поспішно минула декілька селян, що сперши ся на штахетах біля подвірця, гляділи байдужно перед себе, і скорою ходою прямувала до вагонів третьої класи.

Крім неї ніхто не всідав на тій стації, ніхто також з перїзжих, з причини короткого часу, не висідав задля проходу. Без всякої проте перепони, без звичайного на залізницях стиску, увійшла спинаючись зручно по залізних сідцях, в перший ліпший, крайний переділ.

Не багато люда там містило ся. Їхали Жидівки, Жиди, кількох панів і одна селянка-служниця.

Панночка боязко і дуже смирно зайшла в першу, незаповнену лавочку та сіла в кутику, біля віконця. Проти неї не було нікого. Тож без перепони почала вдивляти ся у зеленяво жовті дошки залізничої стінки вагону і попала в глибоку задуму...

Їхала на посаду, першу в житю учительську посаду, в мале

подільське містечко. Що ждало її на новим становищі, новім місці?.. Все, що знала — кохала, поза нею вже було...

І батько сивий як голуб, здоровий, кремезний, а такий добрий, і мати-приятелька, висока, худа, великого серця і ума жінка.

Глянула у віконце. Тим далеко, миль кільканайцять від Бескидів, в тихім підгірськім присілку, полишила вона їх, старих родичів, одинока їм потїха-розрада... А полишити мусїла.

Батько, колишний учитель, більше поет, чим практичний господар, газдував на винаймленім, попівським ґрунті. І поля там доста було і сїножатий, і обійсте просторе, але пожитку не було. Противно; господарка лихо ведена видирала ще й ту і так невелику пенсію, що емеритурою звалась.

Але поля ті й сїножати лежали під березовим лісочком! Засївав їх чейже не на те лише, щоб родили, але й також з того, щоб зеленїло весною! Топив ся в сільськім болотї для любови як мовляв до „доброї, мудрої природи“. „І скорше“—додавав він—„без їди та води, чим без села, піль і лїсів жити зможе“.

Перед її душею станув дуже виразно сей сивий, дорогий старий. Не великий він ростом, не сильний волею. Як кожний муж-Українець підлягає покїрно енергїчнійшій мамї; увсїм радить ся її, слухає.

Нераз розтуркотала ся. Тодї він бувало, скоренько натискав на голову шапку і утїкав з хати. Бігцем майже прямував на лан широкий, пшеницею звичайно засїяний, що був його гордістю.

Серед того лану круглила ся сильно втоптана, біла стежечка, йшов нею. За ланом починав ся березовий лісочок, весною чудово запашний, під невеличкий горбок впинав ся. Стежечка бігла далї лісочком аж в недалеке місто.

Приходив тут захмурений, потїм звільна розяснював ся. Часом збіже стояло тихесенько, слухало, що він ме повідати, часом колисане холоднявим зі ставку у низу леготом, щось дуже багато розказувало—шумїло.

А тодї він, відкриваючи з пошаною неначе в церкві голову, відповідав з одушевленєм: гей! як тут гарно! як гарно!..

Задля того березового лісочка, задля пахучого сільського ранку, вирїк ся старенький батько навіть присутности одинокої дитини, бо, хоч мїг, не хотїв їхати за нею в місто.

„Тебе світ кличе — казав прощаючи ся з нею важко — нам, старим лїпше тут, на лонї природи умирати“.

Даню учив сам батько. Говорив її, що наука більш варта, чим гроші, а чеснота більш чим жите само. Що найкрасша з усього і най-

мудрійша природа, що приставане з нею більше учить, чим товариські зносини. Повідав також, що найгарнійше та найдорожше одіне мають звичайно звірата, не люди. І такими словами і ще красшими книжками вів її душу що раз висше і висше ..

Бо у їх хаті, хочби й хліба не ставало, то книжки мусіли бути.

Мати знова дораджувала: жінчині треба бути тихою, терпеливою, а над усе — доброю. Жінчина не сотворена для себе, для других. Про других її дбати, для других жити. І любити. У любови її сила і краса і могутість.

Даня росла між ними немов та дика рожа, в саді, на поли, аж діждала ся літ дівочих. Знала, що другі у тих літах вже й віддають ся, але вона про те не дбала, не хотіла навіть, а бажала цілою душею — учителювати. Але родичі противили ся тому. Не дивота. Одну її мали, тож не хотіли пустити на звісний їм добре тяжкий хліб учительський, між чужі люди.

Але Даня що раз то більше рвала ся. Її стало за тісно у маленькім садочку, манила дальша наука, праця для суспільности.

За старанем далекого свояка священника, що проживав у Львові, дістала ся до одного монастира „за дармо“.

Так то звало ся, бо не платила грішми, а працею тяжкою над молодшими товаришками. Сама учила ся ночами. А дволітні, приватні курси, на які вписала ся, давали доволі праці, бо спішили з вичерпанем матеріалу — тож учила ся, учила всею душею. І іспити зрілости здала — з відзначенєм!

Коли батько одержав в телеграмі велику вістку, заплакав добряга з радости. Прожогом побіг до матери, що пильнувала роботи в поли, а вимахуючи з далека телеграмою, кликав весело:

— Здала! наша доня здала матуру!

В селі у якому Даня проживала не було місця. Учив оден мущина нечисленну дівчорю, а його жінка робіт приучувала.

Той сам львівський свояк, що умістив Даню в монастирськім пансионі, вистарав ся її посаду в далекім, маленькім містечку. Почали радити ся всі троє; радили ся цілими днями та порішили, що поки що Даня сама поїде, а як дослужить ся сталої посади, забере родичів до себе. Навіть батько обіцяв їхати, хоч в глибині душі думав не цодержати слова. Він не умів би в місті жити!

— Прошу білети!! — гримнув близько над нею кондуктор.

Даня здрогнула. Пробудила ся немов з просоня. Мовчки виняла білети із шкіряної торбини, подала.

— Ви пані мусите ще в Н. пересідати ся — сказав. До сього містечкя доходить лише локалька.

Ся увага привернула 'Даню цілковито до дійсности, почала пильнувати станцій. Виглянула знова в віконце. Сонце вже сходило з полудня, мусіла так довго, з пять годин може їхати.

В Н. пересіла ся.

По довгім, нуднім вижиданю всіла в льокальку, що лїнивим рухом колисала ся та з часта ставала, хоч і не було станцій.

Знова вишукала собі куток біля віконця. Проти неї, на лавочці, засїв якийсь ще панисько. Просторий переділ був мало заповнений, переважно Жидами, у воздуху крутив ся сильний запах лихого ґатунку папіросів.

Панисько приглядав ся їй цікаво.

— Ви пані до Н. ідете? — зважив ся в кінці поспитати.

— Так, до Н., далеко то ще?

— Не дуже. То нам одна дорога. Почав надумуватись.

— Ви певне учителька?

— Так, а ви як знаєте? — здивувала ся Даня.

— Я здогадав ся. Учителки, то окремиий тип теперішнього жіноцтва. Одягають ся дуже скромненько і граматично говорять. Впрочім — хтоби другий, мені незнайомий їхав в ту сторону...

— Пані позволять представити ся — додав поспішно — Мирович, адюнкт податковий. Моя донечка ходить також до школи.

— В котрій клясі?

— Піде тепер до третої. Хто знає, може-й припаде вам до ученя, бо давнійшу їй учительку перенесли. Дуже спосібна дитина, добра і чемна. А за своєю панею страх побиває ся. Шкільні власти дуже зле роблять змінюючи так часто сили...

— Тяжка то праця — додав трохи згодом — не завидую вам їй пані.

— Не для кожного; для учительки зі званя, думаю, ні. Тай кождий обовязок має добрі і злі сторони.

— Ой то правда! Мій уряд податковий то також не аби який горіх. З вічного численя аж в голові перевертає ся. Чи повірите мені, що як поверну вечером по замкненою каси, то лягаючи спати місто: во Імя Отца і Сина: оден, а два а три...

Даня розсміяла ся. Відраднійше обоім стало тепер їхати. Але чим близше було містечко, тим глибше вдирав ся в душу давний сум. І знова ставало перед нею рядом питанє: що жде їй у тій чужій сторонці, що до неї їде не з охоти, а з мусу, не для

зміни місяця-розривки а для кусника хліба? Щастє чи горе? Приязнь чи — ворожнеча?

Висунула ся в опущене віконце, та глянула в простори. Широко - далеко тягли ся рівні подільські лани неначе море. Ні деревини, ні потоки ні навіть горбика малого. Аж противно для душі, аж нудно.

На краю овиду замайнуло містечко. Костельна вежа, струнка-струнка, доходила подаліч аж до неба. Червоний дах якоїсь просторої будівлі стелив ся широко пониз неї.

— Отже ми вже на місці — сказав Мирович весело. Певно там жінка і діти ждуть мене. Він всміхав ся радо, Даня мовчала. Її жаль стало, що тут ніхто її ждати не буде... Куди гляне, об чім не подумає, все тут чуже, незнайоме. І люде і обставини і власти.

Власти... ті найстрашнійші з усього ..

Мешканє мала замовлене. Товаришка з курсів, що рік передше здала матуру і в сїм містечку до вакацій учила — нараїла їй хату.

„Живє тут — писала — одно бездїтне подружє (він секретаром староства) паньство Ріхтери, молоді ще люди, що не так задля зиску, як задля товариства люблять все мати когось чужого у себе“. Вони Німці, але такі, що породили ся і виховали на нашій землі, та перейняли всі звичаї і хиби галицької суспільности. Заплатиш місячно 25 гульденів. Троха то як на нашу пенсію за багато, та годї. Учителька мусить мешкати в поряднім домі. Я також у них була. Тепер подаю ся в свої сторони а тобі раджу до них написати. Написала“.

Льокалька підскочила і задержала ся. Всі поквапно почали до дверей протискати ся. Одна Даня не квапила ся. Навіщо? Хто її там дожидає? Звільна держачи парасольку та торбинку у лівій руці а у правій суконку, подалась за другими.

На желізничих степенях пристанула, немов лякала ся йти дальше. Поглянула навкруги. На невеличкім пероні стояла численна інтелігенція. Они тут нікого не дожидали, а прийшли от так задля проходу, з цікавості, бо мале містечко давало вражінє не багато. Всі вони майже звернули очи на Даню; зглядали, догадуючись у ній нової мешканки. А у кожній парі тих вічей бачила вона то само еґоїстичне питанє: що прийде мені з тебе? що несеш мені з собою? Двоє інтелігентів, досить молодих (хоч вже до сорока в дорозі) і дуже приличних, бо добре одітих та добре годованих, приступило до неї. Він приглядав ся Дані по-

важно вічливо, вона скривила ся до конвенціональної усмішки.

— Може панна Даровичівна? — поспитала.

Даня зраділа. То відай Ріхтери по неї вийшли. Скоро зіскочила з послідного степеня, та почала витатись. Вона їм дуже, дуже була вдячна за ту несподіванку.

— Ми одержали ваш лист і вийшли — почала Ріхтерова — якже вам їхало ся?

— Маєте які пакунки? — питав рівночасно він, стаючи при ній з другого боку — прошу позвольте мені рецепіс.

Вона виняла рецепіс і гультена.

— А се на віщо? — поспитав.

— На фіру.

— Ах так. То вже ліпше опісля, почислимо ся дома. Хочете пані їхати, чи може підемо? Ми тут маємо досить близько, як раз гарний прохід.

— Прошу дуже — сказала Даня. — Я радо ходжу пішки. Пішли. Перед і поза ними тягло ся численне товариство, гомоніло. По обох боках дороги простирали ся зелені лотоки, на скраю одної стояв тартак, на скраю другої лежало місточко. Широка дорога лиш раз скручувала ся трохи попри стрункі італійські тополі, а довга була, і проста.

Даню засипали Ріхтери численними питаннями, вивязала ся жвава, хоч між незнакомими ще, гутірка. Навипередки розповідали Дані про нудне жите в малім місточку, про свої старання, щоби переселити ся в якесь велике, людне місто.

Сонце вже скривало ся. З рівних подільських просторів потягало холоднявим леготом. Приємно було. Увійшли в містечко. Ціле воно лежало при одній довгій вулиці, що мов безконечна тягла та тягла ся. При другім кінци місточка скрутили в малу уличку. По кількох хвилях задержали ся. Перед ними стояла досить висока, партерова, жовто мальована хата. Перед хатою, за деревляними штахетами знаходив ся невеличкий, подовгастий кусень города. Не було тут одначе звичайних кльомбів ні цвітів, а практичнійша, піском зсипана толока. В городець входило ся фірткою. Праворуч під вікнами стояв маленький столик з кімнати відай винесений, при нім два крісла. Здаеть ся подруже сїдало тут тихими вечерами.

Попросили Даню чемно йти вперед. По трех камінних сходах що проти фіртки лежали, увійшла вона в замкнений ганок, з нього до передпокою. Тут вже не знала куди звернутись.

Пані Ріхтерова показала рукою в ліву сторону, бо там міс-

тив ся просторий „сальон“. Оріхові меблі, занавіси, дивани, все було якесь отяжіле, а практичне як взагалі німецьке. За сальоном, через закриті портиєрами двері, визирали оріхові ліжка спальні. А Ріхтерова, стоячи побіч Дані, стежила з гордістю за тим, яке вражінє зробить на ній дороге урядженє.

— Тепер заведу вас в кімнатку — промовила згодом — що буде троха ваша, троха наша. Ви будете в ній спати і сидіти, ми прийдемо до вас лише обідати та вечеряти. Була то до тепер наша їдальня.

Перейшли на право, через кухню чистеньку немов зеркальце, побіч усміхненої весело служниці в їдальню.

Була то мала, з одним вікном кімнатка, гарна і симпатична дуже. Тут також: дивани, занавіса, отомана, шафа, ліжко, — стіл по середині.

Даня розгостила ся.

— А ви багато маєте річей?

— Ні. Оден малий куфер з білем, другий більший з книжками.

— З книжками більший? — дививала ся. — То так зробим. Той з книжками винесемо на горище, а сей з білем поставимо в передпокою. Добре?

Дані жаль було розставати ся з книжками, до котрих доступ буде тепер тяжший, одначе не хотячи розбирати собі у чужій хаті на все пристала.

— Завтра будете самі газдувати — сказала ще в порозі — бо ми з мужом ідемо на три дні до Львова.

Пішла.

Даня полишила ся сама в кімнаті, та полинула бистрими думками в убогу, сільську хатину — до мамі...

Третьої днини поїхала Даня на дворець желізниці фіакром, заплаченим вже з гори Ріхтерами Вернули. Обоє щасливі, обоє розбавлені. Він, з міною дуже вдоволеного філістра, вона — в якімось оперетковім настрою.

Купила собі новомодні, жовті черевикі. Крім черевиків привезли також вражінє з театру. Автора штуки не памятають вправді але знають, що була дуже добра, бо дуже масна і комічна. Тож насміяли ся вони, насміялись доволі...

Так розповідали їй по дорозі.

Вечера була готова. Служниця звинно і справно доносила смачні, поживні страви. Даня помагала їй в дечім.

Ріхтери перебрали ся в спальні скоро з дороги і увійшли в ідальню. Засіли. І вони веселі і вона не дуже сумна, почала привикати. Притім проїздка, рух на свіжійм воздусі, навіть поділали на молоду душу.

Була гарнійше, чим першого дня одіта. Мала на собі ясно-рожеву перкалеву блюзочку, чорний шовковий пасочок і чорну спідницю. Була випочата, оживлена, зарожевіла.

Обое Ріхтери їли багато і жваво.

— Такого харчу як у нас — почала чванитись Ріхтерова — не дісталиби ви в цілім місточку. Ми бо обое з мужем любимо добре зісти. Мій муж, коли мене посватав, наперед собі вимовив: *Minä! nur gut essen!* ¹⁾.

Засміяли ся обое повними устами.

Які то люди мають ріжні ідеали! — здивувала ся у собі Даня.

Почала також жартувати. Її дотепи, хоч і як субтельні були, подобали ся обоім дуже. Ріхтерова сміяла ся голосно. Ріхтер однаково вдоволенім оком глядів на шинку, що лежала на його тарілці, на жінку і на Даню.

— А пива не подала! — сказав нагло жалібним голосом. — Карольцю! Карольцю!

Але Карольця не надходила.

— Я її закличу, — відозвала ся Даня, — вона певно в городі.

Город яринний лежав поза хатою. Переходячи попід вікно ідальні, Даня почула таку розмову:

— Вона нині добре виглядає, — говорив Ріхтер.

— Бо напудрована.

— І не дурна. Я собі з її товариства много обіцюю.

— А я ні. Все якась сумна, мовчалива....

Дальших слів Даня не чула. Минула вікно, зайшла до Карольці близько і з тиха попросила про пиво. Сумно вернула в кімнату. Її жаль стало дуже, що вона пані сього дому не сподобала ся.

Крім Дані мали ще в Ріхтерів мешкати дві інші учительки, що замовили ся ще тамтого року. Приїхали при кінці серпня.

Зоня Гросер була невеличка, фертична брунеточка, з темносиніми очима, Галя Марицка висока шатинка з круглим, за сильно рум'яним личком. Зоня говорила скоро, рішучо, неначе до дітей в класі. Галя звільна, зтиха, з обчисленою конвенціональною чемністю. Обі були дуже інтелігентні і шиковні. Убране їх, хоч і убоге, мало на собі прикмети великоміської скромної елеґанції.

¹⁾ Тільки добре їсти.

Зараз по приїзді почали у спільній кімнатці газдувати. Стояли тут вже Зонені меблі: чорна, циратова канапа з високим поручем, шафа з чорно лискучими у дверях тафлями, таке саме ліжко і комідка. Марицка мала лише будильник і флякон на цвіти, без котрих не могла жити.

Виймали з привезених валізок то блюзочки, то біле, та складали на відповідне місце. Зрідка лише перекидали ся байдужними словами. Даня, чужа людина навіяла відай на них сього примусу, а може—може то лише жаль за своїми стискав так молоді груди...

Троха згодом, Зоня почала ставати для Дані сердечнійша, Марицка однак була все дуже чемна, але й горда.

— Ви Полька? — поспитала нечаяно Зоня.

— Ні, Русинка.

— Но то ми ся дібрали -- сказала всміхаючись — в одній хаті мешкатиме чотири націй. Ріхтери — Німці, ви — Русинка, Галя — Полька, а я Жидівка!

— Яка там Жидівка! — обурювала ся Галя — ти вже наша, моя Зонечко.

— Ні — я Жидівка — відповіла Зоня. Говорила весело, а всміхала ся гірко.

Увійшла служниця з тарілками в руках, почала накривати. Вечеря була сьогодні в збільшенім товаристві веселійша ще чим звичайно. По вечери зараз поклали ся помучені дівчата спати. Зоня на своїм ліжку, Марицка на її капані, а Даня на отомані.

Не могли одначе вснути. Потягла ся проте далі інтересна і щирійша вже, більше колежанська розмова. Зійшли тепер на інші теми: на школу, власти і інтересніших від всього — хлопців.

— Які тут у вас шкільні відносини, добрі? — почала випитувати Даня.

— О! дуже цікаві... самі побачите — сказала іронічно Зоня — і обі з Галею засміяли ся. — Є тут знаєте як у якій державі два сторонництва: одно інспекторське, друге директорське. Они бо оба, інспектор і директор щиро ненавидять ся та вічно з собою воюють.

— Директор сам собі винен — перебила Галя — необовязковий, ще й виговорює на нього!

— Як будете — правила Зоня далі — належати до директорського, то інспектор буде на вас лихий, як до інспекторського, то знова директор — так вам ні в кут ні в двері.

— До котрого-ж думаете приступити?

— До жадного. Хочу бути безсторонною і не мішатись до нічого.

— Найліпше зробіте. А ще одно. Щобисьте ніколи не ставали на ганку. Наші власти того не люблять.

— Чи й директор?

— Ні, директор сам перший стає, але інспектор. Ми називаємо його інспектором від моральности, бо страшенно нас пильнує. Знова засміяли ся.

— Що то за ганок?

— Такий собі на чотирох стовпах при школі, на котрім перед годиною і на павзі флірт відбуваєть ся. Славний ганок. З нього вже вийшло не одно учительське подруже.

— То й учителі там учать?

— Но так. Пятикласова мішана школа. Вправді дівчата мають окремі класи, але в тім самім будинку. От, тільки нашого. Пожаргуємо, посмієм ся, потім праця охотнійше ведеть ся і жите стає зноснійше... А то жите таке сіре в малім місточку. Сіре і тяжке. Пливе в чужій хаті, серед чужих, часто ворожих людей.

— Я маю лиш одну мрію — почала Зоня. — Мої родичі живуть в більшім місті, а я, хоч і знаю, що то неможливе, бажалаби дістати там посаду — бути при своїх.

— Може з часом дістанете — потішала Даня, котрій жаль стало доброї Жидівочки.

— Тяжко. Там дуже набивають ся. Чекають і з виділовими істинами, а я маю лиш кваліфікацію.

— Я знова — відозвала ся звільна Марицка — зітхаю до сталої посади. Яке то щасте мати більшу пенсію! таку, щоби на все вистала. І на кімнатку, хоч не велику, але окрему, виключно для себе, і свою власну часопись. Тепер живе ся, бо живе; щоби хоч не прийшло у чужій хаті умирати.

— Ви позабули одну евентуальність — відозвала ся Даня — та ж кожда з вас ще віддати ся може...

— І.. муж! — відозвала ся різко Зоня. — Чим муж для самостійної жінки? Машиною до цілованя! Без такої машини може обійти ся.

— В теперішних часах тяжко віддати ся — докинула Марицка. — А ще учительці. Учителка бачите за низька і за розумна на жінку. За низька, бо працює сама на себе, за мудра, бо не дасть собою помітати. Мушцини воліють гуски, самі при них ліпше відбивають. Тут єсть багато молодих мушцин. Кождий з них прийшов би охотно, побесідував приємно, побавив би ся вами навіть — а до жененя нема. Найскорше ще возьме учитель, але тепер тут самі небіжчики.

— Якто небіжчики?

— Ха! ха! ха! ха! ха! ха!

— Або ви ще не знаєте наших висловів — сказала сміючись все Зоня — небіжчик, значить у нас жонатий, а в лстаргу—заручений.

— Тому, бо зарученого можна ще відбити — толкувала Галя. Хвилю мовчали.

— От таке то наше невідрадне жите — продовжала попередню гадку Зоня, попадаючи знова в сумний настрій. Праця, що вбиває, відносини, що путають кожду свобідну гадку, ще-й легко-важене других. Бо ми, учительки, маємо лиш о стілько значіня, о скілько мешкаємо в значнійшій домі.

Зітхнула важко. Троха згодом докинула:

— Але навіщо фільозофувати? Спім уже ліпше.

— Завтра окружна конференція — пригадала Даня.

— І хлопці на конфереції — докинула Галя.

Дівчата попали знова в сміх веселий.

— Коби хоч наші елябората добре випали... мріяла засипляючи вже Зоня.

Другого вересня починала ся в школі властива наука. В кімнаті учительок затуркотів годинник вже о пів до семої і вони почали прокидатись. Поспішно, одна за другою вискакували з ліжок та збирали ся мовчки і скоро, перепрошуючись взаємно, задля тісноти місця.

В сусідній кухні служниця ладила каву.

Пані Міна, „принципалка“ як її Галя з Зонею жартобливо прозвали, спала звичайно до девятої, але сьогодні встала скоріше, разом з дівчатами. І вже позаранки прийшла до них на розмову. Оповідала щось сама, бо вони часу не мали, сміяла ся, оглядала при тім пильно гальки та ранні блюзочки учительок, чи як у неї елегантні, з гафтами.

Дівчата лихі були. При тісноті хатини мусіли ще виминати з пошаною її товсту фігуру, спиняти ся в збираню.

Сяк так прибравши ся, звичайно, як до праці, випили поквапно гарячу каву і всі три скоренько, охочо і жваво побігли до школи, щоб „борони Боже не спізнити ся“.

Перейшли в поперек дорогу і бічною фірткою, що була як раз проти хати Ріхтерів, увійшли в шкільне подвірє і по камінних сходах на ганок.

Тут стояло вже ціле „учительське тіло“. І директор молодий,

нібіцоватий і бібліотекар „небіжчик“ в предовгім пальті, сам довгий-довгий і костистий, і дві новоіменовані учительки і якийсь ще „новий“ учитель, що огорнув Даню палким поглядом, та подав ся в шкільний будинок.

— А!.. добридень! добридень! — витав директор сміючись вже з далека і показуючи годинник — чи то гарно так спізняти ся!

— А до чого ще спішитись? — поспитала весело Галя.

— А хочби й до флірту! Учителька у всім повинна бути точна.

Сміяли ся всі подаючи собі руки.

Товаришки представили та познайомили Даню.

— Навіть пані на повитанє нового товариша не поспішили ся — сказав грубим голосом бібліотекар.

— Є новий учитель? — поспитала цікаво Галя.

— Небіжчик, чи — в летаргу?

— Ні одно, ні друге, цілковито свобідний.

— А як називаєть ся?

— Рогович.

— Я його вчєра бачила! — закликала різко Зоня — чудовий хлопець! Брюнет, з чорними очима...

— Панно Зоню! Панно Зоню! — обережно лише — перебив з усміхом директор.

— А звідкіля його перенесено?

— З села.

— Щось то стало ся нашій моральности, що його нам так безпечно повірила.

— На покуту його тут дали. На покуту за коханє з учителькою.

— Добра покута — засміяв ся директор. Там мав одну а тут чотири. На таку покуту я б сам згодив ся. Ха! ха! ха!

Тротоаром, від сторони міста, наближав ся скоро польський катехит, молодий вікарій, звісний ворог жіноцтва.

Зоня приглядала ся йому пильно з далека.

— Дивіть ся панство! — закликала нараз — ксьондз також біжить до флірту!

Товариство роземіяло ся грімко.

Рівночасно з тим сміхом розляг ся дрібненький голос шкільного дзвіночка. Дзїнь... дзїнь... дзїнь... колотило ся в повітрі.

Передзвонив, перестав, вони стояли дальше.

Нараз Зоня, що покручувала ся на камінних сходах, звернена лицем до улиці, сказала притишено:

— Панство! моральність іде!!

Як розприскуєть ся вода, коли в неї камінцем вцілили, так розлетіло ся учительство на всі сторони.

Найскорше бігла Галя, бо до найдальшої кляси. Втікаючи всі душили ся від сміху. Галя біжучи зашпортала ся нечаяно в довгу суконку і впала. Новий учитель, що власне вийшов з канцелярії, хотів підносити, але було запізно. Вона, сміючись спазматично стояла вже на порозі своєї кляси.

Одна Даня не сміяла ся. Все то зробило на ній немиле якесь вражінє. Ліпше вже було не тїкати — думала. Застав би... то застав...

А моральність „перелетїла“ не поступивши в школу.

Даня увійшла з директором, який впроваджував її „в урядованє“ в досить простору класу. Двома рядами, в низеньких, хоч ще за високих лавках, сидїли дрібненькі дівчатка. Директор показав діти, побажав щастя і пішов.

Глянула трохи несміло на свій будучий „матеріал“. Вона лякала ся прямо тої малої громади, тих оченят, що впалили ся в не з виразом цікавості, остраху або отупіння.

Поклала капелюх і рукавички на стіл, станула перед лавками. Була дуже зворушена, сама не знала від чого би почати. Найвиразнійше дрожала перед дітьми, а діти перед нею. Стояла і дивила ся. Жидівочки, цікавіші та відважнійші сидїли ближше, християнські, дальше покїрно, з виїмком кількох інтелїгентних.

Данї захотїло ся доконче знати, кілько то того дробу могло б бути. Вільним проходом між двома рядами лавок перейшла аж до вікна і почала числити. Діти обертали ся рївночасно за нею, оглядали з заду, то з боку. При кінци замила ся. Сама не знала, чи 75, чи 77 мала учениць.

А всі вони були переважно брудні, з чорними руками, нечесані, де-які вонючі цибулею або нафтою. Запах нафти походив з волося.

— Як називаєш ся? — поспитала чорнооку кучеряву Жидівочку, що сидїла на краю першої лавки.

Дівчинка ворохнула ся неспокійно і вдивила тупо у Даню. Дивне — подумала. І людина то і душі немає. Призадумала ся. А може ту душу треба доперва збудити? Як я то зроблю? Нахилила ся над дівчинкою, положила вічливо на її ряма руку.

— Встань дитинко — промовила лагідно. Встала.

— А тепер скажи менї, як називаєш ся?

Дівчинка глянула так само тупо як перше, і звільна, протягло, з сильно жидівським виговором повторило:

— Як називаєш ся?

Підійшла далі. Всі вони дрібні, переважно марненькі личка. Пристанула в четвертій лавці.

— А тобі як на імя? — поспитала одної дуже наляканої.

Дівчинка впалила в неї боязко великі, чорні очі.

— Wus? — затягнула по жидівськи.

— Як тебе дома кличуть?

Тепер вже зовсім не відповідала, не розуміла відай польської мови. Лише сусідка її, проворнійша якась, нахилила ся до її уха і почала з тиха, з жидівська толкувати. Дівча мовчало.

— Вона називаєть ся Zlata, прошу пані — відозвалась вкінци сусідка, звертаючи ся з усмішкою до Дані — вона вміє лиш по жидівськи.

І більша половина тих дітей не знала иншої мови.

Зір Дані спочав відтак на дівчинці, що сиділа в послідній лавці. Зайшла до неї, заговорила.

Дівчатко те знало бесіду, та якось довго не могло порозуміти. Непорушимо, з отупілим поглядом сиділо воно неначе глиняне. Нічо його не цікавило, учительці навіть не приглядало ся.

— Де душа сеї дитини? — подумала Даня. — І якою дорогою приведу я всі, неприсутні тут душенята? — Звернула ся до другої русявої дівчинки.

— А ти — як називаєш ся?

— Га?

Повторила питанє.

— Не знаю.

— А маєш тата?

— Маю.

— А тато як називають ся?

— Не знаю.

— Прошу пані! — викрикнула одна зі середини лавки, цікавійша якась, — я також маю тата!

— А твій тато як називає ся?

— Іван!

— А ще як?

— Не знаю.

Даня пригадала собі, що в нашого народа кажуть: „пише ся“.

— Як же то — почала поправлятись — не знаєш як твої тато пишуть ся?

— Фастриґа! — викрикнула дівчинка.

То само питанє звернула ще до одної, кругленької учениці.

— Зоська! — відповіла скоро, дивлячись у землю.

— А пишеш ся?

Мовчала.

— Її тато пишуть ся Цепли! — доповіли другі діти.

— Но бачиш, — почала научувати Даня, — то й ти також Цепли будеш ся звати.

— Прошу пані! — скрикнула здивована якась інтелігентка, — таже вона не хлопець!

Даня зрозуміла. Її треба було сказати: Цеплувна.

А діти як на коменду почали сміяти ся. Счинив ся гамір.

— Тихо! — крикнула грізно гейби нахмурившись, а в дійсності прикусуючи губи. Вона й сама хотіла сміяти ся.

На вид тої строгої міні настав спокій у класі, діти лякались навіть і ворухнути ся.

На тім й зкінчила ся перша лекція. Даня змовила з дітьми голосно молитву та домів відпустила.

Сама вертала зі школи трохи зажурена великим числом бездушних учениць, троха розбавлена дитячою наївністю, взагалі беручи — вдоволена.

На фіртці перед хатою ждала вже Ріхтерова.

— Но і якже там пішло? — питала дуже цікаво — добре?

— А добре! так багато дітей! й такі дрібненькі!

Надійшла Марицка, також пристанула.

— А як сподобала ся вам наша дирекція? — випитувала, — гарний, правда?

— Гарний і елегантний...

— І до флірту добрий, — докинула Ріхтерова.

— І в аматорських представленнях знаменито грає — одушевляла ся Галя. — Та що ж з того всього, коли — небіжчик!

— А з тим всім він мені не сподобав ся.

— Ні?

— Ні. Більше подобає на директора театру, чим школи.

При головній улиці, тій, що стелила ся так прямо серединою міста, стояла поверхова, жидівська камениця. Відгорожена була від дороги залізними штахетами, та висипаним піском городцем, на яким в весняні чи літні днини ставляно невеличкі, реставраційні столики. В партері сього дому містила ся реставрація і казино.

Вечером кожної днини, вже від 6-ої години стягало ся тут мужеське товариство. Побіч просторої читальняної салі, у бічній кімнатці, стояв білярд і зелений, картовий столик.

Була то субота, день віста. Молодші, а тим самим і менші великості міста, вештались вже неспокійно з кімнати в кімнату, старші давали на себе ждати. Коло осьмої доперва засіли в звичайнім комплеті до „партийки“.

Тут, хоч і при забаві, неначе у яким уряді перестерігано всяких ранґ і титулів. Пан староста, людина незвичайно світова, свобідна і дотепна, заняв перше місце. По обох його боках присіли з великим поважанем два комісарі, старший та молодший. Старший, пан Скоморовский сорокалітний, рівнож дуже забавний, розвів ся з жінкою перед пяти роками. Молодший, що звав ся Домінский, а числив найбільше 27 років, ще „в живих“ лишав ся. Не був гарний, але представляв ся дуже індивідуально і дуже з панська. Мав темне волосе, зеленяві очи і бліде, широке, безвусе лице, по англійські зголене. Лікті віддаляв засдно від тіла — для шику. На жінку мав звичай дивити ся довго, і — тому що був великого росту, з висока. Перекривлював тоді голову на право, та так з-під лоба глядів уперто. А умів дивити ся... У його очах відбивав ся німий подив і велике заняте.

Говорили про його, що розумів ся троха на музиці, ліпше на картах, а найліпше на жінках. Але чоловік дуже порядний, статочний, перша в повіті партія.

На кінці стола, проти старости сидів начальник суду, пан радник Зановский. Сей числив ся до найохотнійших кандидатів подружя, а числив пятьдесят років. Хоч то й дуже добра, з огляду на становисько була партія, повідали добрі люде, що ніхто за його не важив ся б віддати.

Пан радник оженив ся і повдовів перед роком. Небіжка жінка, девятнадцятьлітня дівчина, вихована в монастирськїм пансіоні, застала у старого мужа, за котрого сама іти хотіла, мамувідьму, та служницю-коханку. Сам знова радник так сильно впивав ся, що їдучи у Львові від шлюбу, з фіякра вилетів.

Молода жіночка на вступі зараз до супружеського „щастя“ попала в велику відразу, а далі й розпуку. Хотіла покинути; але мами у неї не було, а отець, що саме ще бажав жити, не приняв її до дому. Не було другої ради. Зраненій тяжко у саме серце пташині полишила ся одним-однісенька: дорога до Бога. Тож не надумувалась довго. Відважно поцілила кулю у молоді груди і перестала тріпати ся в житєвих болях.

Чи з журби за першою жінкою, чи в надії на другу, перестав радник тепер запивати ся. А в весняні гарні місяці почав навіть розглядати ся по жіноцтві.

Партія віста почала ся.

— Пане старосто! — почав радник, роздаючи карти, — іменовані учительки вже прибули?

— Вже.

Домінский прислухував ся уважно.

— Я сьогодні бачив одну — сказав з нехотя — і сама чорнява і ціла на чорно убрана неначе інокія. А гарна..

— То повідайте, пане старосто! — допитував радник далі.

— Що?

— Перше всього кілька літ кожда з них має?

— Не можу. Се ж урядова тайна! — говорив поважно, а під носом всміхав ся.

— Одначе скажіть. Тут на дівчата така посуха... Можливі?

— А можливі, можливі. Всі разом мають сотку.

Авдиторія засміяла ся.

— А гарні?

— Наколи би з усіх забрав, що в кожній краще, була би одна гарна.

— Ха! ха! ха!

— Без жартів скажіть — озвав ся оден з кібіцючих, Жидлікар — які вони?

— Шпортові дівчата і інтелігентні дуже — сказав поважно вже староста. Крім одної всі з великого міста походять.

— Представляли ся?

— Дві вже, одну наймолодшу заповів інспектор на завтра.

— Vivat! — викрикнув весело Домінский. — Пане старосто; я прихожу завтра до підпису!!

Дані сподобало ся дуже учительське занятє. Була се праця тяжка, томляча, але така, у яку не лише фізичну силу, а й душу цілу вложити можна було. Тож радо ходила до школи з рана і з полудня, все рівно, точно, як годинник. А чим довше учила, тим більше до праці запалювала ся. Кожда лекція, кожда нова наукова правда, що її діти вивчили і зрозуміли, приносила їй велике вдоволенє.

У своїй класі витворила вона собі свій власний світ, окремиий, від ідальні Ріхтерів. Сі малі діти була се перша духовна власність, якою могла свобідно володіти. І володіла вона ними! Іноді грімка, прикладова, неначе строга цариця, — частійше ніжно та добра мов рідна мати. І діти за те любили Даню, горнули ся щиро до неї. Чекали на неї звичайно, хоч і сердили ся за те дуже, вже на порозі школи, ловили праву руку брудними рученятами, цілували щиро, сердечно, проводили триумфально до кляси.

Підчас науки вдивляли ся в неї мов в святий образ з любовію, з петизмом і не ворохнули ся навіть.

До глибини серця переймали ся вони повітками які їм часом розповідала. Плакали гірко над жалібною і Даня плакала з ними, сердечно сміяли ся з веселої і Даня також сміяла ся.

Вона не лиш тілом, але й душею була з тою дріботою. Починала їх житем жити. А чим більше розяснювала їм світ, чим висше підносила до себе, тим сильнійше сама до них привязувала ся.

Навіть дома, засипляючи вечером по звичайній з товаришками в ліжку розмові, мріяла про свої діти. Тоді вона завсїгди укладала плян завтрішних лекцій. І добре їй з тим було, спокійно, любо...

А поступи в класі знамениті були. Бо Даня хоч і без великих кар, а лише доброю метою та любовію доходила до знаменитих успіхів. Про методу розпитувала товаришок, розчитувала ся також в підручниках, до кожної лекції приготовляла ся совістно.

І житє її теперішнє сходило досить приємно поміж клясою і домом, між товаришками і дїтворою. Вона нічого більше не бажала. Колиб ще не то прикре пересвідченє, що є, хоч і за свої гроші, завадою в чужій хаті, що не може собі цілковито зеднати принципалки і товаришок — була би зовсім щаслива.

Бо з товаришками далеко так не було як би вона хотїла. З першу щира та наївна дівчина горнула ся до них цілою душею. Але вони не довіряли її, держали ся чогось осторонь. Проживаючи від дитинства у місті, в зносінах з чужими людьми, пізнали вже скоро людську облуду. Притім бояли ся доносів. Вже минулого року доводило ся їм чути від директора свої власні слова, про котрі йому знати не дуже то було потреба.

Задля того числили ся перед всіма з мовою. Часто за зближенем Дані вривали нагло свою таємничу розмову. А Даню болїло се дуже. Вона-ж зі серця бажала иньших відносин з ними. Вона їм так добре бажала...

За те між собою Зоня і Галя, тому що довше знали ся, перебули й переболїли в школі не одно лихо, жили в великій приязни.

Замкнена в собі Даня не припала їм до вподоби. Ще Зоня мала для неї трохи симпатії, горда Марицка ні. Навіть коли Даня хотїла в щирости серця їм, як вони собі, тикати, то їй се не вдало ся.

— Я волїю — сказала Марицка, щоби ви мені казали: пані. Мені й так за много осіб тикає.

Даню відразу зморозили її непривітні слова. Вона замкнула ще більше в собі, стала понурою; з жалем придивлялася як вони з усіма тайнами скривалися перед нею. Від тепер сама держалася подаліч.

Але Ріхтеровій заздро стало тої приязни.

Die zwei halten wie Eisen — сказала раз до Дані — а вас чомусь то відсадили. Ви не знаєте, що вони йдуть в городець собі оповідати?

Даня не знала, але догадувалася. У дружній розмові виливали певно свої „урядові болі“, прикрости, чи неприємности минулої днини.

Не сказала одначе того. А Німкinya не дала за вигране. З першу пробувала вона втиснутись між них яко *im Bunde die dritte* — а коли се не повелося, постановила немилу їй дружбу розбити. Почала бігати від одної до другої зі сплетнями. Але дівчата спостеріглися скоро. Тоді їх звязь стала ще тісніша.

А до Дані звільна, помалу, ставали привітніші. Пізнали, що вона з ґрунту щира людина. Говорить правду, додержує тайни, а працюючи сама совістно, не вторкаєся у працю других. Зачали її проте не так може любити, як поважати.

Минув місяць безладної, початкової науки. На третього жовтня випала конференція. Перед нею відбулася „лекція практична“ з рахунків у першій класі. Присутнє було ціле учительство. Даня, хоч і як приготовлялася, дрожала в великій тремі, особливо у хвилю, коли очі досвідних товаришів вдивлялися у неї вперто. Вчила, але не так як звичайно. Немиле почуте сорому путало думки. І се було найгірше. Чула, що хоч і була учителькою з замилованя, не показалася перед людьми як треба. То прибивало її і лякало ще дужче.

На конференції критика. Закидів було багато; учителі осуджували лагідніше, учительки острійше. Сцепилися навіть задля неї малі суперечки. А Даня слухала і не боронилася. Вона й сама знала, що ліпше могло бути, що в неї ще нема методи.

Тоді попросив голосу Рогович і почав говорити. Він так боронив її як який добрий адвокат. Повідав, що чейже то її перший виступ у праці, перша в життю прилюдна лекція, і прелєгентка має закрій знаменитої сили.

Даня спаленіла злегонька. Вона вдячна йому була за ту горячу оборону, але — і соромилася її дуже.

Конференція закінчилася пізно, уже сумерком. Рогович проводжав їх додому, а товаришки навчали Даню в дорозі:

— Ви може сього не чули — мовила Зоня — що конференція, то урядова тайна.

— Ми вас лиш перестерігаєм, щоби́сьте не мали якої прикρο-сти — перебила Галя.

— Памятайте — правила далі Зоня—не повідайте нічого Ріх-теровій, бо то велика сплетниця. А цікава а підлесна, що й душу з наївної людини зуміє витягнути. Потім рознесе по місті і на вас зложить.

Перейшли дорогу, увійшли з дім, та прямо в свою кімнату. Вечеря вже ждала, Німкиня незвичайно цікава — також. Чекала од-наче передше, чи дівчата самі не зачнуть повідати. Але вони мовчали.

— І щож конференція? — почала накінець сама випитувати. Дівчата зглянули ся з собою, Даню під столом трунули.

— А нічо.

— Щож говорив директор!

— Нічо.

— А ви, що говорили?

— Також нічо.

— А хто-ж говорив?

— Всі говорили!

— І що-ж говорили? — шептала поквапно.

— Нічо.

Вона стала люта. А дівчатам мимо змученя хотіло ся стра-шенно сміяти. Закусували губи, то хияли ся за чимось попід стіл. Ріхтер догадав ся всього і йому стало маркотно.

Даня, навчена тим прикладом вистерігала ся тепер всякої бесіди про школу. А не вмючи збувати неправдою найчастійше мов-чала. Але через те розмова з нею тратила інтерес і Даня пред-ставляла ся тоді очам пані Міни страшенно нудною і — глупою.

Скоро минали при праці дні, навіть ті осінні, сірі та болот-нисті. Хоч на Поділю звичайно осінь гарна буває, сього року роз-ляли ся великі, проникаючі вохкістю слоти. Засунуло ся сине небо білявим облаком, заплакала зелена ще деревина. Розпустила ся у воді чорна мов смола подільська земляця, та глибоким боло-том вкрила улиці міста.

В одну таку осінну днину Даня йдучи з полудня до школи припізнала ся трохи. Не значить се, що прийшла по дзвоненю — ні! Але на шкільнім годиннику минуло вже три чверти і ціле то-вариство стояло вже на ганку. Веселий сміх дзвонив у повітрі. Як звичайно, весело було.

Але Даня не ставала тут ніколи, бо бояла ся властей. Вона й тепер входячи, поздоровила всіх привітно, та подала ся в клясу.

Не злюбила того флірту. Флірт — забава — думала завсігди, — навіщо вони? Вона не признавала ніякої забави, ніякого флірту. Признавала лише обовязок. Тяжка, совісна праця, з висшою на меті ідеєю, стане за всьо на світі. Без забави можна жити, без праці — ні!

Притім була й троха дика. На селі не бачила нікого, а в часі своїх студий у Львові не сходила ся зі світом. В будні дні школа — хата, в свята і неділі церков і дім. А в тій хаті наука, наука, наука — найтяжша, найбільша в святочні днини.

За-для того й тепер не пристанула на ганку, пішла до кляси.

— Панно Даню! Панно Даню! заждіть на хвильку, щось скажу, — закликав біжучи за нею Рогович.

Даня здержалась в порозі. Звернула ся лицем до нього, праву руку поклала на клямку. Піднесла очі.

Перед нею стояв в чорній шапочці, в пальто на опашки, хлопець молодий і — дуже гарний.

Сильний брунет, з чорними палкими очима, не високий і кремезний, сумовитий і бундючний, був прегарним типом козака-Українця. Шабля би ще, кінь вороний і рушниця, а так здаєть ся й пігнав би степом за вітрами.

Всміхав ся добродушно, і устами, що їх закривали чорні вусики і тими чорними добрячими очима.

— Кажіть, товаришу. Я слухаю.

— Ей панно Даню! не будьте ви більше цісарські, чим сам цісар! ходіть на ганок!

Вона розсміяла ся.

— Не можу... зараз задзвонять.

— До побаченя! — сказала уже через розхилені двері, всміхаючись ввічливо.

Сень Рогович, тимчасовий учитель, держав ся спершу від Дані подаліч. Кланяв ся глибоко, глядів покірно і—нічого більше. Але опісля, звільна, бачучи її смирність та звичайність, почав наближати ся. Коли не заздрів її в переході на ганку, тоді підходив до дверей її кляси, пукав і витав приязно. В неділі знова та свята, тому що діти в зимі і осени до церкви не ходили, прислав її гарну карточку з видом, з тим одиноким, невеличким і многозвучним словом: добридень, чи добраніч.

По науці, о четвертій годині, Даня помолила ся, і випустила

дітей. Малі Жидівочки присідали до землі на прощанє, инші вибігали найчастійш й без того. Іноді треба їх було від порога завертати і доучувати. В кінци всі повиходили, розсіли ся. Одні з них мали парасолі, другі мов змоклі кури скуливши ся дріботіли. Осінні дощі розляли ся.

Даня, не могла як звичайно іти фірткою, бо ховзько було, а фіртка значно висше стояла чим дорога. Пішла довгою улицею.

Ішла звільна рідким, великим болотом, з піднесеною сукнею, Хлюпотала по-під паркам хвилю, потім кинура нерівний тротуар. та пішла серединою улиці.

— Все одно, — думала; — як затраскати ся, то добре.

Побіч неї, розприскуючи болото, переїхав інспектор. Сидів на міщанським візочку, відповідно надутий, убраний в уніформ і урядову міну. Прямював відай на візитацію.

Даня скрутила в уличку. В противну сторону, в місто, бігла фертично мала Зоня, що з цілого тижня одно се пополудне вільне мала.

— Ви дорогою? — поспитала сміючись.

Зрівнали ся. Даня обмочена, обризгана болотом, в дрантивій сукончці пристанула.

— Так виглядає народна учителька! — виголосила з патосом.

Засміяла ся. Зона аж присідала в болоті.

— Коби ви знали кого я бачила? — сказала звичайно вже Даня.

— Нашу моральність?

— Так. Поїхав людей страшити.

— Ха! ха! ха!

— Куди йдете, Зоню?

— На лекцію. А ви до дому?

— До дому.

— То до побаченя.

— Па! до побаченя!

В своїй кімнатці застала Даня вже чай гарячий і Ріхтерову при чаю. Галі також не було. Обі з Зонею більше в місточку знайомі, обі учительки дуже добрі, мали по кілька лекцій. Ішли на них зараз по школі. Одна пила каву на почті, друга чай у лікаря-Жида.

В такі мрачні пополудні, засідала Ріхтерова з Данею в сальоні, та розповідала їй своє минуше. Ріхтерова шила, а Даня також не дармувала. Вона гафтувала або малювала на атласі чи-сленні прикраси до сальону Ріхтерів.

— Я дуже люблю ручні роботи, — говорила Ріхтерова з часта — прямо дрожу коли їх бачу.

Даня була короткозора, годила одна тійче її забаганці, бо за всяку ціну хотіла зеднати собі прихильність сеї людини. І сьогодні засіли вони до праці.

— Знаєте що, — почала Ріхтерова — в вас тільки є книжок, коби ви дали одну до сальону.

— Дуже радо, — а котру?

— Котру небудь. Коби лиш була гарно оправлена. Я хочу її на стіл покласти.

Даня почервоніла. Її якось соромно стало за глупоту сеї людини. Обернула ся проте до вікна, прогортаючи трохи білу фіранку.

На сірім світлі дощі ляли ся, краплі дзеленькали об шиби. Погано було. За нею виглянула й Ріхтерова. Їй нагадала ся Галя і Зоня.

— Як ті дівчата тяжко працюють! — почала зі співчутем гейби до себе. — Тяжко в школі за 27 гульденів, тяжко й по лекціях. І в дома сліпають над задачами і в таку негоду бігають в місто. Ні! ніколи не хотіла би я бути учителькою!! Вже радше кухаркою. Моя Карольця має ціле, таке як ви удержане, ще й 8 гульденів до того. Порахуйте лишень, кому лїпше веде ся? Притім від Карольці світь вимагає не багато. А учителька мусить убирати ся модно, читати книжки і часописї, належати до всяких товариств, бувати в світї... Карольця всього того не потребує хочби їй як раз скорше на таке стало.

Даня слухала і задумала ся. Руки поклала на колїна, перестала шити... Їй дуже жаль стало. Вона ж працювала не для грошей, а для ідеї. Вона й ніколи не погадала об малій пенсії: Завіщо ж її порівнювати — з кухаркою?

Веселїйші за те бували білі зимові вечері, білі від снігу та яркого світла кімнати, коли товаришки і Ріхтер домів вернули. За вечерєю сипали ся дотепи, по вечері довго в ніч несли ся веселі співи.

Зоня і Галя співали дуже гарно, Ріхтерова долучувала свій голос. Несогірший він бує, але фальшивий і крикливий, чим незвичайно псував цілість. Але годї було її не допускати. Іноді навіть звертала так бесїду, що й прихвалювати мусїли. Але робили се дуже неохотно. Ріхтер перестав ходити на карти. Він з великим вдоволенем слухав пісень далеко-звучних, приглядав ся молодим дівчатам, та з поважансм проводив з ними веселі розговори.

Найбільше жартував з Галею. Галя, найстарша між товаришками (доходила трийцятки) була й найбільша в таких розмовах досвідна. Жарти ті були дуже приличні, бо Ріхтер в загалі поважав учительок, а іноді так дотепні, що ціле товариство бавили. Вже скорше сама пані Міна вирвала ся з чимось, не дуже то пригожим. Тоді він на неї гнівав ся; ach Mina! — говорив невдоволений — wie dumm bist du!

А її огортала в сій хвилі більше може заздрість, чим образа і вона надувала ся і відходила у спальню. За тим всіх опускав веселий настрій. Ріхтер, збентежений подавав сязвільна за нею.

Дівчата тоді всміхали ся до себе. Вони й раді були, що тепер можуть забрати ся до праці. А роботи всякої бувало в них доволі. Зоня і Галя поправляли задачі, Даня читала інструкцію, або методичні підручники. До лекції приготувляла ся звичайно ночою, перед сном, і то дуже поквапно, щоби не висвічувати нафти, за котрою секретариха дуже побивала ся.

— Хто вчора сидів довго? — питала зараз другої днини. — Не висвічуйте, прошу так скоро лягти, бо ж се коштує!

Хоч голос її звучав остро і приказово, вона вважала сї слова за дуже чемні. А дівчата від сього сильно терпіли. Глибоко болів і докір сей і тотя неволя, що не позволяла їм почитати пізно в ніч позиченої книжки, чи написати спокійно, без цікавих допитів родинного листа.

І часопись часом до них заблукала ся. Бо всі три вони, мимо тяжкої праці відчували у собі душевний голод. Бажали почути в сірі будні днини чогось висшого, того, що підносить психічно та красить жите кожної з душею одиниці. Вони не годні були жити самими сплетнями.

Тож читали, хоч Ріхтерова сердила ся.

— Що вам pomoже читанє книжок, що розум! — говорила. Glück muss man haben! Das ist die Hauptsache. Дивіть на мене. Я не була гарна, ні вчена, ні богата, а чим я сьогодні? Чи поміняла би ся я нині з найбільш образованою учителькою?

Монотонну, щоденну працю перервало Різдво Христове. Ціла майже школа розіхала ся. Поїхали також Зоня і Галя. Щасливі! Поїхали до мами! Лише Даня полишила ся. Її родичі писали вже двічі заздалегідь, щоби не пускала ся у далеку дорогу. Ні в неї, ні дома не було одія на великі морози. А станція залізнична далека була, пару миль віддалена.

„Лиши ся там дитино, — писала мати, — де тобі добре і тепло. Ти знаєш, ми тебе одну на світі маємо. Якби борони Бо-

же ти перестудила ся, щоби ми сироти почали? Шануй здоровля. Воно найбільшим скарбом світа, нічо його повернути не зможе. А до нас приїзжай на цілі фериї; і тепло тоді буде і не спішитимеш ся до праці“.

Даня остала. Хоч і ціле ество рвало ся до дому, послухала ради доброї мами. Притім, грошей в неї не було. Мала пенсія не виставала на убрание, не так на проїздки. А свята у Ріхтерів статні були. І гості поприходили, і вино розливало ся. Але Дані сумно було. В веселій чужій хаті, серед загального вдоволення, жаль великий стискав серденько. І при звуках радісної колядки, так дуже, дуже хотілось заплакати. Але не випадало. Ріхтери просили, щоби співати і веселити гості.

Тих чужих їй байдужих гостей, з котрими ще ні одної не пережила днини... Яка іронія! які душевні муки!

Руські свята ще сумнійші були. Звичайна тиша насувала Дані образи минувшости. І хату родичів низеньку-маленьку і дідух у тій хаті і усі другі торжественні звичаї.

Вечером, поклавши ся до ліжка, ревно заплакала.

Тут її ніхто не бачив. Дрібні сьози сипались рясно на біленьку подушку. У тих сльозах сердечних заснула мов дитина.

По святах наспів карнавал. Товаришки повернули охотнійші до праці, та почали мріяти про вечерниці.

— Мусимо піти зо два рази — мовила зі звичайною собі рішучістю Зоня — мусимо...

— Чому не більше? — поспитала Даня.

— Бо годі в одній сукни показувати ся цілий карнавал а на другу не вистане — відповіла. Впрочім — чи то щасте в забаві?

— Ні! В забаві нема щастя — думала Даня. — Ще для богатих то може; але вона бідна, суспільна зарібниця. Для неї досить щастя виспати ся в неділю доволі...

І ішли вечерки за вечерками, а Даня сиділа дома. Учила ся Хотіла по другім році служби здати доконче іспит. Спершу йшло то їй дуже пиняво. Цілий майже день з рана і з полудня перебувала в школі, вечером знова в товаристві Ріхтерів весела вела ся забава.

Але на то знайшла ся рада. Ріхтерова, котрій з тим звірила ся, а котру мовчалива дівчина нудила, дозволила їй учити ся у спальні.

Тут уже добре було. Якось затишно і гарно і свобідно.

Даня трохи читала, трохи думала, то про науку, що така ве-

лика, то про родичів, що побивають ся там десь за нею, то про себе.

Часом зазірала до неї Ріхтерова.

— Дивлю ся, — мовила жартом через відчинені двері, — чи ви тут собі якого хлопця не спровадили. — І сміяла ся голосно.

Дана не відповідала, всміхала ся лише болючо. Їй сама гадка видала ся відражаючою, а жарт простацький дуже. Зоня і Галя ходили з „принципалкою“ з часта на вечерниці. Але вертали з них квасні і втомлені. Не давали вони їм сподіваного вдоволення. Хлопці обтанцьовували постійно замужні жінки. Сороколїтня старостина, що ще добре молоду вдавала, бавила ся звичайно найліпше. А дівчата сиділи. З часта, повернувши рано в лихим настрою, завидували Дані переспаної ночі. Завидували, але на другу суботу збірала ся знову в казино.

І Даня знову полишала ся самотна. Але хвилі самоти не були їй немілі. В них вона могла бути собою. Ніхто не питав тоді про причину мовчання, коли задумала ся. Ніхто не заглядав через плечі, коли до мами лист писала.

В такі хвилі найчастійше нагадувала родичів. З думками про них ходила, а властиво крутила ся по маленькій кімнатці. І була вдоволена. Бо та цілковита тиша промовляла незвичайно до її рівномірно спокійного настрою.

Часом ходили цілою хатою в гостину на підвечірок. Даня нудила ся там дуже. Розмова про нові фаталашки, про романси мужаток з кавалерами, які через то не хочять женити ся, була для неї гидкою.

По повороті з такої „візити“ доводило ся Дані чути іноді колючі докори за мовчанє. Пані Міна була свято переконана, що Даня мовчить, бо говорити не знає.

А вона справді на всяких зібранях мовчала. Смирна, ніжна, маюча про мудрість сальонової розмови високе понятє, відважила ся поки що на слуханє.

Притім не вмїла жартувати. Що мовила сама, було щире, правдиве як душа її, що чула від других також за правду брала.

Про любов, сю найінтереснійшу тему забави, соромила ся говорити. Се було за високе, за святе для неї понятє, щоби так поневіряти його в легкодушній розмові. Тож Ріхтерова часто жартувала собі з неї...

Тимчасом в казині, між молодими мущинами, росло велике на Даню зацікавленє. Та молода дівчина, така поважна і аскетична інтересувала їх дуже. То оден то другий шукав нагоди стрінутися з нею, але надармо. Даня не показувала ся.

Зоні і Галі, як добрі знайомі слали вони з часта картки з видами. Картки ті зачали доперва входити в моду. А дівчата відповідали. Був се неначе новий рід флірту. Як при собі гралися очима, так на віддаліч словами. Зовсім несподівано дістала раз таку карточку й Даня. Була на ній гарна, молода інокія, з лица троха до Дані подібна. Під сподом стояла дата і слова в французькій мові: „чи й мою хрань Боже малоби се стрінуги? На самім вже беріжку був підпис: Домінський. Галя і Зоня прибігли скоренько оглядали карточку. Зоня дивила ся байдужно, Галя з іронічно гіркою усмішкою.

— Глупе! — промовила Даня коротко.

Була обурена.

— І з трома блудами, — докинула Марицка.

Подерла картку і не підповіла. Навіщо? Її не потреба ні флірту, ні забави.

А пані Ріхтерова гіршила ся тим дуже. Як приклад безкультурности Дані розповідала знакомим, що вона дере кожду, з найгарнійшим видом прислану картку.

Підчас того в школі у Дані вело ся всьо як найліпше. Діти робили знамениті поступи, Даня раділа.

При кінци першого курсу сподівали ся візитації. Даня лякала ся дуже, хоч з усім була приготована. Плян був вичерпаний, карність добра, діти уміли вже думати. Наконець прийшов інспектор. Ціла візитація у Дані була одним великим popisом, а ще більшим триумфом. Понад всіх вихвалював Даню. „Учителька то — говорив при всіх на конференції — з Божої ласки. І поступи у неї і метода і такт педагогічний, усе знамените. Бажати треба, щоби другі пані у її сліди вступали. Така учителька є скарбом для просвіти.“

Даня раділа. Вона й не сподівала ся сього чути. Так багато наслухала ся про несправедливість властей що вже готова була не на одну догану. Несподіванка була незвичайно мила.

Даня раділа, а Марицка і Зоня, хоч у них також все добре було, вертали сумні до дому.

По візитації й по карнавалі минали дні звичайним способом. Лише Ріхтерова щораз частійше надувала ся і що раз більше ставала заздрісною.

Без причини одначе. Заздалегід лякала ся сирота, щоби не стратити на порівняню з учительками.

Даня се давно помітила. За для того головно убирала ся

дома в найгірше, темне одіне, вертаючи зі школи волося не причісувала, ніколи як тамті. З Ріхтером не жартувала, не дивила ся навіть на нього. І пані Міна спокійна була за Даню. Та понура, без претенсій дівчина, що навіть говорити, як слід не вміла, не була для неї страшна.

(Далі буде).

В. ТАРНОГРАДСЬКИЙ.

Все одно, все одно,
 Чи живу я, чи ні,
 Бо на світі давно
 Все обридло міні...
 Вік блукаю в імлі,
 Без душі, — без рідні,

На широкій землі,
 Як на темному дні...
 І без мрій холодно,
 Як в холодній труні...
 Все одно, все одно,
 Чи живу я, чи ні...

* * *

Згадай мене, дівчино мила,
 Як в полі ковиль зацвіте —
 Моя позабута могила
 Травою навек поросте...
 Повернеть ся сонце і сила;
 Зелений розпустить ся гай,
 Розпустить блакитні крила
 Веселий, та радісний май...
 Як виросте клен на могилі,
 Як хвилі Дніпро розілле
 І місяць опустить у хвилі
 Холодне срібло своє...
 Згадай свої дні молодії,
 Й того, хто так щиро кохав...
 Свої через тебе надії
 І душу свою занехав...
 Чія завалилась могила,
 Йому хоч слизину оддай...
 Згадай мене, дівчино мила,
 Хотяй на хвилину — згадай.

—*—

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

Ера фінансово-економічна.

Пятнадцять літ тому, як я зявив ся в Галичині та став розглядати ся на ґрунті в тутешніх обставинах, які доти мені „з гарної далечини“ трохи инакше видавали ся, -- сильний дух по небіжці новій ері 1890 р. ще стояв в галицькім повітрі. Правда, угода українсько-польська скрахувала вже. Загал різко виступив против неї, коли виявило ся, що не має се бути союз з правительством, який мав принести рішучу зміну системи, а капітуляція перед польським режимом Галичини. Все, що не хотіло розривати з загалом, спішило обмити руки від всякої участі в ній. Але група людей, які звязали свої особисті справи з справою угоди, не капітулювали. Вони старали ся заховати вигляд якоїсь поважної партії чи течії суспільної на зверх, перед міродайними кругами, а в самій суспільности силкували ся підтримати репутацію уговоної політики. Нападали на дражненне української суспільности нездійсними кличами, на політиканство, котре не цінить того що здобуваєть ся, а висуває все нові і нові дезідерати. Славословили „поважні здобутки“ угоди на полі культурнім і економічнім. В найбільш повних реєстрах вчислювано їх двадцять кілька, і ще то не були всі, як вказувано з польської сторони (не вчислено напр. катедри української мови й літератури в краківськім університеті заснованої для наділювання польських кандидатів кваліфікацією з української мови!). Українському загалови розяснювано, що не пристрасною агітацією, не жалями і криками можна дійти якоїсь поправи становища українського народу, а „позитивною“ працею. Надмірному заінтересованню політикою протиставлювано потребу роботи культурної, просвітньої, наукової. Противставляли її українські уговорці, носячи ся з справою помноження українських кафедр, спроважуваннем професорів з Росії (кого тільки не проєктовано тоді!), з поступами Наукового товариства – і заохочували молодіж „не політикувати, а вчити ся“. Противставляли і з польської сторони, і при тім заявляли, що Поляки готові йти на зустріч українським жаданням культурним, тільки не можуть вдоволяти їх політичних домагань. Краківські станьчики з „Czas“-у і ріжні домашні штатсмени похвально і прихильно оцінювали перші успіхи нашої наукової роботи, поучуючи, що оден том нових наукових

видань українських більше заважить на рішенню українського питання як незнати які політичні змагання. І старали ся з свого боку по-печительно справляти українські інституції на чистокультурну дорогу та увільняти від спокус політиканства (справа друкування політичних органів в друкарні Наукового тов. ім. Шевченка, цензура краевого виділу над виданнями „Просвіти“ й т. ин.). В сїм напрямі силкували ся справити українську суспільність і „розважні“ політики-угодовці, радячи вчити ся, здавати іспити, займати ся наукою, літературою, а не політувати, не розагітовувати маси, не дражнити польської сторони, і т. д.

Українська суспільність тоді прийняла дуже скептично сї данайські дари і ради. Польське протегування української науки будило несмак і підозріння; накликам молодїжи до науки против-ставлювано заклик до живїйшого заїнтересовання справами соціальними, національними, політичними. На відраджування від політичної роботи серед широких мас відповідано глибоким переконанням, що тільки широке усвідомлення і зорганізованне широких мас може поставити українство на ноги. Українська суспільність Галичини переживала тоді медові місяці українського радикалізму.

Факти не забарили ся вповні оправдати сей скептицизм супроти усильної рекомендації культурної роботи. Польська прихильність до української культури не трївала довго. Провал кількох кандидатів до українських катедр, рішуча опозиція против висуненого тоді постуляту українського університету, неприхильне становище супроти жадання нових середніх українських шкіл, — все се виявило дуже ясно всю несеріозність польських заяв прихильности до культурних українських домагань. Ставало очевидним, що по за якими небудь несеріозними, чисто декораційними уступками в культурній так само як і у всякій иньшій сфері щось поважнїйше з польських лабетів може бути видерте тільки сильним натиском політичним, — значить здобутки освітні, культурні чи наукові можуть бути осягнені не тільки самим нагромадженням культурних сил, а треба до них і сил політичних, політичної боротьби. Не досить тільки учити ся, — треба думати і про політичні засоби, щоб тїй здобутій науці знайти „точку приложення“ на ріднім ґрунті. Вірні прихильники старої угоди могли до схочу запевняти, що на перешкодї здобуткам стає нетакт української суспільности, котрим вона собі зражує польських верховодів і тим відхилє від спасенних замірів на користь української національної культури. Тверезо настроєному чоловікови було зовсім ясно, що тільки реальна сила зможе дати українству серіозні

здобутки в сфері культурній, як і в кожній иньшій області польського *stanu posiadania* в Галичині.

Але українська суспільність живе скоро, а забуває ще скорше. І коли через десять літ по погромі старої баденівської угоди почала проколювати ся нова угода, — наша суспільність галицька вже мало тямилася з сеї „культурної“ лекції, даної їй польською суспільністю.

Сим разом плятформа була вже не культурна, а економічна. Після того як виявилось, що на культурнім полі українські домагання ідуть занадто далеко в сферу національного польського *stanu posiadania*, польські верховоди заявили, що вони охочі до наділення Українців всякими благодатями в сфері економічній. В 90-х роках не хотіли попускати в політичних справах, тільки в неполітичних. В 900-х р. до політики зачислено вже й справи культурні, освітні й наукові, а неполітичною проголошено тільки сферу економічну, і тут Українці могли сподівати ся уступок. Теж, розуміть ся, не инакше як під умовою певного „такту“ супроти Поляків, „здержливости“ в відносинах до польського пановання в Галичині, і т. д., — инакше сказавши під умовою певної капітуляції перед польським панованням. Коли страшить слово „угода“, нехай се зветь ся порозумінням; як і се за богато, то назвіть се *modus vivendi*, контактом: — нові наступники старих угодовців, що клеїли і клеять по нинішній день угодові комбінації з польськими верховодами, обережнійші від своїх попередників і научені їх провалом (саміж їх провалювали прецінь!) не спішають ставити кропки над і. Але нову угодову рецепту польську з такоюж готовістю передавали вони своїй суспільности, як і старі „Барвінцуки“ 1890-х років. „Поляки не згожують на ніякі уступки крім економічних“, баста і кінець! Не стає гроша на видання наукові чи просвітні, не стає засобів на курси, на ріжні школи — *parдон!* Поляки не дають ні на які просвітні цілі, і правительству не дозволять ні на що давати окрім цілей економічних. І так як в 90-х роках старі угодовці поручали суспільности зайняти ся справами культурними, відложивши політику, так „реальні політики“ дев'яťсотих років з усім завзятем стали справляти нашу суспільність на економічну путь, щоб обминути конфлікт з польським режимом. Молочарні, банки, кооперативи, щадниці, — всім сим заступлено всякі иньші перспективи. Відривано суспільність і маси від сеї економічної роботи тільки під натиском хвилі, коли треба було бороти ся за реформу виборчу, переводити вибори, забезпечити мандати — і тіль-

ки на сю хвилю. Як тільки хвиля проходила, знову масло, гній, насінне, плужки і тутки ставали панами ситуації і закасовували в далекий кут иньші інтереси суспільности.

Розумієть ся, все се були самі по собі річи користні або й важні, і успіхами на економічнім полі можна було б тільки тішити ся, — коли б сі успіхи не робили ся коштом иньших, не меньше важних інтересів. І культурні кличі угодовців — накликування до наукової праці, до роботи над культурним поступом нашим самі по собі були вповні поважні і шановні; не була шановна тільки та односторонність, з якою вони подавали ся — заохочування до культурної роботи з занедбаннем роботи політичної. Так і тепер економічні кличі грали ту не почесну ролю в нашім житю, що пускали ся на некористь роботи культурної й освітньої з одної сторони, з другого боку — на шкоду роботи політичної в ширшім значінню слова, то значить праці над політичним освідомленнем і організацією народніх мас.

Ріжниця, і дуже сумна, тільки в тім, що п'ятнадцять літ тому угодовцям не удало ся загіпнотизувати суспільність і накинути їй свою тактику найменшого сопротивлення, а нинішнім „реальним політикам“ удало ся справді на цілий довший час запрягти нашу суспільність в продиктовану Поляками програму. Суспільність, що так критично поставила ся супроти „розважних“ слів баденівських угодовців, не здобула ся на відповідну відпорність для аргументів сучасних керманичів. Більша зручність, більша обережність в маскованню політики, більша популярність, сильніші впливи і більші засоби в їх руках давала їм перевагу над ділетантами 1890-х років. Але тим більша вина і одвічальність їх. Замах баденівських угодовців на політичне жите галицької України був замахом невдалим; замисел „реальних політиків“ став цілом. Вони справді відвернули досить успішно увагу суспільности від інтересів культурних і політичних і поставили економічні справи альфою і омегою всього українського життя. Зарядови „Просвіти“ завернено голову всякими господарськими справами так основно, що в кут пішли її освітні й просвітні завдання, на котрі не можна „однаково“ дістати ніяких фондів з публичних джерел; Товариство Педагогічне не могло допросити ніяких підмог з публичних фондів для своїх шкіл, бурс, видавництв; Наукове товариство ім. Шевченка далі чевріло при своїх мізерних підмогах і не тільки де йшла мова про матеріальну поміч, а просто про елементарну лояльність для його наукових потреб, стрічало ся з ворожим настроєм правлящих сфер. Взагалі всяку культурну роботу полише-

но її власному промишленію, нехай мовляв сама себе прогодує; зате всю увагу, всю форсу звернено на економічне житє. Облишено політичну роботу між народом; третій уже рік, від виборів соймових, край наш спить і буде спати мабуть, як так далі піде, аж до хвилі, коли треба буде забезпечити мандати нинішнім ділателям нашої політики. Систематично концентруєть ся вся політична діяльність в кругах посольських, додають ся до них різні декорації, в виді князів церкви, в виді членів палати панів для більшої імпазантности і авторитативности, коштом активности суспільности, а її участь в політичнім житю всякими способами ослаблюєть ся. Політику всенародню замінюєть ся політикою конспіративною, секретною, нікому неясною, ні перед ким не відповідальною, і тим, розумієть ся, в самім корени підтинають ся і політичні інтереси і політична активність суспільности.

І от через те, навіть будучи найщирішим прихильником економічного розвою нашого народу, і як найвище цінячи всякий прояв організації на економічнім ґрунті, всякий успіх в напрямі економічної самопомочи, трудноб було радїти щирим серцем останнім нашим успіхом на економічнім полі, знаючи, що сей „успіх“ являєть ся проявом тактики найменшого сопроотивлення наших політиків, що в сей бік, вказаний правлящими польськими кругами, по їх рецепту, штучно спроваджуєть ся енергія і сила нашої суспільности, відриваєть ся від завдань тяжших, складнійших, але далеко важнійших в боротьбі з сучасним польським панованнем. Трудно було тішити ся з нових банків, союзів, рільничих товариств, кас і крамниць, знаючи, що ними відтягають ся сили і засоби від роботи просвітньої, наукової, культурної, політичної. Трудно було одушевляти ся величавими манїфестаціями, відчуваючи, що вони ко м у с ь потрібні як лік на пол і т и к у, на те, щоб в сю сторону від тягнути увагу суспільности від політичного житя, від політичних питань, від політичної роботи. І щедро розсипувані польські похвали економічному зростови галицької України та більше або меньше щиро висловлювані міркування, що мовляв аж сею дорогою Україна галицька сотворить собі міцний ґрунт під ногами, — сі компліменти дражнили так само як колишні похвали українським науковим поступам і успіхам.

Економічна організація, розумієть ся, гарна річ, нема що й говорити, і економічна сила справді може зміцнити нашу національну силу, відпорність і відвагу. Але, по перше, ся економічна

робота має свої нормальні засоби й сили, свої власні категорії робітників і зовсім не було по що відтягати сюди сили і засоби з інших піль народного життя, далеко тяжших до оброблення. По друге, економіка тільки тоді справді стане позитивним складником народного життя, коли вона буде дійсною реальною силою, а не теплярняною, штучно плеканою квіткою, на котру треба хухати неустанно, а не то щоб в ній мати поміч і опору.

Що до першого, то очевидно, на економічну роботу у нас прийшла пора і без того. Галичина вийшла з пережитків натурального господарства, якими жила ще в перших десятиліттях конституційної доби; українську суспільність зайняли форми європейського економічного життя, бодай зверхні; зявилися перші завязки української буржуазії, помножуються контингенти свободних професій, особливо по більших містах, і національна конкуренція сама собою веде до творення певних економічних чи фінансових конкуренційних національних інституцій. Двадцять літ тому фінансові організації творено заходами і зусиллями всеї суспільности і уділи давалися як жертви на національну ціль (властиво на пропаще). Тепер українські фінансові інституції здобули повне довіре суспільности, стали в її очах зовсім певною льокацією гроша, а з тим мають запевнений приплив капіталу. Мають теж і зовсім достатний контингент робітників на тім полі. Фінансова робота сама по собі має над усякою иншою ту перевагу, що не вимагаючи від рядового свого робітника ані особливих здібностей, ані більшого образования, запевняє грошову нагороду його не тяжкої роботи. Наскучивши працювати за дурно „з патріотизму“ люде самі дуже охоче йдуть до фінансової роботи, яка теж носить марку патріотичної роботи, навіть умисно афішується тепер як робота найбільш важна і потрібна з національного становища,—а заразом окрім патріотичного задоволення дає якийсь дохід, в маленьких інституціях незначний, а в значнійших—зовсім показний. Тим фінансові інституції вже самі собою роблять дуже поважну конкуренцію інституціям культурним і політичним і всякій роботі культурній і політичній, що вимагає роботи „з патріотизму“. Вже п'ятнадцять літ тому я стрічав мудреців, які скромно заявляли, що не мають охоти брати участь в політичній боротьбі, культурну сферу бачуть добре обсаженою, тому віддають свої сили „занедбаній економічній роботі“. Се були дійсно мудреці, які вибрали уже тоді собі „благую часть“—працювати коло грошей, „нікому не наражаючись“. Тоді се були одиниці. Нині до того стає охочих все більше, все замітнійший відплив у сей бік роботи культурної чи політичної. З тим приймаєть

ся і закорінюється принцип платної „патріотичної роботи“. Без грошей нема роботи. Все тяжше знайти людей, які хотіли б безкористо працювати для освіти, культурного подвигнення, національного і політичного освідомлення народу, для національної культури й науки. Стають уже національною легендою перекази з тих золотих, героїчних часів галицького відродження, коли люде бували безплатними адміністраторами часописей, діловодчиками товариств, завідателями їх канцелярій, і віддавали сій праці весь вільний час, без всякої нагороди, без голосної слави за се. Тепер таких безсребренників і чудотворців все менше; платна робота в фінансових і економічних інституціях притягає до себе свобідну силу, свобідний час. Явище само по собі, розуміється, натуральне. Але з огляду на сю натуральну перевагу фінансової і економічної роботи нема пощо спеціально наганяти людей в сю сторону. Навпаки, треба опам'ятувати людей, щоб у таким фінансовім завязттю не забували роботи на иньших полях, хоч вона й не платна. А коли побачимо, що самі пам'ятування впливають все менше в міру того як принцип платности громадської роботи через інституції фінансові починає ширити ся в суспільности треба думати над тим, щоб иньшим, культурним, освітнім інституціям дати змогу також оплачувати роботу в них ложену, без якої вони не можуть своєї місії сповняти.

Здається, справа досить ясна, та в дійсности бачимо саме навпаки. Без памяти форсується, пропагандується робота фінансова та економічна, а культурна та освітна занедбується, політична систематично присипляється. Такий курс іде від нинішніх керманців нашого політичного життя. Повторяючи в відповідь на всякі нап'ямнення тільки те, що тепер можна мати якусь поміч з публичних фондів лише на роботу економічну, вони ведуть нашу суспільність методом найменшого сопроотивлення в напрямі вказанім польськими правителями Галичини, а всім хто не хоче забути про иньші інтереси—освітні, культурні, наукові,—рекомендують „щиро“ самим дбати про потрібні до того засоби, підмоги, позволення і. т. д.

Данайська рецепта української політики, приписана польськими володарями Галичини, відповідає очевидно власним замірам і бажанням наших політичних керманців, коли переводить ся ними з такою незвичайною енергією і вірністю. Сила і впливи нинішніх провідників нашого національного правительства виросла і уґрунтувала ся власне на панованню в економічних і фінансових інституціях. Розвій сих інституцій розширяє сіль людей економічно за-

лежних від них, запряжених в їх колісницю найбільш міцною і плястичною упряжю—фінансовою. Задержавши в своїх руках провід центральними фінансовими і економічними інституціями, вони можуть бути певні, що всякий поступ, всяке поширення системи фінансово-економічних інституцій помножає армію людей залежних від них і зміцнює їх вплив. З становища інтересів нашої суспільности, розуміється, се явище в високій мірі не бажане; але інтереси політичних олігархів не можуть не бути діаметрально протилежними інтересам демократичної суспільности, а олігархія все і всюди опирається на залежності економічній (не ідейній!). Економічна деморалізація суспільности найліпша опора олігархії.

Роблячи сю службу нашим олігархам, усильна робота на ґрунті фінансово-економічній відвертає суспільність від інтересів політичних, від політичної контролі, присипляє увагу, полишаючи політику в повнім дискреційнім розпорядженню тісного кружка парламентаристів, сконсолідованого нинішніми заправилами нашої політики. Заразом творить ілюзії здобутків і поступів національних в сфері економічній, які мовляв рівноважать застій наш, або й утрати в сфері культурній, політичній, національній. Таку прислугу віддають нашому національному правительству економічні кличі — прислугу дуже цінну для них, а незмірно шкодливу для нашого національного життя і розвою.

Я назвав останні поступи в економічній сфері ілюзіями, розуміється, не в тім значінню, що вважаю їх зовсім нереальними, а означаючи тим велику диспропорцію дійсної вартости сих поступів і того значіння, яке їм надається. Закладання національних банків, щадниць, хліборобських організацій, крамниць і т. д. річ безсумнівно реальна, користна і пожадана; але реальною економічною силою вони ще не можуть вважати ся. Фінансові й економічні інституції стають силою, коли розпоряджаючи справді значними засобами, годують собою продукцію, продуктивну, витворчу роботу. Притулювання ж ґрайцара до ґрайцара само по собі ніякої економічної сили не сотворить, ніякою економічною роботою не буде. Маленькі, слабосилі наші каси, не здатні до фінансування ніяких значнійших економічних підприємств, можуть робити деяку конкуренцію дрібним пявкам-лихварям (тільки „деяку“, бо дуже формалістична, дуже обережна система діловодства наших кас значну частину потребувачів позбавляє можности користувати ся з їх кредиту і змушує звертати ся таки до лихварських услуг). Вони ко-

ристі тим, що призвичаюють людей мати діло з грошима, з кредитом, вчать порядку і точности. Вони множать верству людей зайнятих в українській національній роботі, незалежних від чужого правительства (хоч і сугубо залежних зате від свого). Дають побічні заробітки українській інтелігенції, уриваючи дещо з заробітків польських і жидівських. Приспоряють деякі — хоч і невеличкі засоби на національні цілі. Все се добре, але ще відси далека дорога до сотворення справжньої економічної сили, яка могла б заважити серіозно в національній боротьбі. Її сотворити міг би розвій продукційних сил, перед усім великого промислу, а на се й не заносить ся! Для нього нема місця в обставинах сучасного режіму Галичини. Всяка проба серіознійшої економічної роботи — поза невинним притулюванням ґрайцара до ґрайцара, неминучо і незмінно стрінеть ся з „зелізним перстеном“ сучасного польською режіму Галичини. Орган нашого українського правительства вже пролив гіркі сльози над перфідією польских політиків, що все заявляли прихильність до економічної роботи і захочували до неї, а коли прийшла справа розділу державної субвенції між українські й польські товариства, стали вживати всіх заходів, щоб вирвати з українських сільськогосподарських товариств сей перший поважнійший здобуток. Сей приклад справді міг би навчити тих наївних, які думали, що на економічнім полі Українці галицькі можуть свобідно розвивати ся, не стрічаючи перепон з боку польського режіму, а навіть і прихильність. Річ ясна, що й на економічнім полі як і на просвітнім, культурнім, політичнім всякий серіозний поступ українського життя стрінеть ся з зелізною бронею польського пановання. Поки весь адміністраційний і автономічний апарат спочиває в руках польських верховодів, будьмо певні, що всякі серіозні заходи коло того, щоб піднести продуктивні і економічні сили нашого народу, приступити до заложення початків промислу, організувати сільсько-господарські сили — неминучо стрінуть ся з фіскальними перепонами, з секатурою промислової інспекції і податкової власти. Поки наші фінансові і економічні товариства черпають свої засоби в кредиті галицького краевого банку і взагалі в своїх оборотах стоять в залежности від польських фінансових кругів, доти вони будуть не підставою нашого національного життя, а ахілевою пятою його: маленький, тихенький натиск польських фінансових сфер, ніде не чутний, нікому не звісний, зможе зробити незрівняне вражіння на наш політичний курс, що грає тепер під знаком фінансових і економічних успіхів. І взагалі поки наше економічне, як і всяке инь-

ше жите буде жити під залізною накривкою польського пановання, мізерні будуть всі зусилля нашої роботи, чи економічної, чи культурної, чи освітньої. Кождий раз як ми попрубуємо в тій чи иньшій сфері поставити ся серіозно, від невинних і нешкідних проб перейти до поважної, в широких розмірах закроєної роботи — стати що називаєть ся у весь зріст — ми незмінно вдаримо ся головою у сю залізну накривку сучасного режіму і о нього розбиватимуть ся всі наші пориви, поки не розібемо його самого. Так розбили ся щирі старання упорядкувати еміграцію, організувати заграничні заробітки, так здавлені були аграрні страйки. Хто інтересуєть ся серіозно економічною, так само освітньою, чи культурною роботою та подвигненням нашого народу, мусить тямити, що не тільки економічного чи освітнього чи культурного школення потрібує народ, і навіть не стільки сього школення, як простору, можности свобідного економічного чи культурного розвою, а сей простір, сю можність дати може тільки розваленне нинішнього польського перстеня, побіда над системою повного і виключного пановання Польщі над нами. Боротьба з ним, усвідомлення народніх мас, урухомлення їх і організація всіх народніх сил для сеї боротьби, очевидно мусить бути незмінним постулятом нашої роботи на кождім полі—просвітнім, культурнім чи економічним. А політичної української роботи в Галичині взагалі не може бути, бо кожда робота, яка має на меті зміцнити сили українського елемента, незмінно входить в конфлікт з польським режімом, коли справді зміцняє сили українства, значить мусить бороти ся з польським режімом, стає складником політичної боротьби і в своїх власних інтересах мусить підтримувати сю боротьбу.

Прикро повторяти такі елементарні, всім, здаєть ся, звісні і перезвісні аксіоми. Але щож, коли дійсність показує, як ся аксіома слабо памятаєть ся, і як самі політичні провідники, голосячи нібито боротьбу з польським панованням, свої засоби, впливи і здібности уживають на те, щоб приспати сю боротьбу, а манять суспільність можливістю якихось кружних обходів, якихось непомітних ходів, котрими можна буцім то вести наперед розвій українських сил, не звертаючи уваги стоокого польського Аргуса, а навіть під прихильною його опікою. Фінансово-економічна ера останніх десятиліть була власне вицвітом сеї тактики, що манила ілюзією економічних поступів ціною політичної пасивности чи податливости. Була свідомою системою, тому ведеть ся й далі і вестиметь ся, очевидно, неважаючи на найновіші спостереження польської перфідії в економічних питаннях так само як і у всяких иньших.

Під благодатним для них покровом сеї системи, польські верховоди, „прихильні економічному розвою українського народу“, кували все нові й нові пута на наше жите, переводили й здобували санкцію далекосяглим законам на свою користь. Під пануванням сього культу каси і гроша упадала не тільки просвітна і культурна робота, але опадала взагалі енергія, активність, бойове завзяте нашої суспільности, за те зміняло ся і виростало наново москвофільство, енергічно ведучи політичну роботу серед народніх мас на свою користь серед політичної оспалости української, серед пильної праці коло обчислення грайцеравих процентів і поширення українського масла; ішла масова польонізація Українців-латинників, переганяли ся сотні і тисячі убогого українського люду на латинство під пресією утрати заробітку. Чи москвофільну гангірену будуть сподівати ся тежвилічити усильною продукцією масла чи дешевою роздачею збіжа? Чи латинників будуть назад завертати каїнітом та томасиною? Чи економічна організація заступить усвідомленне політичне, зміцнюванне народньої відпорности против всякого натиску? Чи не подумаємо про се, що як альфою і омегою можемо ставити самі питання дешевого кредиту та сільськогосподарських вигід, то ранійше чи пізнійше на сім полі зуміють нас дуже добре перебігти чи Поляки, чи Москвофіли — що он уже організують і конкуренційний сільськогосподарський союз і видавництва, і при нинішній польській опіці, будьмо певні, не тільки поза краєм, а і в самім краю знайдуть фонд на гній і на насінне далеко багатші ніж ми?! Москвофільство гинуло супроти активности української політичної боротьби, супроти заходів коло усвідомлення і урухомлення народніх мас; політичним, культурним, національним усвідомленням може бути зломлений його новий розціт, але менше всього — нашими „економічними“ успіхами... Те що занедбуєть ся тепер завдяки фінансово-економічній ері на полі політично-національній, може стати ся помилкою непоправимою, яка затяжить дуже сильно на всій дальшій долі нашого народу в Галиччині.

В успішнім розвою народу всі сторони його жита повинні по можливости нормально і рівно розвивати ся. Ті хто працюють солідно і успішно на полі економічнім чи освітнім, культурнім чи науковім за свою щирість і посвяченне варті всякої похвали. Але впадають в провину перед своїм народом, коли свою часткову роботу хочуть розвинути коштом того, що являєть ся властивим житевим нервом народнього розвою нашого — коштом полі-

тично-національної боротьби нашого народу з польським режимом, що гнітить і паралізує всі сторони нашого життя. Непростиму ж вину поносять політичні провідники нашого народу, які силою своїх впливів і засобів умисно присипляють політичну боротьбу, спиняють організацію народних сил, усвідомлення мас, манячи ілюзією якихось неполітичних успіхів на якимсь полі.

Можна бути найбільшим прихильником економічного розвитку нашого народу — і zarazом треба рішучо осудити штучне манення економічними успіхами та відтягання в сторону їх від політичних інтересів і завдань.

Там де закриті дороги політичної боротьби, організації, агітації, там суспільність може бути сими обставинами загнана до економічної роботи коло кооперативів то що, яко єдиної допущеної організаційної форми — як то бачимо тепер на Україні російській. Але мавпувати се в Галиччині, де отвором стоїть широке поле політичної боротьби, агітації, організації—се обсурд а бо навіть ще гірше.

А. ФОГАЦЦАРО.

„Через троянду“.

Оповідання.

О півночі коло Герібрандовського палацу зупинила ся королівська карета. Гвардейський офіцер вискочив з його, ввійшов у палац і хвилини за десять повернув ся вже вкупі з високим та худим добродієм. Цікаві відвідачі сусіднього „Caffe Orientale“ признали його за графа Маврікія Герібранда, генерала в одставці, котрий був навчителем наслідника за покійного короля; а за перший рік царювання молодого короля — міністром внутрішніх справ, але незабаром покинув сю посаду.

Чутка про те, що король викликав графа до себе, розлетілась по місті перш ніж граф дістав ся до королівського палацу.

Саме в той вечір у всіх пивних, у всіх кафе було повнісінько народу і стояв великий гомін: щось о півдні парламент, більшістю сорока голосів, в одній справі закордонної політики, скинув непопулярний кабінет Ферзена; тепер сподівали ся, що замість його, король викличе голову опозиції — депутата Лемінка. Се була надзвичайно розумна людина, чесна з прадідів та ще з твердою мов криця вдачею. Бувши міністром, Лемінок визначив ся гострим опором що до де-яких інтимних слабостей короля, котрим саме Ферзен завше потурав, не вважа-

ючи на свої демократичні переконання. Але між иншим було відомо, що генерал Герібранд, ультра-консерватор, був особистим ворогом з Лемінком, котрий обійшов ся з ним колись не дуже то ввічливо; і от те перешній візит генерала не вподобав ся нікому.

Не вважаючи на се, всі були певні, що граф теж повставатиме проти Ферзена, а найбільш проти таємного впливу королівської приятельки, — принцеси Вікторії ді Мальмoe-Цітен.

Народ не любив принцесу, розлучену з чоловіком і французку з роду: вона була чужеземкою, вона втручала ся в державні справи, нарешті вона перешкоджала якійсь справжній королеві. Швидче народ вибачив би королеви кілька скороминущих любовців, ніж се велике коханне, що тягло ся вже три роки. Король знав про се, але не звертав на се великої уваги.

Він мав не аби-який розум і щире серце; не надавав великого значіння власній короні ані шпадї, не був навіть амбітним; він був поетом та артистом більше ніж королем; а перш за все був він ніжною та надзвичайною чулою людиною, і сій людині здавали ся важкими звичайні турботи керування, їй подобало ся царювати тільки через те що се давало змогу тішити ся з артистичних роскошів, з великих розумів; він був певний все-таки що принцеса Вікторія кохала його яко чоловіка, а не яко короля і се йому було приємним. Приємно було володіти такою надзвичайною та оригінальною окрасою трону, як коханкою. Разом з тим король був дуже делікатним що до розуміння своїх обовязків і се власне було причиною його духовної боротьби та журби, бо його натурі була прирождена смертельна хворість: брак волі.

Розязка кризісу, ради якого було покликано до короля генерала Герібранда, могла відбити ся на долі цілого краю. Граф Ферзен провадив державу до спілки з могутньою вітчиною принцеси ді Мальмoe-Цітен і, значить, зважаючи на європейську ситуацію,—до війни. Кабінет Лемінка, навпаки, зменшив би військові видатки, а закордонну політику провадив би скромну. Далі всі знали, що Ферзен зараз-же після голосування запропонував одставку свого кабінету і звернув ся до короля з такою ділемою: або згода на відставку, або роспуск парламенту. Король не дав йому певної відповіді, а трохи пізніше радив ся з головами обох палат, а ті оба запропонували міністерство Лемінка. Відомо було і те, що принцеса Вікторія пробувала в своїй вілі на острові Sihl і нездужала. А все таки народ счинив велику демонстрацію голові опозиції і вигукував „геть французку!“

Герібранд підїхав до королівського палацу саме в той час, коли з відти відїзжав маленький візок запряжений одним конем.

Генерал чекав в залі адютантів хвилин із пять, поки його прове-

ли в робочий кабінет короля. Кабінет був невеликий, але дуже високий і находився в кутку палацу, саме в башні Nord-Est. В кімнаті було два балкони, — один відчинений — на море, — другий на великі терраси, що спадали до військового порту; між балконами стояв камінок з чорного мрамору, де в той вечір палав вогонь, не вважаючи на те, що була вже половина квітня. Високо причеплена електрична лампа більше освітлювала стелю, оздоблену сріблом, аніж хистку постать короля, котрий стояв коло коміна.

Король подав руку старому генералови, котрий здавав ся тіню Дон-Кихота завдяки своїй схудалій постаті, дивний худости та гострим рисам.

— Любий генерале — сказав король привітно, голосом, тремтячим від хвилювання — вибачте, що я потурбував вас у таку добу. Ви мені потрібні.

Герібранд одповів спокійно, що він завжди до послуг його величства.

— Мені не треба підвладних — сказав тоді король і собі байдужим тоном. — Мені потрібен приятель. Ви маєте щось проти мене?

Генерал висловив протест, але його величство перебив йому сказавши — Ідуть сюди, — далі взяв його за руку, посадив на маленьке крісло, коло одчиненого балкону, сам сів на друге і почав розмовляти з графом про становище державних справ. Розказав йому про свої розмови з міністром та президентом палат, додав, що бачить перед собою найважнійший акт свого життя і відчуває себе пригнобленим глибокою слабкістю волі; він сподівався від Герібранда постанови, певної поради і не міг чекати аж до завтрього.

Генерал вислухав його байдужо і одповів просто: — Сір, треба закликати Лемінка.

Король аж потемнів і замовк: далі підвів ся, повагом одійшов і наблизив ся до коміну, дивлячи ся у вогонь. Генерал і собі підвів ся повів очима по кімнаті і подивив ся на короля, котрий непорушно стояв коло вогню. Сей погляд і шлихетне генералове чоло мали дивний вираз важности й суворости.

— Вам не все відомо — сказав нарешті король задумливо і не дивлячи ся на Герібранда. — Ви не знаєте, що готується в Європі. Ви не знаєте, які ми маємо повинности.

— Сір — одповів генерал — що до повинностей Ферзенового міністерства, — то їх більше нема; що ж до повинностей вашого величства, то дозволю собі з пошаною прохати чести, щоб мені зроблено було запитання.

Гнів, мов блискавка, мигнув по обличчю короля.

— Я не маю особистих повинностей — сказав він, розпалюючи ся. Я вірний конституції. Ви мусіли зрозуміти мене, пане генерале. Ви повинні були б знати, що держава може мати певні повинности не формальні, не писані, але такі, яких можна ігнорувати.

Генерал одказав знов, ще парламент не ухвалив сих повинностей.

— Не кажіть мені про парламент! — скрикнув король. — Неможливо, щоб чужоземною політикою порядкував парламент. Не можна пускати невимуштрованих коней важким шляхом, а самому сидіти, склавши руки, в зачиненому повозі.

— Коней не можна пускати, сир, але можна наказати візникови, куди саме бажано їхати. Народ не хоче війни.

Король замовк.

— Я ніяк не можу — сказав Герібранд — дати вашому величеству таку відповідь, якої ви бажаєте.

— Якої я бажаю! — скрикнув гнівно король. — Якої я бажаю! Подивіть ся он на той пароплав з червоними ліхтарями, що пливе в місячному сяйві — там є хлопець, що їде до Риму вчить ся малярству за свої гроші; я бажав би ним бути! От чого я бажаю!.. Слухайте, генерале, ви знаєте, що я завжди був до вас прихильний, ви перша людина, до котрої я звертаю ся після офіціальних особ, а ви так зо мною балакаєте.

Генерал з хвилину вагав ся, а далі відповів тихим, але певним голосом:

— Ні, сир, я не перший.

Король здригнув ся і втопив очі в обличчя Герібранда, але той видержав його погляд.

— Ви що про се знаєте? — спитав король з погордою. Генерал розвів руки і похилив голову, ніби хотів сказати: мені дуже неприємно, але що робити — я знаю.

— Ви гадаєте — знов почав король непевним від хвилювання голосом, — ви гадаєте, що маєте право?.. — він не скінчив фрази, але пильно дивив ся на генерала сердитими очима.

— Ніхто ніколи ще не насмлював ся! — додав він.

— Сир, — сказав Герібранд, підводячи голову, — ви маєте владу над моїми рангами та ордерами, але не над моїм сумлінням.

— Се сценічна відповідь — скрикнув король — се не відповідь для мене, бо в мене таке саме сумління як і в вас.

Тоді генерал, блідий як хустка, попрохав короля краще скарати ніж ображати такого старого щирого слугу, як він і відпустити його. Але король сильним рухом заборонив йому вийти.

— Ні — сказав він — я хочу бути більш великодушним, аніж ви,

і докажу вам що є одна особа, вища за всі ваші інсинуації та підозріння, за весь бруд, котрим повний цілий світ!

Промовивши се, король швидко розстібнув сурдут, а генерал протяг руки, неначе для того, щоб помішати йому; тоді король з несподіваним поривом подав йому свої.

— Але слухайте — сказав він переходячи від гніву до щирости — не дратуйте мене, забудьте на хвилину, що я король, віднесіть ся до мене як до рідного, відкрийте ваше серце, як і я готовий відкрити вам своє! Відкрийте ваше серце, дайте мені почути гаряче слово! Розкажіть про все, на чім ваші підозріння полягають, чого ви боїте ся, але балакайте як приятель, розумієте? Ну хіба ж я вартий вашого гніву за те що кохаю? І вірте, закликаю вас, ви помиляєте ся, ви її не знаєте! Я хочу, щоб ви дізнали ся, щоб побачили самі! Правда, що вона мені писала; правда, що дала пораду! Але як? Жінщина, що кохає мене цілим своїм серцем і котра далеко від мене, щоб вона не дала мені звістки в такий день як сьогодні? Та, генерале, навчителю мій, чи ви ж не муштина? Чи ви молодим не були?

Король розкрив обійми і Герібранд хоч не переконаний, але зворушений, обійняв свого колишнього учня.

Король визволив ся перший, вийняв з кишені портфейль, розкрив його і подав Герібрандови лист.

— Читайте — сказав він.

Герібранд розгорнув лист, але, щоб прочитати його, йому потрібні були окуляри, а від хвилювання йому ніяк не щастило знайти їх! се його дратувало, а король всміхав ся і вони обоє тим часом заспокоїли ся. Натрапивши окуляри, генерал нарешті прочитав такий лист принцеси ді Мальмоє-Цітен:

„Silh, вілла Вікторія, 14 квітня.

Сір,

„Мій дядя де-Цітен тільки що повідомив мене про столичні новини. Се саме сьогодні мають голосувати і опозиція візьме верх. Багато чинитимуть галасу, щоб закликати д. Лемінка за президента, але „velche“ як звуть мене в місті, або „étrangère“, як кажуть придворні, — не буде за його. Не Ферзена скинуть, — скинуть цілий парламент.

Мій Боже, як я се передбачала!

Моє серце переповнене всім тим до краю. Але я не за себе турбую ся, я занадто зневажала завжди всіх мистців на все зло, щоб можна було підозрівати, ніби я їм підпала. Я за Вас, Сір, хвилюю ся. Мене ні трохи не турбує громадська дурнота та низькість кількох нікчемних людей; — але я ризкую навіть Вашим серцем, найдорожчою в світі річю для мене: сим великим коханням, в котрому так приємно

потопати з власною душею, з щастєм, з самим життям. Д. Лемінк не-навидить мене. Се страшна людина, здаєть ся. Він тільки зявить ся і і зараз його підтримає грізна юрба; він не помилує ваших почувань, він схоче віддалити мене від Вас.

О, Сір, але більшість парламента підвладна йому і коли він не дасть слави і величності, — то дасть принаймні добробут і невність. Треба його прийняти, Сір. Візьміть його, дайте щасте Вашому народови, а я своє щасте знайду в тому, що я Вам в сім допоможу. Таке завдан-не саме для королеви, а Ви можете мені подарувати тільки подібну ко-рону. Прохаю ж Вас об ній, мій друже, — об усмішці на устах“.

Victoria.

Генерал прочитав лист, далі взяв двома пальцями, підніс у гору і глибоко зітхнувши впустив на листовний стіл.

— Ну, що? — спитав король.

— Ох, Сір, — одповів Герібранд — колиб такого листа показав мені мій син, я сказав би йому: не йми йому віри, — воно все лука-ве, навіть сі плями від сліз між останнім словом і підписом! Хіба ти не чуєш (сказав би я йому), яка штучність в стилі і в кінці, не чуєш, що навіть сі сльози політичні? — Ваше величество — скрикнув Гері-бранд, коли король сердито перебив йому, — моему синові я сказав би так! А Вашому величеству можу сказати, і хто знає? може більше на-ближу ся до правди: Ся жєнщина не щира, але несвідомо, вона вірить власним фразам, забуває про все; вона уявляє собі свою жертву, котрої Ваше величество не дозволите їй зробити; вона сама над собою тужить і сі краплини, що впали так близько коло „усмішки на устах“ — таки справжні сльози. Ваше величество питали мене, чи я був мо-лодим; я думав, що вам відомо, яким я був за молодих літ. І от з великого числа жєнщин, котрих я кохав більш-менш, — одна тільки була свідомою комедіанткою і тільки дві були справді щи-рими. Всі інші були артистками і самі про се не знали, як прин-цеса. Але знов, Сір, коли ймете їй віри, — чому б не послухати її? Чому б не подарувати їй тієї корони, що вона прохає? — Коли прин-цеса щира — вона героїня, і не багато нашло ся б таких королєв, що зробилиб стільки для короля та для народа. Ваше величество маєте ве-лике серце і будете задоволені, коли вас кохатиме теж велике серце, що не тільки мріє про жертви, а справді їх робить. Наберіть ся відваги, Сір! — Може воно краще було б не згадувати про де-які неприємні речі, але ваше величество звеліли мені відкрити серце — і я його від-крив. Нехай я помиляю ся, — повірю і я сліпо, схилю ся перед прин-цесою, але зробіть так, як вона каже! Тут не граємо в почту. Ферзен постановив цілу країну на „rouge et noire“, коли вийде „rouge“ — ма-тимемо непотрібну нам славу, але дорого дамо за неї; коли випаде „noir“

скоїть ся страшне лихо. Ваше величество колиб я розмовляв з своїм сином, я сказав би йому: „твій обовязок не дозволяти сієї гри“.

— Дякую вам — сказав король — де-в-чим ви були дуже несправедливі, навіть жорстокі, але чесні і говорили від щирого серця. Дякую вам. А про те я не думаю, щоб ви й до міністерства віднесли ся справедливо.

Тут король почав розводити ся про можливі наслідки вдатної війни, згадав так само про велику політичну спілку, котра склала ся б навколо його трону, про одну північну державу, що була вже об'єктом таємних зносин з Францією. Було очевидно, що в його байдужих річах відбивали ся думки інших особ, і амбіція чужа й своя, відживлена гадкою про будуче володарство.

— Ваше величество — сказав Герібранд, вислухавши все з пошаною — коли б я не бояв ся образити вас, я б ще де-що зауважив.

— Кажіть.

— Я сказав би, що се не були останні зносини з принцесою.

Король почервонів і трохи змішав ся.

— Ви повинні були бачити візок, їдучи сюди — сказав він, — і тому ви осе зараз...

— Ні ваше величество, — сказав Герібранд, — не тому.

Його погляд зупинив ся на якомусь пункті листовного стола. Король і собі зараз глянув у той бік, але не бачучи нічого, — зрадив сам себе.

— Вам досить було шовкової нитки — сказав він і почервонів ще більше.

— Мені доволі було ще менче, — відказав генерал, усміхаючися, — тут нема вже шовкої нитки, так само як нема квітки.

Король підійшов до листовного стола і побачив дві гілочки з моху та ледве помітну вохку пляму на шкуратянім обшалюванні.

— Я зсім не крив ся — сказав він жваво — ви самі могли побачить її.

І справді, обвівши очима кімнату, генерал побачив на консолі, поруч з великою шафою, чарку з алябастру, а в ній була ся таємнича квітка.

— Ось вона — сказав король і пішов по стародавню чашу.

В ній була розкішна, препишна троянда, неначе знесилена і томна в зверхніх, зовсім ясних пелюстках, що в середині були ледве зібрані до купи і мали вираз якогось заклика до кохання.

— Я її знаю — сказав Герібранд, понюхавши квітку. — Я теж люблю троянди. Се — Франсе. Розкішна! Краще поєднати ся з сією Францією, аніж з иншою. У другої занадто багато колючок...

Він знов понюхав квітку, наблизив ся до короля і розмовляв з ним цілу чверть години, доказуючи йому недоречність французької спілки ясно, гаряче.

— А коли-б я закликав вас, генерале? — спитав король, почував-

ючи, що вже здасть ся. Він хапав ся за Герібранда, щоб не підупасти Лемінку, бо не міг терпіти його грубих звичаїв.

— Ні, ваше величество — сказав старий — я занадто непопулярний, занадто великий приятель минулих річей; тай не був би я ласкавійшим за Лемінка, що до двохзначних троянд. Треба закликати його.

— Я присягаю ся вам, що не знав назви сїєї троянди! — скрикнув король з запалом — а ви певні, що се „France“? Подумайте про се!

І він заходив по кімнаті від дверей до коміна, похнюпивши голову і механічно примовляючи на кожному кроці: „подумайте про се“, а генерал запевняв, що се саме так. Нарешті король зупинив ся перед ним і сказав, подаючи йому руку:

— Гадаю, що завтра ви будете задоволені з мене. А тоді будете задоволені і з принцесси, чи правда?

— Я божествити му її, ваше величество — відповів Герібранд.

Король попрощав ся з ним.

Але в дверях генерал згадав про окуляри, що лишив на листовному столі і знову повернув ся; та поквапивши ся взяти їх, штовхнув ненароком маленьку чарку; вона перекинула ся і троянда впала до долу. Генерал нахилив ся, щоб її підняти, скрикнувши з досади; але мацаючи по підлозі схопив рукою саму квітку замість стеблини. Він поклав троянду назад майже цілу, тільки один листочок з найбільш відкритих був зімятий і напів одірвав ся.

Король бачив все, але не заворухнув ся і слова не промовив.

Його поетичні чуття та жіночу делікатність завжди неймовірно вражала всяка незграбність, найдрібніша недбалість. Він здатний був втратити пошану до кожного навіть дуже розумного чоловіка, коли-б тому довело ся струсити попіл цигарки просто на килим; найчарівніша пані позбавила-би ся в його половини своїх чар, коли-б, розмовляючи з ним, розлила собі на сукню краплинку чаю. Коли Герібранд вийшов, обличчя короля зайняло ся незадоволенням. Вигляд зіпсованої троянди драгував його. Він взяв квітку, витяг внутрішній пупашок, а решту кинув у вогонь. Далі він згадав всю розмову з генералом і несвідомо переніс своє здратування на саму Герібрандову особу; його суворі слова здали ся королеви гострійшими, а щирі — не такими приемними; нарешті він прислухав ся, як витріскувала на жаринах троянда і, почувши лехкі смолисті пахощі, подивив ся як блиснули на чорнім попелі останні іскри; в мент він згадав про випадок з квіткою і от йому спало на думку підозрення, чи не зроблено було все се свідомо. Він одкинув його бо воно було занадто неблагородне; а все такі в душі короля зостало ся неприємне вражіння, ніби необачність генерала була особистою образою. І зараз же в його серці закипіло інтензивне бажання: о, як би замість сїєї

троянди вона сама була тут — щоб вийшла зараз, щоб я мав її з собою принаймні до ранку, щоб до того часу не думати про політику!“.

Він міцно притиснув до губ листочки троянди і лист котрий прибув з квіткою; притиснув ще до серця і до чола ніби для того, щоб коханне освітло його розум; а далі знов підніс до губ, притиснув ще міцнійше. Від ніжних пахоців конвалії, що йшли від паперу, улюблених пахоців принцеси, королю заморочило голову; він пристрасно затремтів і, глибоко зітхнувши, ніби йому бракувало віддиху, знов почав читати лист, в котрому стояло:

„Ітак, жребій випав! Не падайте серцем, ваше величество, виконайте Ваш обовязок; Ваша найщирійша приятелька благає Вас об сім. Я тужу, мій друже, бо кохаю тебе як божевільна, я хотіла-б зараз же кинути ся в твої обійми. Але я не прийду, бо тоді не могла-б вже відірвати ся від тебе! Посилаю тобі троянду для вазки з алябастру, для любої сльознички, котра так личить моїй троянді, бо вона таки зазнала сльози. Але-ж і поцілунки теж! А все таки вона щаслива, бо переночує з тобою, а завтра помре.

Прощайте, Ваше Величество. Коли Ви вже зробили певну постанову, то сповістїть як найскорійше. Не гасїть на ніч Вашої лампи; тоді я знатиму, що міністром буде Лемінк. Я бачу Вашу лампу з моєї кімнати в бінокль. Се моя зоря, ніколи не була ще вона такою чистою, такою високою! Victoria“.

Пахоці конвалії нагадали королеви тіло принцеси, а сі словечка написані напшвидку, похилені наче під подувом пристраси великими, поривчастими літерами, нагадали душу Вікторії. Зовсім уноєний, він ледве почувив, як сумлінне запитувало його, чи гаразд дозволяти собі оттак розпалювати ся і тратити в палу кохання спокій і силу, котрі були тепер найбільш потрібні. Але він відповів собі, що солодко було так забувати ся, що коханне може йому піддати крапцу думку і примусив той солодкий фатальний голос змовкнути. А далі рішив милувати ся її портретом, її поглядом, повним ніжности та гордоців, чудовим обличем, правда, більш благородним та ніжним анїж гарним, химерно обгорнутим чорною газою. Король одчинив балькон на море і вийшов на різкий вітер, відчуваючи надзвичайний пал; на дворі, крізь глухий шелест, чути було плескіт хвиль, котрі розбивали ся об камінь. Хоч місяць і заховав ся десь за хмарами, все таки дуже добре видко було острів Sihl, геть чисто чорний. Холодний вітер трохи очутив короля, але темрява, котра демонічною силою затемнює в людині чуття будучности і збуджує жадобу кохання, наче змовила ся з островом Sihl, бо під той час всі політичні питання здавали ся королеви нікчемністю, а коханне — всім. За пять хвилин він повернув ся до кабінета чесно виправдуючи ся перед самим собою в тому, що вже постановив зробити; напшвидку тор-

кнучи ся думкою непених причин, як от міністрові обовзки та північна держава, не маючи більше охоти міркувати, — король подзвонив.

Була північ і п'ятдесят хвиль. Покоївка принцеси ді Мальмоє-Цітен тільки що переказала своїй пані, що в вікні королівського кабінету більш не видно світла. Принцеса скочила з ліжка, вхопила бінокль, котрий їй подала покоївка і росчинила віконниці. В королівських апартаментах, було тільки одинадцять освітлених вікон, замість дванадцяти, як звичайно; дванадцятте, те, що в башні, було темне. Вікторія кинула ся цілувати дівчину, ще раз подивила ся в бінокль, знов кинула його і лягла, аж тремтючи від щастя. Тим часом як здивована покоївка замикала віконниці, принцеса несподівано спитала її, чи не злякала ся-б, коли-б швидко повстала війна.

За дванадцять годин „Офіціальна газета“ випустила декрет роспуска парламента, підписаний графом де-Ферзенем.

Переклала *Н. Романська.*

ВІЛЬГЕЛЬМ МІСНЕР.

Трое.

— От уже й третій тиждень, як перестали в нас пароходи ходити, — мовив до жінки лісничий; а з села щось ніхто й не повернет ся до нас... А в який день буде в нас Різдво?

— В неділю, — озвала ся жінка.

Дитина й собі нишком сиділа коло груби; воно собі тихенько бавило ся, — перевозило з кухні деревляні цурпалки. І що-разу, тричі обернувши, хлопчик випрягав конячку тай становив її головою до стіни, — точнісінько так, як дядько гніду кобилу в татовій стайні.

— Як Генрих їде в город, — озвав ся лісничий, помовчавши з годину, — то дитини так, як і нема в хаті. А подай-но мені біблію. Онде вона на шафі.

Гайнц обома рученятами приволік біблію і якийсь час пильно дивив ся на тата, неначе силкував ся вгадати його думки, а тоді знов пішов до своєї гнідої конячки.

Жінка порала ся з білизнаю. Вона так була заклопотана своїм ділом, що, здавало ся, й гадки ні про що инше не мала; отсе рушник, сорочки, панчохи; се треба скласти в кошик та полатати там колись згодом, а отсе нехай лежить купою, поки пороскладаєть ся по шафах.

Вона звикла поратись цілісінький день в невеличкому господарстві вона ї вже жити без сього не могла. Їй здавало ся, що каліці, який сидить на канапі, вона сим тільки й уміє виявити свою цирість та вірність. Жінка й досі не могла собі уявити, чого він не прогнав її три роки тому, в той навісний зимовий вечір. Уся вона пройняла ся побож-

ним страхом перед чимсь таємниче-великим. Дарма Арне силкував ся визволити їй думку від сього жаху; силкуючись привернути її до себе, Арне приводив її тільки до слухняности рабині, до покірливости й сліз. І довело ся йому скорити ся своїй долі — жити самотнім калікою.

Часом Дору брала велика охота кинутись йому на шию: така вона була щира до його. Та чи лякалась вона тоді його тихої величності, чи, може, стидала ся вона? І руки їй що-разу наче оловом наливали ся; вона тоді так мучила ся, що важко було дивити ся на неї. Тільки коли Генрих уходив до хати, Дора знов почувала себе вільною.

Арне заставляв свого помічника оповідати про все, що робило ся: про те, як рубають ліс, як роблять у лісі люде, про дичигу та про молоде насажене дерево. І се все він слухав, як дитина слухає казок.

Що-вечора дожидали вони, поки закричить пугач, щоб угадати, на якій леваді сидів він сього дня. Сим вони розважались. Арне визначав місце і їм здавало ся, неначе сами вони повиходили на леваду: так добре памятав Арне кожне дерево, кожен кущик та так ясно розказувавпро се все.

А коли Генрих їздив у гóрод за ділом, то не було їм про що говорити; так наче вони тільки вкупі, втрюх і були щасливі. Тим-то Арне так нетерпляче дожидав, поки він вернеть ся з гóроду.

Сю госпóду можна було вважати за щасливу, бо в ній і спочинок і робота поділені були нарівно. Арне не робив нічого, тільки дивив ся за всім і се надавало иншим, що робили, таких думок, від яких мякшала душа і робити було легче. А як би Дора з Генрихом не мали що розказувати про те, що робило ся в льоху та в коморі, в стайні, на полі та в лісі, то й Арне не сидів би так спокійно на кріслі. Аже ж, поки параліч не одняв у його ніг, він був найпрацьовитійший лісничий на всю околицю. Як настала недуга, Арне взяв на себе всі обрахунки, здав ся зо всіма иншими ділами на лісника-сторожа, якого оселили разом з ним, щоб zostавити слабому платню. Таким способом буденна робота поділена була між ними, і вони не нудили ся, не бажали ніякої розваги.

У неділю запрягали коня в солом'яну бричку; Дора з Генрихом виносили на руках слабого і садовили його на бричку; гнїдий повертав голову, щоб подивити ся на господаря, а тоді поволі й обережно рушав з місця, пильнуючи, щоб колеса не звертали з колії. Біля Арне можна було сісти тільки одному. Як Генрихови було ніколи, тоді Арне брав з собою Дору. Коли вони отако їхали вдвох, то було їм легше. Дорі вжене можна було, ридаючи, впасти йому до ніг, і мусіла вона слухати, що він каже

Арне виробив собі свою власну філософію шлюбу. Йдучи проти деяких апостолів духу, він уважав шлюб за святий і тоді навіть, коли він увесь стояв на тілі. Він ненавидів і мав за лицемірство непотрібну соромливість та смішну закоханість.

— Я розкажу тобі, Доро, чо́го я не нападаю ся на тебе за дити-

ну та за ваше коханне. Господь створив нас на те, щоб ми творили людей в образ та в подобіє Його. І от, як чоловік створений в образ та в славу Господню, то й жінка — образ та слава чоловіка. Свята Тройця втілюєть ся в кожному земному народженні. Знищуючи се втілення, ми зневажаємо Господа Бога. Я втерав право творити з тієї пори, як Господь милосердний скарав мене. І ти думаєш собі, що я маю право реметовати за се на Його? Ти втопила очі в землю? Ні, я хочу, щоб ти дивила ся мені просто в вічі.

— Арне, я не розумію тебе і не йму віри, щоб ти справді так думав.

— Мені прикро, коли ти отаке кажеш. Як ти рада, я вірю в слово Господне, що одкрило ся мені в тяжкий час іспитування. А як ти журиш ся і не йдеш у-слід за правдою, то знов бере мене зневіра, знов втрачаю я зміст життя і знов одчай напосідає на мене.

Дорі не сила було слідити за поступом його релігійних думок; вона сиділа мовчки, губами проказувала собі кожне його слово, а що ті слова визначали, того вона не тямала.

— Він надто багато думав, — ставала вона на сьому на сам кінець і з одчаєм питала: — Хиба - ж ти мене вже а - ні трошки не любиш?

— Господа Милосердного я, мабуть, люблю ще дужче, — раз - ураз казав він свої. — Поки ще я не знав, що в вас буде дитина, я міг би добити ся, щоб ви обоє пішли собі пріч. Але й се не дуже легко було зробити. Бо хто - ж вас прийме? Твої батьки простісінько послали - б тебе з торбами. Де - ж правда? — спитав я себе. Невже ти так погано знаєш жінку? І от я так і зоставив. А з того часу, як народила ся ваша дитина, Бог зміцнив ваш союз! Жінцину очищає народження дитини. Як би воно там не було, а кому Господь послав своє благословення, того ми не сміємо проклясти.

Отсі слова пригадувала Дора, пораючись коло білизни. І вона нетерпляче дожидала, коли Генрих повернеть ся з городу. Тоді знов усе буде просто та ясно, тоді думки не ятримуть їй душу, — оті навісні думки, яких ніяк не проженеш од себе.

У хаті було виднійше, ніж звичайно, бо бліде, як мертво, виблїскування снігу стелило ся по всіх кутках і осявало навіть старий стіл до писання з товстими гнутими ніжками та з безлічю шухляд; сей стіл звичайно стояв у затінку, особливо влітку, коли давній клен край шпилья заступав йому світ частим гіллям.

Роскішна Дорина постать ще пишнійша робила ся під низенькою стелею. Чорняві коси були зачіса і їй з доріжкою посередині. А веселий курносенький ніс не личив чернечій одежі. Широкий рот сміяв ся великими зубами і виявляв таку непосредню почутливість, що флямандський художник напевно не минув би сеї хати і зайшов би змалювати портрет господині, щоб заробити собі на вечерю. Се суперечить її розу-

мови, зауважить читач. А я скажу йому на те, що в душі людини багато очевидно суперечностей звивається там. Та чи-ж годен щиро побивати ся той, кому кров ніколи не палала, хто нікого не вмів спокусити?

Стихійний Дориній натурі не чужі були і гарячі марева, і важкі спокуси-думки, як той огонь, пекучі. Усе, на що зважилась, вона, не вагаючись, робила і ся зважливість грала їй на виду; здавалось наче уста, ніс та очи навипередки старали ся збагнути все, що діється навкруги, на ясному світлі.

Собака в сїнях заскавчав; так наче сміх пройшов по хаті: „Генрих йде“!

— А біжи-но біжи, Гайнце, дядько йде, — в один голос скрикнули Арне та Дора, радо поглядаючи одне на одного. — Ти-ж будь привітлива до його, — попросив трохи згодом Арне.

Генрих увійшов. Він вів за руку хлопця.

— Холодно на дворі і все ще сніг, — сказав він.

З рудої Генрихової бороди капало, а сосульки на хутрянному комірі почали роставати.

Для Генриха не було нічого трансцедентного. Він на все дивив ся ясними, пильними очима, був раз-ураз готовий одбити ся від нападу. Гірко було-б тому, кому скортіло-б зробити Генрихови хоч яку догану. Він би не скочив розлютований, не взяв ся-б обороняти свою потоцтану честь кулаками, бо се мало що пособляє. Він і обороняти ся не обороняв ся-б. Спершись на стіл, Генрих голосно засміяв ся-б в самісінькі очі супротивникови своєму і може-б ще зробив йому ласку, спитавши: „А ви-ж як знаєте, що мені слід робити?!“

Отакий він тоді і до Арне приходив. Арне був тяжко здивований і ще раз усе зміркував. Але другого дня Генрих вернув ся до його, як той приборканий лев, переможений спокійною величністю свого пана.

— Коли не можна інакше, то я зараз піду собі, — пробубонів він крізь зуби, — та тільки я не ручу, що Дора без мене зостанеть ся з вами. Інакше й бути не може, люде собі молоді.

Свіже лице, краплини робочого поту на чолі були красномовніші всяких слів. І от з тієї пори обое чесно та совісно ділились любовою жєнщини, поставлепою долею чи припадком між ними двома, між мудрим та дужим.

Згодом багато де-чого перемінило ся. Молодь стала старша. Не раз Арне молив ся, щоб Господь забрав його до себе, розв'язав світ обом останнім; він бачив, як Генрих силкував ся не робити з себе хазяїна в господі, яким він був справді. І пошана до сїєї великої, дужої людини з душею, як у тієї дитини лагідною наростало і поволі міцніло на душі в Арне Гарборга. Але видко було, що наростало й Доринє страждання і Арне знав, як мучила ся вона через оте неодпакове, нерівне якесь поведінце з нею Генриха.

Арне давно вже збирався побалакати з ним саме того вечора, як Генрих вернув ся з города, випала нагода і Арне просто взяв ся до діла. В самотині свій, яка повсяк-час видає нові закони, вони давно вже забули говорити сімволами: мову сімволічну одкладали вони на урочистий час. Аже-ж сімволами та притчами Бог ще за біблейських часів озивається устами пророків до своїх дітей.

— Ми тобі нічого не хотіли казати, та тепер уже однаково, тепер же вирішено. Пастор таки доскочив свого. Та нам ще й порада твоя потрібна.

Генрих спинив ся. Він бояв ся висловити все, та не сила його була вдержатись од давно наготовленої розмови: колесо закрутилось. Найшло на його таке, наче хто жили з його сосав.

— Вони судитимуть нас, вони потягнуть до суду і тебе, й жінку, й мене. Учора пастор питав мене, чом ми не хрестимо дитину; я так одповів, аби одчепитись; тоді він спитав, коли тебе розбив параліч та коли знайшла ся дитина. Як би я мав охоту, то збрехав би. Але я глянув на пастора, на його повний вид, на білу хустину, якою витерав він товсті пальці, на ті губи, що, пережовуючи останній шматок від обиду, згодом так задоволено пускали його в товсте череве, — і розказував йому всю правду. „То чия ж дитина“? спитав він, а я сміючись сказав йому чия. Він скипів і став лякати мене судом. Я перебив пастора і зауважив, що се не його діло, а тільки наше. Як що йому вже так кортить пошити ся в шпиги та донощика, то се вже його діло. А я не маю охоти виправдувати ся перед ним, бо треба не таким бути, як він, щоб приймати замість Господа Бога покаяння. По сій мові я й пішов собі від пастора. Другого дня, коли я вивіз на базар велику голанську картоплю, перекупка сказала, що ми, мовляв, у себе в лісі видумуємо свої закони! Отак я й продав картоплі. О-пів-дня пастор зопсував мені все діло. А сьогодні, як їхав я по-під кащицею св. Михайла, паламар гукнув до мене, що донос лежить вже у суді. А давно вже бачу, що в нас за спиною щось лихе коїть ся; се я побачив ще тоді, як сільський коваль не схотів підкувати панового вороного і пан покликав мене підсобити.

Генрих так гаряче говорив, що й Дора з пекарні прийшла до їх. Вона взяла дитину й сіла на канапі, поруч з Арне, стиснувши його за руку. Дора поводила очима то на його, то на Генриха, упевнена, що вони дадуть собі пораду. І через те по ній не видко було, щоб вона хвилювала ся. Бо не думала Дора, що є на світі такий закон, який чинить несправедливість. Хто сміє осудити їх за те, що вони витерпіли втрьох та що побороти, за те, що й для неї самої ще не ясне було.

З тієї пори, як Дора навчила ся самотужки думати, вона додумала ся ще й до иншого, ніж Арне. Вона знала, що любить Арне, бо вона ж тяжко мучила ся, коли йому байдуже буде про неї і коли він говорив так, немов лихий його напутав. Святе було не саме тільки мате-

ринство її, а свята була й любов до Арне, і лагідна покірливість такого повелителя яким був Генрих; святе було все, що роками діяло ся між ними, обопільні їхні відносини, в яких стільки душі було та так багато турбот. І ся велика любов поборолла і самолюбство й гордість надмірну.

— Я помиляла ся, Генриху; я не йняла тобі віри, бояла ся твоєї сили надімною, а тепер бачу, що ми всі троє заковані так міцно, як ніколи ще не були. То світ отой, що з далека на нас дивить ся, зковав нас ланцюгами.

Їх судили і обвинили за зводництво та прелюбство. Арнова промова на суді усіх зацікавила.

Він навів цілу низку біблейських текстів. Славнозвісні психологи сперечали ся, чи Арне лицемір, чи на його напало релігійне божевільє, чи то з ним таке поробила демонична жерщина. Зміркувавши отсе все, суд постановив віддати Арне до шпиталю, де сидять божевільні. Генрихови й Дорі довело ся відсидіти покуту, а дитину забрали від їх до сирітського захистку, щоб не набрала ся вона гріха з батьками. Найшлись такі радикальні фелетоністи, що запевняли, ніби Арне стеряв ся під час попереднього слідства та через тяжкий режим у психіатричній лікарні. Та їм не йняли віри, бо в сих газетах звикли вважати за правду тільки половину протиурядних промов, а все инше мали за пікантне панцекованне.

Але нам що глибше глянули в сих три душі, найприкрійше те, що поробила Дорі тюрма. Дора суворо осуджувала себе за попереднє життє своє. Усі колишні сумніви зринули їй знов зо дна душі та й скорили її, бо тепер філософія Арне, не виливаючись уже в словах, не мала своєї колишньої сили. Пастор усе їй ростолкував; він казав Дорі, що в нетрах її серця знов заграла давня поганська кров; природа скотини, лиха сила інстинкту поборолли все; смиренство, насіяне християнством роботою багатих століть, забуте; натомісць прейшла жадоба земних утіх. Пастор радив їй свято берегти й ростити в себе невмируще, добре насіннє і частійше бути в гурті з добродійними людьми-християнами. Згодом він пособив їй пристати в колоніях до громади милосердних сестер і обіцяв там-колись віддати їй дитину. Я не довідав ся, чи скорила ся Дора в новім своїм житті, повним жертви і праці, а чи кляла, як і перше Генриха. Вона перемінила своє найменне і на-віки зникла для його.

На Арне зглянулась смерть тай визволила його від мук тяжких. І все прокляте громадянства кінець-кінцем упало на Генриха. І природня дикість прорвала ся в йому знову з звичайною його силою. Генрих пристав до злочинців, які ніколи не визнають себе виновними, бо право особи за їх заступаєть ся; вони навіть думають, що мстять ся за потонтану громадянством найвищу справедливість.

Земний представник культури, громадянство з своєю міркою етики, війною пішло супроти екзотичної рослини що насмілила ся появити ся в наших холодних краях. Ніжний сон про вільнішу будучину мусів розвіятись, бо дуже вже він був самотний та надто вже хисткий.

Переклав Л. Пахаревський.

М. ШАПОВАЛ.

Новини нашої літератури.

(„Огнецвіт“, поезії Грицька Чупринки).

Років зо два тому почали трапляти ся в наших виданнях поезії з підписом Грицька Чупринки. Вони звернули увагу добірною чистотою слова, красою стиля і — головне — настроєм. Бадьорий, трохи глузливий, иноді легко жартовливий, навіть легкодушний. Специфічного українського скіглення, а надто віршованого — в їх не було помітно. Летіли в гору сріблісті бризки веселости, розбивались на тисячі блискучих перлинок і, пронизані промінем соняшної бадьорости, яскраві зіроньки розлітались в блакитнім повітрі, розпливались в ніжно-ласкавим небі...

Настрій був рухливий, веселий, дужий.

В мене-ж не згасла сила могутяя, Кличе і жде мене доля слаутняя —
Хочу боротись ще, хочу я жить! Хто-ж мене має спинить?

Такий вигук почути від українського поета! Ні, се було щось нове справді.

По-за слізми всеукраїнського віршованого смутку, здавалось, не бачити нам неба світлого, не чути співу молодого; але-ж настрої бурі 1905-6 року вибив ся на простір, забренів і в нашій поезії. Чупринка сказав „Батькові“ :

Може й мене ще з лютою отрутою
Щастя розбавлене жде,
Все ж таки знай, що з неправдою лютою
Син твій боротись іде!

Син „бурі і натиску“ відважно підняв прапор боротьби з „неправдою лютою“. Такий був зміст перших поезій д. Чупринки. Хоч „неправда“ не уявлялась якоєсь конкретно, та коли с настрої бороти ся, то нічого конкретного може і не бути. Бажаєть ся боротьби та й годі! А там з ким і во імя чого боротись — однаково. І не дивлячись на таку безтілесну, коли хочете, боротьбу — вірилось, що справді тут сила, певність, щирість. Настрій передавав ся. Чуючи майже від кожного українського мелянхоліка заїджене „Ми не кинемо зброї своєї“ — ми мало коли вірили, бо з блідих слів чули, що оті войовники ніколи ніякої зброї навіть і не держали в руках. Але коли сказав О. Олесь :

Я буйним степом розгорну ся, У кожний згук я увілляю
 Я морем співів розілляю ся, Весь жар, всю кров мою —
 ми повірили. Також повірили і Гр. Чупринці, коли він весело-зухвало
 в похід зібрав ся: впевнено, щиро він вихвалював своє становище, свої
 настрої, бажання і заміри.

Я щасливий і один,
 Сам з собою в добрій згоді..

Я не знаю поета, щоб так добре почував себе, був задоволений
 собою. „Сам з собою в добрій згоді“... Подумайте, який настрої! Се
 те ж нове в українській поезії.

„Я природи щирий син,
 В ній я дома і в господі“.

Що-до природи, то тут вже д. Чупринка не один: тополі, хвилі,
 Дніпро, повітря, промінні зустрінете, розуміть ся, майже в кожному вір-
 шованім і невіршованім рядку, української словесности...

„Що там ни буде, — співатимем, гратимем,
 Щиро на рідній хвилі працюватимем
 Вдовж і навколо і в шир!“

Се вже належить до мотивів про „Неньку-Україну“. Але як там
 ні сумно виходить у інших поетів — у д. Чупринки знову веселість,
 спів, і праця, та ще „вдовж і навколо і в шир“. В поезії „Рідний
 Край“ поет досить шабльоново по змісту, але артистично по формі ви-
 явив світло, в якому ввижається йому Україна:

Мій рідний край такий веселий,
 Мій рідний край такий сумний!

Характеристичне в цьому погляді те, що на вперекір поетичній тради-
 ції, автор заявляє „мій рідний край такий веселий“. Се відповідало тій гар-
 монії бадьорих настроїв, з якими д. Чупринка виступив на ниву пись-
 менства. Перші часи його поетичної діяльності — се справжній ме-
 довий місяць: веселість, задоволеність, музика! І здавалось, що україн-
 ське письменство придбало ще одного живого поета на початку ХХ ві-
 ку. Ніяких конкретних цілей, ніяких арифметично визначених об'єктів
 боротьби ані причин радощів не зазначав автор, але вірилось, що вик-
 ристалізується жизнерадісна сила і в повній гармонії розвиватиметься
 з нашим живим життям, не в міру облитим штучним смутком, шаб-
 льоновою „поезією“ сліз, безсилых до нудоти зітхань, нарікань, покликів...

Але медовий місяць тільки місяць. Солодке теж може занудити,
 веселе може загнати в холодний льох на прохолоду.

Не можна було довго і безпредметово веселити ся і сипати перла-
 ми сміху. Танок, хоч і який граціозний та бадьорий, вражає болісно
 в хаті, де лежить мертвець. В нашій хаті є мертвець. Не міг і веселий
 д. Чупринка довго грати „козачка“. Перший наївний, так би сказати,
 період дитячої пустотливости мусить минути. Не довго тішив ся поет.

Хто в чудовому просторі
Засвітив чудово зорі,
Що горять у млі?
Хто заквив багатства в морі
В неприступности суворій
В глибинах землі?

Хто людей примусив в горі,
В вічній пітьмі не прозорій
Працювать для тлі?
Хто дав миру рух бадьорій? —
І кому потрібні твори
Всі ці взагалі?

Насунув ся цілий ряд питань, на які тяжко навіть відповідь подати... Поважно, пильно, серіозно глянути навкруги — і картини міняють ся: хто, що, як, навіть, де? Допитливий дух починає шукати, питати, — і починає ся період трагічний, найбільш цікавий в творчости. Коли обмежувати ся тим, що є, то мистецтво тільки констатує, малює, а не творить. Творчість полягає в тім, що з певного реального матеріалу витворюєть ся новий: образи виявляють нову сферу, за реальним образом бачимо теж образ, тільки не реальний. Бачимо твір, що одкриває нову сферу буття, нову перспективу в просторінь будучини.

І дійсна творчість тому трагічна, що вона викликає трату сил, обезсилює творця на якийсь час і... одкриває йому стежку до нової сфери. Коли поет підняв питання: хто, навіть, куди,

„І кому потрібні твори
Всі ці взагалі“,

то неминуче зустрів ся з чорною постатю Руїни, або смерти, що світову творчість гальмує, перериває, обезцінює.

З становища констатування гармонії в природі, душі, в житті автор перейшов на позицію шукання нових образів, щоб ними заповнити порожнечу буденного життя, щоб вульгарну картину реальности покрити флером творчої фантазії, щоб душу наповнити новим змістом намість витраченої енергії веселощів і гуку. І тут поет пішов шукати „Огнецвіту“, банально кажучи „щастя“. Огнецвіт д. Чупринки не звичайний. Прошу перечитати отсей вірш:

Я гадаю чи не вдасть ся
В темну нічку під Купала
Здибать в лісі квітку щастя,
Що на довго десь пропала.
В зімових оранжереях
І в степах квітчастих в-літку,
І в колючках і в переях
Я давно шукав ту квітку.
На воді й на суходолі
Я об ній невпинно мріяв...
Та квіток людської долі
Бог по світу не розвіяв.
Іх нема в вінках весільних
І в гірляндах погребальних,

Бо вони з-за дум свавільних
Не ростуть в міснях загальних.
Щоб не міряла ся доля
Тільки справами людськими,
Іх не сіє Вічна Воля
Разом з травами пустини.
Під Купала ж кожним літом
Опівнічної години
Сяє в лісі Огнецвітом
Та квітка край долини.
Я піду, узнаю щастя
Незплямоване журбою...
Гей, чи вдасть ся чи не вдасть ся,
Квітку, здибатись з тобою?

Цікаво тут все: народній мітольоґічний образ Купальської квітки,

що не цвіте ніколи (як каже ботаніка) цвіте тільки в людській уяві. Тільки такий вічний організм, як народ, маса, міг утворити образ щастя, вічно недосяжного. Хто діждеться часу коли зацвіте „тая квітка край долини“? Поет вибрав сей образ свого щастя. Образ вічний. Тому поет особисто не „здигається“ з квіткою, яку можна шукати вічно. Поет очевидно знає, що не знайде „квітки під Купала“, але шукає утворює ілюзію, ніби він шукає щось реальне. Оповідає про оранжереї, степи і т. п., оповиває цілим вінком аргументів реальність існування Огнецвіту, прикидається філософом, що, мовляв, Бог не розвіяв квіток людської долі, що вони не ростуть разом з травами пустими і т. д. Ілюзія доходить до містифікації, і в цьому я вбачаю ознаку філософської безґрунтовності, бачу стан декадентизму думки. З другого боку: Підшукати такий образ як „квітка під Купала“ для шукання свого ідеалу, щастя — можливо тільки для великого естетика: справді, чи не красива романтична обстановка шукання „розквітлої папороти“ (О. Олесь просто так і називає „розквітла папороть“ те, чого шукає його мрія — огонь, лід, срібло води, мелянхолійна ніч, вакхантично-естетичні співи аж до ранку, коли сонце своїм промінням розгоняє чад опанілого шукання, руйнує феєричний образ нічного життя? А Огнецвіту нема...

Опріч ілюзії „під Купала“ поет плете віночки із квіток інших, дивовижних:

Тих квіток я шукав весь в огні і чаду
 На степах свого краю;
 Первоцвіт їх зацвів в Гефсіманському саду
 За для людського раю.

Такі квітки можна знайти. Тому заява поета:

Я натхненно возвеличу
 Тую душу чоловічу,
 Що прилюдно впала в гріх, —

здається не зайвою, не ілюзорною. І дійсно, так возвеличити „падшу душу“, як возвеличив її в поезії „Повія“ Г. Чупринка — нікому в українській поезії ще не доводилось. На сю тему вірші Самійленка, Стешенка, Грінченка, Кониського і инш. бліді, штучні, не живі.

Очевидно квітка з Гефсіманського саду дуже близька, рідна, кохана — бо возвеличив Г. Чупринка „продажню вакханку в терновім вінку“ — достойно:

Дивіться, як гине в розгулі даремно —
 Сестра і дружина, і мати в мені!

Насунулись питання і думи на поета і затьмарили блакитний небосхил його веселої уяви.

Знать нам весна віщувала даремно,
 Що краса не вмарає...
 Розум голодний під флером туману

Истину всю обіймає:
 Наше відродження — втішна омана —
 Нас вже частини немає...

Або :

Де-ж та розгадка хоч не величка, Тремтіла свічка, палала свіча
Де розуміння життя і смерті? Як символ смерті, не всім отвертий.

Насунули вічні питання — „де розуміння життя і смерті“ — і Гефсіманська квітка, сей щасливий коментарій до мітичного Огнецвіту, поблідла. Думалось, що любов до людини, навіть до тієї, що „прилюдно впала в гріх“ зівяла безнадійно :

...„не має натовп тям.

...не знає поривання

...не має спочування

Цей байдужний натовп т у ш,

Натовп постатів без душ ..“

І коли-б всі прихильники юрби, всі борці за її „чоловічу душу“ знали яка доля чекає за їх реформаторську діяльність!

Щирим поваторам, щастя фундаторам будуть

вінки :

Пітьми глибокої, нічки безокої

вють їх синки.

Гуманістичний коментарій до Огнецвіту зійшов на манівець глузливового мізантропізму.

І кому потрібні твори

Всі ці взагалі?

Поет поставив справу, вніс запитання так, що не можна було напевне сподівати ся конфлікту, не на користь самого поета. Кому потрібні? Хто так питає? Так питають міщане, філістри, дрібненькі люде, словом — ок'ябристи. Що значить „потрібні“? Раз існують, значить потрібні. Коли хто має бажання, хист, можливість, той поверне існування тих творів на користь собі. Завоює собі. В сій завоювальній ролі людина стоїть на шляху поступу, себ-то завоювання нових сфер для свого існування, — і як же може борець питати „кому потрібні“ коли він вступив в життя (в письменстві) в войовничій позі, з бажанням боротись?! Тут виявляєть ся слабкість завойовчих інстинктів поета, що з першого разу підняв був такий веселий гамір.

Невже то була бутафорія, а не справжній похід на „неправду лютю“, де-б вона ни була?

Природа, яку так любить поет, розуміє її життя — згубила вартість в його очах :

Те листя, що ніжно шуміло, тремтіло

Широкому полю здалося на гній.

„На гній“ не в сільсько-господарському значінні, розумієть ся. Сей гній означає не користь для поля, а гибель самого листя. Все гине — така думка отруїла свідомість поетову. Яке йому діло, що листе своїм трупом загноїть поле і побільшисть його (поля) плодовитість? А листе са мо, індивідуально, живе?

Ні. Тоді „наше відродження — втішна омана“. Тоді:

Я навіки вже ховаю
Давні думи і пісні.

Бо моя душевна драма	Замість сили, замість віри
Знайде вічне забуття	В грудях тільки сум лежить...
Лиш тоді, як темна яма	Друже милий, друже ширій,
Прийме труп мій од життя.	Так немає змоги жить!..

Люде — „постаті без душ“, природа — „на гній“. Невтішна філософія і від неї вже недалеко до драми, але яка ж „душевна драма“ так гнітить поета? Я не можу запевнити, що вона розвинулась, „розцвілась“ — коли можна так казати про драму — на ґрунті розчарування усїм складом зовнішнього і внутрішнього життя. Бо є багато вказівок, що Гефсіманська квітка коли і дуже привяла в уяві поета, то ще не загинула зовсім. А се вже „якорь спасенія“ не малий. І як він оживляє душу поета — видно з бурхливого вірша:

Оживлю глухі кутки,	Слово дивне,
Збризну росами квітки,	Переливне,
Щоб цвіли;	Спів на радістний мотив,
Блисну промінем ідей,	Щоб од вечора до ранку,
Кину слово до людей,	Без упищу, без устанку
Щоб жили!	Він летів
Слово кину	І спокійний
На Україну	Тиховійний
На одроджену отчину	Сон будив.

Отже і порозумійте тезу „одродження — втішна омана“ і захопленне одродженою отчиною! Не всі квітки викосила Костомаха в серці поета. Він хоч і іронізує з усього, чому раніш всміхав ся, але сі іронічні вигуки і сарказми, скривлене злою усмішкою лице се тимчасовий період гнівного розчарування. Коли є гнів, ненависть, сум, то се ще не біда. Тут можливий зріст нових квіток — любови, тихомирности, веселости; зле було - б, коли - б в душі були — апатія, нудьга, огида — сі певні родичі смерти...

Коли мрії поета

„Глибоко в серці лежать без надії,
Втішаючись сумом“

то се пів-біди. Коли є сила втішатись хоч би сумом, то очевидно буде метаморфоза, напр., тага:

Тільки полум'ям кривавим	Ми на певний шлях направим
Раяком блиснуть перші блики,	Рух загальний, рух великий...

Аби рух. А рух для життя — все!

Хвилі песімізму, що б'ють в серце поета, як море в скелю, мені здається, не розіб'ють його, не сотворять трагедії. Є сподіванки на те, що чорні примари загартують серце, що раніше так наївно, весело, але безпредметово і безсило раділо.

Дозволю собі навести гарний віршик самого автора, що становить добру аналогію з моєю думкою :

Віє метелиця,	Квіти горішніі
Крутиться, мелеться,	Зернятка ніжніі
Котиться полем у млі ;	Сипали там в осени...
Килимом - хутрою падає, стелеться	Тож їх заховують килими
Сніг по замерзлій землі...	сніжніі
	Щоб не померзли вони...

такий процес відбувається і в поетовій душі.

Під час сього процесу заховування ніжних зерняток відродження поет сам собі завзяв ся до вимальовування окремих картин і малюнків природи, настроїв. І скрізь він виявляє з себе дійсного естета. Навіть на попередню діяльність свою, на першу драму творчости він глянув не як громадянин, не як філософ, а виключно як естет :

Мрії юнацькі ! Ви не здійснились
В колі рабами заввачених меж, --
Тим ви й прекрасні, що спопелились
В полум'ї власних пожеж...

Більшість поезій д. Чупринки, невідомих нам раніше, заведені лише в „Огневвіт“ — се лише окремі естетичні мандрівки по світу. Тонкі по змісту і формі, вони складають певний образ поета-естета з філософичними екскурсами в сферу загадок життя і природи. Маємо з сього цілю такі поезії — Івасеви мрії, Sic transit, Ялина, Тонкостеблі василечки, Троянди, Падучі зорі, Вечірні Зорі, Дума осіння, Мертві квіти, Смереки, Сміх ночі, Свічка, Зімою, Осіння квітка, Чорні крила...

По-за тихими роздумуваннями, спостереженнями поета мучить якась невідома йому сила, передчутте чогось, що має трапитись, що „щось“ примусить його вийти з естетичної рівноваги... Особливо ніч, з її таємними страхами жахає поета, засмученого, придушеного думами.

Я більше не маю душевної змоги	Та нізвідкіль ждати мені запомоги
Терпіти стражданья отуг в самоті,	І нікого звати в нічній темноті.

Я боюся серед ночі	Темно, тихо і тужливо...
Перозгадних таємниць,	Тиші - ж я не збережу !
Що стуляють людям очі,	Ще хвилинка — і жахливо
Омертвляючи їх міць.	Ніч я криком розбуджу.

Передчутте дав ть, але передчутте тільки чогось, невідомого. І воно остільки настирливе, що викликає подібні вигуки не раз, особливо під час нічних міркувань :

В час такий бажанням диким	Щоб всевладним дужим криком
Вся душа моя тремтить,	Смертву тишу розбудить...

Смертна тиша ; після глузувань з Гефсіманської квітки оповила душу поетову таким туманом, котрий можна прорвать особливо напру-

женим зусиллям. І я сподіваю ся, чимсь жахливим розбудить ніч свого життя поет.

Ми почуємо лише один виключно можливий крик: або крик радості придбання або крик смертного одчаю.

Золотої середени — мелянхолійного прозябання бути не може, з огляду на енергічну вдачу поета.

Зробити певний висновок про можливий розвиток поетової думки далі „Огнецвіту“ не можна, бо в „Огнецвіті“ дуже багато суперечностей, і звичайно, цілком „законних“ для поезії: поезія як і любов — не має видимої логіки. Особливо цього не можна сподіватись тоді, як в данім разі, коли ми маємо діло передо всім з художником, тонким обсерватором в сфері природи, тонким естетом — ілюзіоністом в останній хвилі своїх настроїв. Величезне роздоріжжя перед автором: чи боротьба з „неправдою лютою“ і шукання Гефсіманської, а не Купальської квітки? Чи блукання по світу зі скривленим обличчям (як заповідає поет в останній в книжці поезії „Свято поета“), іронізування з „туш“, вимальовування ріжних картинок, вимощування куточків свого куріння мозаїчними мініятурами природи, виплітання тонких мережок своїх настроїв? Чи може в мізантропічному обуренні на „туші“, з одчаю через неможливість за обличчям мавпи побачити вид соняшно-радісної, вільної людини — поет трагічно скінчить свої шукання.. Вказівка на можливість останнього шляху є в гарній поезії „Мойй матері“:

Стогоном чайки, плеском ручаю, Реготом бурі, сміхом одчаю
Хлипом німого нічного плачу, Я твої співи скінчу.

Так за недовгий час, після перших соняшних поезій, після радісного обличчя першого момента опаніння боротьбою з по-за граціозних пісень, гимнів природі і красі, з по-за отруєних „вічними“ запитами дум визирає трагічне обличчя українського поета... І мимо волі хочеть ся сказати впевненим голосом разом з поетом: Швидче туди, на чисте повітре з душного лоху роздумувань над тим, кому потрібні твори всі сі взагалі, туди де:

...не знають смутку й жаху	Ми не будем сумувати,
Там кипить в борні життя,	Поки єсть огонь в серцях,
Повне вільного розмаху.	Будем жити і співати!..
Гей, туди! А об мерцях	

Д-ій Чупринка став з недавна відомий ще як і автор те-ж „поезій“, за дозволом сказати. Епіграми, сатири — кажучи м'яко — на деяких особ нашого письменства і часописи не вплели лаврового вінка талановитому поетови, а навпаки — навіть покрили тінню своєї „слави“ його імя. А сі тіни від „поезій“, яких на щасте в збірнику нема, не повинні застувати нам справжні твори мистецтва (штуки), що вилились

ЛНВістник 1910 кв. III.

40

принадною мелодією з під пера автора. Ми повинні дивитись тільки на „Огнецвіт“ і бачити тільки „Огнецвіт“. От же, „Огнецвіт“ — зявище в нашій поезії видатне. Насамперед — теми, мотиви. Скрізь бачите повну людину з її думками, почуттями, настроями, поривами, змаганнями; людину щирю і допитливу, що не обминає дарма ні найменшого зявища, думає над вічними проблемами „розуміння життя і смерти“, думає біля квіточки, яку замітає сніг, міркує над долею людини, „пові“, підносить ся на гори, блукає по лісі і слухає не тільки шелесту, але й розмови мертвої — для поета живої — природи, і запитує навіть навіть те, що по-за сферами земного огляду... Чуємо повний акорд внутрішнього життя людини. Віршувальники-публіцисти співаючи тільки про „сиротину, удовицю“, про громадський нелад, зачіпаючи тільки видими його форми, не поширювали своєї обсервації, щоб оглядати все життя. Розуміть ся, що більше може вони і не могли — бо були не поети. Брала від „холодного ума“ тільки те, що треба було для доказів їх громадського „демократизму“; не художній розум віршував на всякі теми так, що аби виходили рядки та рими, і сей нещасливий фальсіфікат видавав ся, а іноді приймав ся за „поезію“. Дійсний поет думає образами і вживає порівняння, епітети лише такі, що стоять в повнім логічним художнім звязку з картиною.

Поезії д. Чупринки — се образи, символи. Тому його можна з певністю назвати поетом-символистом, артистом, дійсним прихильником мистецтва і творцем.

І тому „Огнецвіт“ зявище видатне, що се твір оригінальний художній. Артизм композиції, тонкість малюнків, глибокодумність символів, мальовничість образів — такі прикмети я бачу в „Огнецвіті“, збірникові тонкої лірики. Для української поезії треба ще багато побажати в сьому смислі, і коли зявляють ся такі твори, як „Огнецвіт“, що вказують нашій словесности шлях од ремесства до дійсної творчости, то їх треба лише витати.

Я нічого не сказав ще про хиби „Огнецвіту“, а їх єсть чимало. Найбільша з них: приміщенне „пролога“, автором якого є О. Коваленко. Навіщо до першої книжки „пролог“? Він має бути коментарієм до віршів? Але-ж „пролог“ О. Коваленка до „Огнецвіту“ — се навіть не чистилище перед раєм, а Дантове пекло, з якого читач ніколи благополучно не вступить в рай поезії. Повна безграмотність інтелектуальна, безграмотність граматична — се найбільші „достоїнства“ прологу. В пролозі між иншим сказано, що укр. література осе тепер вступила в нову фазу: філософично-етичну. Етичною наша література не переставала бути, і коли тепер світове мистецтво шукає філософично-етичних основ свого розвитку, коли обявлено війну морали, громадсько-етичній

формулі наших відносин, то лише про сей напрямок можна казати як про новий. Але годі про се. В „Огнецвіті“ є хиби стилістичні і русизми, іноді дивовижні неологізми, особливо вражає наївність деяких зворотів, — але помилки і хиби в стилі не застують кращого змісту „Огнецвіту“ і їх рахуватимуть хіба тільки ті цінителі поезії, що важать поезію на фунти, міряють на аршин або що. Чистота стилю, добірність слова — для поетів обовязкові, і нехтувати їх не можуть „законодавці слова“ поети; тому ми ставимо на карб лехковажанне форм творчости нашими письменниками, але, ще раз—форма все таки не мета...

Д-ій Чупринка виявив себе добрим майстром, чутливим музиком в мові і коли він дозволив собі пропустити в „Огнецвіт“ де-що не добірне в слові, то мабуть з konieczности, яку далі, сподіваємо ся, він буде поборювати завзято і з успіхом...

ТОМАС МАНН.

Трістан.

Новеля.

I.

Отсе й санаторія „Затишок“. Біла та рівна стоїть вона з своїм поставленим уздовж великим домом та боковим флігелем, посеред чималого саду, з чудовими печерами, вкритими алеями та невеличкими альтанками з лубка. Поза її дахами - визерунками знімають ся до неба гори, вкриті сосновим лісом та попорізувані лагідними лініями провалин.

І тепер на чолі санатарії стоїть доктор Леандер. Увесь його вигляд держить в руках хворих; чорна докторова борода на два боки, жорстка й кучерява, наче той кінський волос, що ним набивають меблі, товсте скло блискучих докторових окулярів, вигляд людини, яку захолидила наука, засмалила й налила вщерть тихенького, ласкавого песімізму, небалакучість докторова та його терплячість. І всі отсі люде, надто слабенькі для того, щоб самим собі давати закони і слухатись тих законів, звіряють йому своє здоровле, аби замість того оперти ся на докторову дисципліну.

Що до панни фон - Остерльо, то вона не спить, не їсть, а глядить хозяйства. І Господи, як метушить ся вона, бігаючи по сходах, з одного кутка санаторії до другого! Вона панує в пекарні і в кладовці, пораять ся в шафах з білизною, командує слугами і глядить страв, щоб їжа була смашна та щоб любо було глянути на неї. Вона господарює, завзято дбаючи про все чисто, і ся надзвичайна працьовитість стоїть

повсякчасним докором усій мужеській половині людського роду за те, що ніхто з сієї половини й досі не надумав ся взяти собі панну Остерльо за вірну порадицю в хаті. Та дарма! На лиці в неї двома кругленькими, жовто-гарячими плямами ще горить невмеруца надія стати колись панією Леандер. Озон і лагідне-лагідне повітре... Хай собі що хотять говорять завидющі конкуренти доктора Леандера, а для слабих на легені „Затишок“ можна щиро рекомендувати. І живуть тут не самі тільки сухотні, а всілякі слабі — мужчини, женщины, навіть діти; докторови Леандрови можна похвалитись щастем по всяких сферах. Є тут слабі на шлунок, приміром, радниця Шпац; яка до того ще й на вуха не чує, мужчини й женщины з недужим серцем, паралітики, ревматики та слабі на всілякі нервові недуги. Один генерал-діабетик раз ураз щось бубонить собі і проживає тут свою пенсію. Є тут і скілька панків, що не дуже їх ноги слухають ся. У їх сухі обличчя, а хода не віщує нічого доброго. Є тут одна п'ятидесятилітня пані, пасторша Геленраух, що породила дев'ятнадцятеро дітей, і тепер вже не має а-ні однісінької думки, а таки не може ніяк доскочити спокою; якийсь холодний неспокій гаяєть ся за пасторшею і вона вже з рік, спіраючись на руку своєї сиділки, мовчки, як задубіла, блукає по хатах і всіх лякає.

Коли-не-коли помре хтось з тяжко слабих, що лежать по своїх хатах і не виходять ні до столу, а ні в салон, і ніхто, навіть сусіда по світлиці, не знатиме сього. Серед темної ночі гостя воскового виносять, і життє в „Затишку“ тече собі любенько своєю дорогою: масаж, електризація та вштрикування, купіль, гімнастика, виріванне та вдиханне в усяких світлицях, обладованих найновішими здобутками часу. Еге ж бо, життє тут йде жваво. Санаторія заробляє добре. Як прибувають свіжі гості, то швейцар, що стоїть коло дверей флігеля, дзвонить у великий дзвін, а коли хто виїздить, то тих доктор Леандер виражає разом з панною фон-Остерльо, як і належить ся, аж до підводи. І кого тільки нема в „Затишку“! Навіть письменник тут опинив ся, ексцентрична людина, що має назвище якогось мінералу чи то пак дорогого камінця, і нудить тут світом. Окрім доктора Леандера, є ще другий лікар, для незначних слабостей та для безнадійно хворих, але зветь ся він Мілер і взагалі не вартий він доброго слова.

II.

В початку січня великий комерсант Клетеріан — фірма А. С. Клетеріан і К^о — привіз в „Затишок“ свою дружину; швейцар зараз ударив у дзвін, а панна фон-Остерльо вітала приїзже здалеку подружжє в прийомній світлиці першого поверху, умебльованій так само, як мало не весь старий дім, в на диво чистому стилі Empire.

За вікнами стояв зимовий сад, з квітниками, повкриваними рядж-

чами, з завіяними снігом печерями та пустками-альтанками, і двос слуг зносило з подводи, що стала на шосе під ворітьми в сад — до самого дому не можна було підхати — скрині нових гостей.

— Поволі, Габріель, take care, янголе мій, і затуляй, — казав п. Клетеріан, як вів свою жінку садком; і хто тільки бачив її, приєднував ся в душі ніжно та мило до сього take care, хоч і не можна сказати, щоб п. Клетеріан умів мовити се без усякої перемонії по-німецькому. Фурман, що віз панів з залізниці до санаторії, грубий, нечувствений чоловік, аж язика висолопив, так зворушив ся, коли комерсант помагав своїй дружині злазити з фایтона; навіть здавало ся, що обидві коняки, яким під тиху, морозяну годину йшла з носа пара, стрижуть очима, пильнуючи сього обережного процесу, наче побоюють ся за сю кволу й граціозну чарівницю. Молода пані слабувала на бронхи, як і написано було в тому листі, що ним п. Клетеріан з-над Балтійського моря сповістив головного лікаря „Затишку“, тай хвалити Бога, що то не легені! Та хоч би й легені були недужі, то нова пацієнтка була така сама люба, благородна, нематеріяльна й неземна, як і зараз, коли вона, мляво і втомлено випроставшись на білому, лакованому кріслі, поруч з своїм огрядним чоловіком, прислухаєть ся до розмови.

Її чудові, білі руки, без жадної окраси, окрім звичайного вінчального перстень, лежали на зморшках важкої, темної сукні; вона ходила в срібно-сірій блузї з твердим стоячим комірцем, облямованій оксамитовими арабесками. І від сих важких та теплих матерій надзвичайно ніжна, гарненька й тендітна головка здавала ся ще кращою, надземною й милою. Її ясно-каштанове волосє, загізане вузликком низько на шиї, було гладенько зачісане назад, і тільки над виском праворуч спадала на чоло кучерява пасма, саме в тому місці, де над виразною бровою, на чистому, світлому немов прозорому лобі видко було маленьку, чудну якусь, недужу ясно синю жилку. Ся синенька жилка над оком опанувала усім ніжним контуром обличчя — і се навівали якоїсь тривоги. Жилка ще виразнійша ставала, як молода пані починала говорити, навіть коли вона тільки всміхала ся, то й тоді синя жилка робила усе обличчя якимсь таким напруженим, таким пригніченим, що боязко за його ставало. А молода пані тим часом говорила і усміхала ся собі. Вона говорила щиро й прибно своїм трохи сумним голосом і усміхала ся самими очима, а очі казали, що втомил ся вони тяжко і раз-по-раз неначе гасли. В куточках очей, по обидва боки тоненького носу полягла темна тїнь. І широким чудовим ротом своїм усміхала ся пані, а уста буби білі і наче сяяли, може, того, що губи визначали ся гострою й виразною рисою. Часом вона злегенька кашляла. І підносила тоді до рота свою хусточку, а далі розглядала її.

— Не кашляй бо Габріель, — мовив п. Клетеріан.—Ти ж знаш, що доктор Гінцпетер заборонив тобі се, darling; од тебе самої залежить треба тільки постарати ся дитино моя. Се все, як я казав, горло, ще раз зауважив він.—Як се почало ся, я спершу подумав, чи не легені се, борони Боже, і як же ж я тоді злякав ся, не доведи Господи! Та се не легені, ні, хай собі там що хотять говорять, а не злякають нас, правда ж, Габріель? Хе-хе!

— А так, — сказав доктор Леандер, блиснувши на слабу своїми окулярами.

Далі п. Клетеріан загадав принести кави — кави й бутербродів, і він так славно вимовляв звук *k* з самої глибини горла та говорив „буттерброди“, що кожного брав апетит.

П. Клетеріанови дали все, чого він хотів. Дали й світлицю для його та для дружини, де вони й оташували ся. Доктор Леандер узяв ся сам гоїти слабу, без д-ра Мілера.

III.

Нова пацієнтка зацікавила увесь „Затишок“, і п. Клетеріан, привичний до такого успіху, залюбки приймав пошану до своєї жінки. Генерал-діабетик, як углядів її перший раз, то на яку хвилину перестав бубоніти; добродійство з сухими обличчями, йдучи коло неї, всміхало ся і, Боже, як старало ся по людському дибати неслухняними ногами, а радниця Шпац відразу пошила ся їй в старші подруги. А так, вона причарувала всіх, отся жінчина, що звала ся панією Клетеріан!

Письменник, що скілька тижнів пробував у „Затишку“, комедний чоловік, прозвіще якого нагадувало назвисько благородного каміня, аж з лица не той став, коли вона обминала його коридором, спиняв ся, довго ще стояв на місці, як укопаний.

Ще й двох днів не було, а вже усе товариство санаторії знало хто така ся пані Клетеріан.

Походила вона з Бремену, і се видно було по де яких милих дефектів її вимови. Там таки, в Бремені вона два роки тому подала слово комерсантови Клетеріанови. За ним подалась вона на його батьківщину, над Балтійське море і місяців десяток тому як наділила його, в дуже сутужних та не безпешних обставинах, дитиною, на диво жвавим та дужим сином і наслідником. Та вже після сих тяжких родин не було в неї здоровля, як що й припустити, що була вона колись здорова. Ледві одужавши по родинях, в - край виснажена та знесилена, почала вона кашляти і одного разу пішла їй кров з горла. Борони Боже! не багато: одна тільки крапельочка тії крові, та хоч воно й так, а краще було б, як би її зовсім не було; і вже воно не на добре йшло ся, коли не забаром ся маленька прикра історія знов приключила ся. Ну, та й на се

єсть спосіб, до якого й обернув ся доктор Гінцпетер, хатній лікар. Слабій сказано не непокоїтись, загадано їй ковтати шматочки криги; од кашлю давав ся морфій, серце так само заспокоювало ся ліками. Та слабість не минала ся і саме тоді як Антін Клетеріан менший, чудесний хлопчина, на диво завзято й безцеремоно звойовував собі місце в житті й оташовув ся на йому, молода мати, здавалось, танула на лагідному й тихому огні... Се все було, як вже говорено, горло. Слово, яке, вимовлене д-ром Гінцпетером, робило на всіх на диво тихомирний мало не животворящий вплив. Та хоч тут і про легені йшло ся, а доктор кінець-кінцем порадив одвезти слабу, щоб швидче видужала в тепліїші краї, в якусь санаторію, слава ж санаторії „Затишка“ та її керманича привернула недужу до неї. Отак воно все й було, — п. Клетеріан сам розказував усе се кожному, хто тільки цікавий був слухати. Балакав він голосно, неуважно й весело, як людина, що має добрий шлунок і не лихий гаманець, одставляючи губи, з широкою та таки метушною манерою надбережних жителів півночі. Деякі слова він так наче викладав і кожен звук скидав ся на дрібне стріляння і з сього сміяв ся сам п. Клетеріан, немов би то був справді такий дотепний жарт. Був він невеликий на зріст, огрядний, товстий, кущоногий, лице йому повне та червоне, а очі водянисті, сині, облямовані занадто білими повіками, ніздрі товсті і губи вохкі. Мав він анлійські баки, вбірав ся по анлійському і дуже зрадив, як здибав у „Затишку“ анлійську родину: батька, матір та тройко гарненьких дітей з своєю мірсе, яка жила тут через те тільки, що їй однаково було де не жити. З нею він що-ранку снідав по анлійському звичаю. Одно слово, любив він пити й їсти смашно й багато, показав, що він справді розумієть ся на стравах та винах, і розважав санаторське громадянство інтересними оповіданнями про обіди, що справляв їх в своїй хаті, для знайомих, та описаннем деяких страв смачних, тут незаних. І при сьому п. Клетеріан солодко прищурював очі, горорив якомсь так наче в ніс і злегенька прицмокував десь там у горлі. Що йому не байдуже було про инші втіхи землі, се довів п. Клетеріан того вечора, коли один з гостей „Затишка“, письменник по професії, застав його в коридорі на таки не зовсім безгрішних жартах з наймичкою: невеличка гумористична пригода, через яку лице вишезгаданного письменника комедно скривило ся од огиди.

Що до дружини п. Клетеріана, то по всьому було видно, що вона таки любить його. Усміхаючись прислухала ся вона до чоловікових слів, придивляла ся до рухів: не з погордою, з якою чимало слабих ставить ся до здорових, а з милою радістю і спочутєм, як недужі, добрі на владчу, відносять ся до учинків самовпевненних людей, що почувують себе в своїй шкурі.

П. Клетеріан недовго пробув у „Затишку“. Він привіз сюди свою жінку, а через тиждень, коли побачив що її добре глядітимуть і що вона в певних руках, не міг далі zostавати ся. Не меншої ваги обовязки, його чудесна дитина, і не гірші справи кликали п. Клетеріана назад до дому; вони примусили його виїхати з санаторії й покинути там жінку під найпевнішим доглядом.

IV.

Письменик, що вже скілька тижнів жив у „Затишку“, звав ся Спінель, Детлев Спінель. Він був якись чудний на вигляд.

Маєте собі брүнета років за тридцять, такого ставного, з волосем, що починає вже таки добре сивіти на висках, та з лицем, трохи припухлим, без жадної рослинки на йому. Воно не виголене було, се зараз видко булоб; пухке, широкувате та хлопчаче воно тільки де-не-де засяне було волосинками. І комедно було дивити ся на його. Його карі, блискучі очі виглядали лагідно, ніс великий і наче трохи м'ясистий. Далі в п. Спінеля була пухка нависла верхня губа римської вдачі, великі гнилі зуби та незвичайні на розмір ноги. Один з панків, що неслухали ся їх ноги, цинік та пустун, нишком охрестив письменника „трухлявою дитиною“, але се було уїдливо і недотепно. Він зодягав ся по-модньому, ходив у довгополому чорному сюртуці та в кольоровій камізольтці.

Письменик був не балакучий і не водив компанії а-ні з ким у санаторії. Тільки часами брав його ласкавий, любовний, надто вже ніжний настрій, і се трапляло ся що раз, коли на п. Спінеля нападала естетична хвилина, як щось таке чудове—гармонія фарб, ваза благородної форми, гори, що горять на заході сонця—наганяли на письменника бурю захоплення. „Яка краса!“—казав він тоді, схиливши голову на бік піднявши плечі, розставивши руку та наморщивши носа й губи. „І Господи як гарно, гляньте!“ І він ладен був тоді задушити в обіймах хоч яку поважну особу—байдуже, чи мужчину, чи жєнщину...

В його на столі раз-у-раз лежала книжка, що він її написав, і кожному хто входив до хати, одразу, та книжка кидала ся в вічі. То був невеликий роман, вшитий в якусь страшну обкладинку та надрукований на папері, який нагадує ситечко до кофію, такими літерами, що кожна скидала ся на готичний собор. Панна фон-Остерльо перечитала той роман за гулящих п'ятнадцять хвилин і сказала що він дуже „глибокий“, а се в неї визначало — „немилосердно нудно“. Діяло ся гсе те, про що писало ся в романі, в великопанських салонах, в пишних жіночих покоях, де було повнісінько усяких розкошів: гобелєнів, стародавніх меблів, чудесного фарфору, тканин, що їм і ціни не складеш, та всякого артистичного багатства. Про все се добро оповідало ся з великою любовю і так, що на кожному ступні так і стояв сам п.

Спінель, наморщивши носа, й говорив: „Яка краса! І Господи, як гарно, гляньте!“... А втім, треба дивувати ся, як се так він написав тільки одну отсю книжку, бо він же ж з таким запалом її писав. Мало не цілий день він сидів коло стола до писання і посилав на пошту, Боже, як багато листів, кожного божого дня по двоє й по троє. А тут і сміх і горе: самому йому листи приходили з почти дуже зрідка.

V.

Письменник Спінель сидів за столом якраз навпроти дружини п. Клетеріана. На перший обід, на якому було се подружжє, він опізнився. Увійшов він до столової, що була на першому поверсі у флігелі, лагідним голосом привітав ся до всіх тай сів на своє місце, а тоді доктор Леандер без великої церемонії одрекомендував його подружжю Клетеріанів. Письменник уклонив ся й узяв ся їсти, мабуть трохи, зніяковівши, бо держав ложку й виделку якось так не зручно в своїх великих, білих та хороших руках, що виглядали з надто вузьких рукавів. Що далі то все дуже він ніяковів і заходив ся розглядати то пана Клетеріана, то його дружину. П-н Клетеріан під час обіду вдав ся до письменника з скількома запитаннями та увагами про місцину й про клімат „Затишку“, а його жінка додала й собі милим звичаєм своїм пару слів. Пан Клетеріан взвічливо одповів їй. Голос у його був м'який та дуже приємний, тільки він трохи пришіптував, бо зуби ставали язикови на заваді.

По обіді, як усі перейшли до салону, дружина п. Клетеріана спитала ся д-ра Леандера про свого візаві.

— Як звуть сього пана? — спитала вона, — Спінеллі? Я не розчула добре наймення.

— Спінель, а не Спінелі, пані, ні, він не Італієць, він уродив ся в Лемберзі, як що я не помиляюсь.

— Як ви кажете? То, він письменник, чи як? — озвав ся й собі пан Клетеріан; він позакладав руки в свої зручні англійські кешені, наставив вухо до доктора й, слухаючи, роззявив рота, як часом роблять люди.

— Та я й сам не знаю, — він пише... — відповів доктор Леандер. — Він, здасть ся, надрукував щось подібне до роману, а втім я, таки справді, не знаю... От се двічі сказане „я не знаю“ свідчило, що доктор Леандер не дуже-то високо ставив письменника та що докторови байдуже було про його.

— Але-ж се дуже цікаво! — мовила дружина п-на Клетеріана. Вона ще ніколи не бачила на свої очі письменника.

— Авже ж! — увічливо похопив ся доктор Леандер. — Кажуть, що він таки популярна людина... — А далі про письменника вже не го-

ворили. Трохи-ж згодом, як нові гості, пішли в свою світлицю, а доктор Леандер і собі збирався подати ся з салону, п. Спінель затримав його і також спитав ся:

— Як на прізвище се подружжя? Я, розуміється, нічого не розібрав.

— Клетеріан, — одповів доктор, налагодившись йти собі.

— Як зветь ся сей пан? ще раз запитав письменник.

— Вони зветь ся Клетеріан! — сказав доктор Леандер тай пішов собі. Він а-ні трошки не шанував письменника.

VI.

Чи ми вже дійшли до того, що пан Клетеріан вернув ся до дому? Еге, він знов при березі Балтійського моря, коло свого діла й своєї дитини, сього безцеремонного й жвавого створіннячка, що заставив матір тяжко переболіти й зробив їй невеличкий дефект у горлі. А сама молода жінчина зостала ся в „Затишку“ і радниця Шпац стала їй за старшу подругу. Та се не заважало дружині пана Клетеріана приятелювати з іншими гостями, приміром, з паном Спінелем, який, усім навдивовижу (бо він до сеї пори не водив компанії ні з однією душею), з самого першого дня був до неї надзвичайно прихильний та ввічливий; з ним вона залюбки розмовляла, як мала гулящий час зі всього пильно виміряного дня.

Письменник наближав ся до пані Клетеріан надто обережно й з шанобою і балакав з нею тільки таким низьким голосом, що радниця Шпац, слаба на вуха, не дочувала його балачки. Письменник на шпінках надходив своїми незграбними ногами до крісла, де граціозно лежала, всміхаючись, дружина пана Клетеріана, спиняв ся за два ступні, одну ногу назад одставляв, а сам нахилив ся вперед і заводив балачку, як і завжди, трошки пришіптуючи, тихенько, упевнено, що-хвилини ладний мерщій одступити та зникнути, скоро тільки по виду пані побачить, що вона втомила ся або занудила ся. Та тільки їй не нудно було з ним; вона просила письменника сісти, вдавала ся до його з якимсь запитанням, а тоді цікаво слухала, що він каже, всміхаючись, бо він раз-ураз казав таке смішне й дивне, що пані Клетеріан зроду такого не чула.

— Чого ви, власне, живете в „Затишку“? — питала ся пані Клетеріан. — Чим ви гоїтесь, пане Спінелю?

— Гоюсь?.. Мене трошки електризують. Та про се не варт говорити. Я вам, пані, скажу, чого я тут опинив ся. З-за ради стілю.

— Он як! — мовила дружина пана Клетеріана, спершись підборіддєм на руку і обертаючись до письменника з робленим зацікавленням, яке ми, звичайно, показуємо дітям, коли їм кортить щось-таке розказати нам.

— А так, пані, бо „Затишок“ має стіль Емріге. Се перше був палац, літня резиденція, як мені казали. Отсей флігель прибудований пізнійше, а головний дім — стародавній і непідроблений. І от на мене часами таке находить, що я таки справді не можу жити без Емріге, він конче потрібен мені тоді, щоб хоч трохи краще почувати себе. Звичайно, що не так почуваш себе серед меблів м'яких, пристосованих до ласування, як серед отсих столів, креселок, та драпіровок з такими простими лініями... Отся ясність та жорсткість, отся холодна, сувора простота та помірна дисципліна надають мені дужости й поважности, пані. Як довгенько пожити отут, то можна очиститись душею й відновити ся, бо така обстановка морально піднімає, се безумовно...

— А се справді інтересно, — сказала пані Клетеріан. — А знаєте, що я, як схочу постарати ся, то зрозумію се.

На се письменник сказав їй, що не варт старати ся, і обоє засміялись. Радниця Шпац і собі засміяла ся і визнала, що він інтересну річ казав; але вона не сказала, що розуміє се.

Салон — то була простора й гарна світлиця. Були тут високі, білі двері на дві половинки в біліярдну, де бавило ся панство, якого ноги не слухались, та інші гості „Затишка“. З дверей на другому боці видко було широку терасу й сад. Побіч сих дверей стояв рояль. В світлиці був стіл для карт, оббитий зеленим сукном; за сим столом генерал-діабетик з кількома панами грав у віст. Жіноцтво читало книжки і розважало ся рукоділлям. Світлицю нагрівали залізною грубкою, а край стільного комінка, в якому лежало штучно зроблене вугілля, обліплене жовто-гарячим папером, були пороблені затишні куточки для розмови.

— Ви, пане Спінелю, рано встаєте, — мовила дружина п. Клетеріана. — Я вже двічі чи тричі бачила ненароком, як ви виходили з хати ошів до восьмої.

— Рано встаю? Ой-ні, не завжди, пані. Бачите, я рано через те встаю, що я, не вам кажучи, великий сплюха.

— Коли так, то поясніть нам се все, пане Спінелю! Радниця Шпац і собі вимагала пояснення.

— Бачите... хто любить рано вставати, тому, мені здаєть ся, зовсім не треба дуже рано прокидатись. Совість, пані, дуже погана штука! Я, та такі, як я, ми усе своє життя боремо ся з нею і зо всієї сили стараємо ся аби-як одурити її, щоб зробити їй хоч малесеньку втіху хитромудру. Я й такі, як я, нікому непотрібні створіння, за винятком кількох хороших годин, добре знаємо, що ми сами за себе непотріб, і тяжко мучимо ся сим. Ми пенавидимо усе пожиточне, знаємо, що воно вульгарне та нехороше, і сю думку ми обороняємо так, як боронять тільки істини, без яких жити не можна. І одначе докори совісти так рос-

тинають нас, що нема на нас місця живого. А до того всього, увесь характер нашого внутрішнього життя, наш світогляд, наша праця... робить на нас дуже лихий вплив, знесилює нас, підтинає, а се ще гірше шкодить. І тут стають у поміч паліативи, без яких ніяк би й жити на світі не можна було; наприклад, багатьом з нас конче потрібна деяка гігієнічність та дисциплінованне у житті. Рано вставати, дуже рано купатись у холодній воді, ходити в далеку проходку на морозі... і після сього всього ми може хоч з годину буваємо задоволені з себе. Як би я спав до сходу, то я б качав ся в постелі до півдня, вірьте мені. Як що я і встаю рано, то се, не вам кажучи, лицемірство.

— Та що бо ви кажете, пане Спінелю? А на мою думку, се дужий характер..., Правда ж так, пані Шпац?

Радниця Шпац і собі назвала се дужим характером.

— Лицемірство або дужий характер, пані! Кому що до вподоби. Я такий совісний і такий журливий, що...

— Ото ж бо то й є. Розуміть ся, ви надто вже журливі.

— А так, пані, я дуже журю ся.

Настала гарна погода. Білі, суворі та чисті, серед тиші й на ясному морозі, засліплюючи очі й кидаючи від себе синювату тінь, стояли гори, дім і сад. У ніжне блакитне небо, на якому, здавалось танцювали мільярди блискучих зор, ясного кришталю, схилило ся над землею, а на йому ані хмаринки. Дружина п-на Клетеріана почувала себе тепер добре; пропасниця не мучила її; вона мало що й кашляла і їла вже без огиди. Частенько вона сиділа, як сказано їй, на терасі, на морозі. Сиділа вона серед снігу, геть чисто закутана коврами та хутром і з надією дихала чистим крижаним повітрям, яке повинно було вигоїти їй слабе горло. Часом бачила пані Клетеріан, як ходив по садку пан Спінель, так само тепло вдягнений, в чоботях на хутрі, які робили з його ніг щось фантастичне. Ходив він по снігу так обережно наче чого шукав, держав руки обережно і з робленою грацією вклоняв ся пані Клетеріан, наближав ся до тераси й йшов по сходах, щоб завести балачку.

— Сьогодні, під час своєї вранішньої проходки, я бачив чудову женщину... Боже ж мій, яка вона хороша була! — казав він, схиляючи на бік голову й розставляючи руки.

— Та невже, пане Спінелю? То розкажіть же мені, яка вона.

— Ой ні, сього я не вмю зробити. Я змалював би вам неправдивий портрет з неї. Я тільки злегенька повів на неї очима, як здивав її, і добре не роздивив ся. Та невиразної тінні її, яка в мене зістала ся, досить, щоб запалити мою фантазію й примусити мене взяти з собою сей прекрасний образ... Господи, яка ж вона хороша!

Пані Клетеріан засміялась.

— Ви отак завжди дивитесь на гарних женщин, пане Спінелю?

— Авже ж, пані, і се добре, бо, як би я грубо ганяв ся за реальністю, дивив ся їм просто в лице, то в мене зіставалось би враження недоладної дійсности...

— Ганяйтесь за реальністю... се чудний якийсь вираз! Справедливий письменницький вислів! І я мушу признати ся, що сей вираз мене вражає. В йому є щось таке, що я розумію, щось незалежне й вільне, таке, що гордує навіть дійністю, хоч вона найбільш гідна пошани на світі, хоч вона — се само втілення достойної пошани... і ще я розумію, що є щось таке тонше над те, що ми чуем під своїми пальцями!..

— Я знаю одне тільки обличчє, — раптово мовив письменник з хвилиєю радости в голосі, піднімаючи до плечей стиснутих в кулаки руки й показуючи в екзальтованій усмішці свої гнилі зуби... — Я знаю одне тільки обличчє, благородну дійсність якого було б грішно поправляти, моєю фантазією. Обличчє од якого б я не хотів очей одривати, на якому б я хотів спочити очима не хвилину, не годину, а все своє життя втопити ся в йому і забути все на світі.

— Так, так, пане Спінелю! Та тільки ж у панни фон-Остерльо таки добре настовбурчені вуха.

Він замовк і пизенько вклонив ся. А як знов вирівняв ся, то очі його з виразом ніяковости й болю спинили ся на малесенький, чудний, ясно-синій жилці недужій, що визначала ся їй на ясному, неначе прозорому чолі.

VII.

Комедна, на диво комедна людина!

Дружина пана Клетеріана часами думала про письменника, бо в неї було багато гулящого часу для міркування. Чи то нове повітря не пособляло вже їй, чи може що инше тяжко відбивало ся на їй; а здоровле погіршало, в горлі щось недобре робило ся, почувала вона себе слабою, пропав смак до їжі, а часами брала її пропасниця; і доктор Леандер рішуче наказав їй не хвилюватись, мовчати та бути обачною. І от через се дружина пана Клетеріана, як не лежала в постелі, то сиділа мовчки з радницею Шпац, з рукоділлям на колінях, до якого й не доторкала ся і усе багатіла думками.

А так, він наганяв на неї журби, отой чудний пан Спінель. І диво тай годі: журила ся вона не за його, а за себе саму. Якимсь способом він розбудив у ній дивну цікавість, незнаний ранійше інтерес до її власної особи. Одного разу він сказав їй:

— Е ні, не кажіть, женщины — се загадка... Диво тай годі: ми ніяк не можемо звикнути й не дивуватись. Ось перед нашими очима чудове створінне, сільфіда, ароматне марево, казкова мрія. І що ж вона

робить? Вона йде і оддаєть ся ярмарковому геркулесови або різникови. Вона спіраєть ся йому на руку, а може й головку кладе йому на плече і озираєть ся, хитро всміхаєть ся, неначе сказати хоче: „от і зміркуйте собі се явище, потріть собі лоба!“ І ми міркуємо, спокою од тих думок не маємо...

До сих слів не раз вертала ся думкою дружина пана Клетеріана.

А иншим разом у їх, на вдивовижу радниці Шпац була така розмова:

— Чи можна мені, пані шановна, спитати (хоч се, звичайно, нахабність), як вас звуть, на призвище, як звать?

— Ви ж знаєте, що мое прозвище Клетеріан, пане Спінелю?

— Та воно так... Се я знаю. Або, як казати по правді, сього я не визнаю. Я, звичайно, питаю про ваше власне призвище, дівоче призвище. Ви матимете рацію, як згодиться, що тому різки треба дати, хто насмілив ся б звати вас пані Клетеріан.

Вона засміяла ся так щиро, що синенька жилка в неї над бровою виступила з неспокійною виразністю, надавши ніжному, милому обличчю напруженого та знесиленого виразу, який навівав тривогу.

— Та невже! Ой змилуйтесь, пане Спінелю! Різки! Та хіба ж вам здаєть ся, що „Клетеріан“ таке вже страшне?

— Авже ж, пані шановна, я тяжко ненавижу се призвище з того моменту, як тільки почув його. Воно комедне й незграбне, аж злість бере! Се варварство, се подлість — переносити на вас призвище вашого чоловіка.

— А Екгоф? Екгоф краще? Призвище мого батька Екгоф.

— От бачите! Екгоф — се щось иншого! — Екгофом звали навіть одного великого актора. Екгоф до вас підходить. Ви згадали тільки свого батька. Хіба ж ваша мати...

— Моя мама померла, як я ще була дитиною.

— А... То розкажіть же мені трохи більше про себе, можна вас попросити? Як що се вас стомлює, то не треба. Коли так, то ви лежіть собі, а я розказуватиму вам про Париж так само, як і вчора. Та тільки ж вам можна говорити зовсім тихенько; навіть як ви говоритимете пошепки, то воно ще краще буде. Ви вродили ся в Бремені?

І се спитав він зовсім тихенько, з такою пошаною і так поважно. наче Бремен такий город, якому й рівного нема на світі, наче в йому повно великих таємниць та мовчазної краси, наче се город, в якому хто родив ся, то стає таємничо-величний.

— А так. Уявіть собі! — мовила вона. Я з Бремена.

— Я там якось був, — журливо зауважив він.

— Боженьку мій, то ви там були? Слухайте, пане Спінелю, ви, мабуть, усе бачили між Тунісом та Шпіцбергенем!

— Так, я там якось пробув, — знов мовив письменник, — скілька вечірних непомітних годин. Памятаю стару, вузьку вилицю, над фронтонами якої комедно й криво стояв місяць. Далі був я в якомусь погрібі і там пахло вином та цвілизною. Се яскрава згадка...

— Та невже? Де ж се таке було? Ото в такому сірому домі з фронтохом, в старому куцецькому домі з білою, лакованою галереєю, де гуде підлога під ногами, я і вродила ся.

— То й ваш батько купець? — боязко спитав він.

— Еге. Та тільки окрім того і, власне, насамперед він артист.

— Он як! Який артист?

— Він грає на скрипці... Та сього ще мало. Як грає, пане Спінелю, от у чім річ! Деяких нот я ніколи не мала сили слухати без того, щоб не виступили мені на очі гарячі сльози, такі гарячі, як ніколи. От ви не повірите...

— Я вірю! Ох, чи вірю я!.. Скажіть мені, пані: ваш рід, мабуть, дуже давній? Певно, багато поколінь жило, працювало й померло в сірому домі з фронтоном?

— А так. На віщо ви питаєте?

— На те, що не раз трапляється так, що якийсь рід з практичними, буржуазними та сухими традиціями під кінець свого віку буває осяяний артизмом.

— Невже так буває? Що до мого батька, то він, звичайно, більше артист, ніж інші, що звать себе так і заживають сеї слави. Я от трошки граю на роялі. Тепер вони заборонили мені грати, а тоді, вдома я ще грала... Ми вдвох з татом грали, він і я... О, я з радістю згадую той час, а найбільше садок, наш садок за хатою. Він був дуже занедбаний, заріс і обступили його стіни, що покришили ся і мохом обросли. Отсе ж і надавало йому такої краси. Посередині стояв фонтан, а кругом його густим вінком сплели ся кинариси. Улітку я сиділа там з подругами мало не цілїсінський день. Посідаємо собі кругом фонтану на невеличких садових стільчиках...

— Як хороше! — озвав ся пан Спінель, низуючи плечима: ви сиділи й співали?

— Ні, ми, здебільшого, плели плетево.

— Байдуже... байдуже...

— Еге, ми собі плели й гомоніли, шестеро подруг моїх та я...

— Яка краса! Боже мій, ви тільки послушайте, яка краса! — скрикнув пан Спінель і зовсім змінив ся на виду.

— Пане Спінелю, що ви тут такого красного бачите?

— О, даруйте мені! Те, що було шестеро, окрім вас, що ви не входили в се число, немов та королівна... Вас було відзначено з-серед

шістьох ваших подруг. Маненька золота корона, непомітна та повна символів, була в ваших косах і огнем горіла...

— Ото, бо зна-що кажете! Ніякої там корони не було!

— Е ні, не кажіть, вона таємничо горіла. Я б побачив її, побачив би її виразно в ваших косах, як би тоді хоч раз стояв нишком у кущах...

— Хто його зна, що б ви побачили. А в тім, вас там не було, бо одного разу з кущів разом з моїм татом вийшов мій теперішній чоловік. Я боюсь, що вони підслухали всяку всячину з нашої балаканини...

— То ото ви там, пані, познайомили ся з вашим чоловіком?

— Авже ж, там я й познайомила ся з ним! — сказала вона голосно й весело і, як усміхнула ся, то в неї над бровою напружена й чудна якась виступила ясно-синя жилка. — Він приїздив до мого батька за ділом. Другого дня запросили його до нас на обід, а через три дні він і посватав мене.

— Справді? І все се стало ся так дуже швидко?

— А так... се б то, з того часу все пішло трохи млявійше, бо мій тато, маєте собі, поставив ся до сього сватання не дуже-то прихильно і наміг ся, щоб дали йому час подумати. Раз те, що йому не хотіло ся розлучати ся зо мною, а по друге — в тата були ще де-які інші вагання. Та...

— Та?..

— Та мені хотіло ся сього, — мовила всміхаючись дружина пана Клетеріана, і знов виступила їй на чолі ясно-синя жилка, що робила усе її миле облечче знесиленим та недужим.

— То вам хотіло ся сього...

— Аже ж, і я, як бачите, рішуче й спокійно відважила ся на се...

— Та бачу, бачу. Он воно як...

— І тато мій мусів кінець кінцем скорити ся.

— І ото ви покинули і тата й скрипку татову, покунули старий дім, занедбаний садок, фонтан і шість подруг тай пішли за паном Клетеріаном?

— І пішла за... яка в вас дивна мова! — так наче в біблїї! Еге ж бо, я покинула усе се, бо так хоче природа.

— Та воно так, природа так хоче.

— Окрім того ж, йшо ся про моє щастє.

— Розумієть ся. І щастє прийшло...

— Воно прийшло тоді, пане Спінелю, як мені принесли вперше нашого маленького Антона, і він кричав, аж надривав свої маленькі легкі, такий дужий, такий здоровий..

— Се вже не перший раз я чую, як ви, пані, оповідаєте про здоровле свого маленького Антона. Він, певно, навдивовижу дужий?

— Авже ж. І він так скидаєть ся на батька, що аж сміх бере.

— Он як! Ось як се все зробило ся. І тепер вже вас звуть не Екгоф, а инакше, і ви маєте вже маленького, дуженького Антона і в вас у горлі щось там попсувало ся.

— А так. А з вас якась на диво таємнича людина, пане Спінелю...

— А воно таки й так, нехай мене Господь скарає, коли сьому неправда, — озвалась радниця Шпац, бо без неї, звичайно, тут не обійшло ся.

Ото й про сю розмову чимало думала дружина пана Клетеріана. Хоч він і поганенький, а в його в глибині криєть ся щось таке, що примушує її подумати про себе. Може отсе як раз і пошкодило її? Слабість побільшилась, часто зявляла ся пропасниця і дружина пана Клетеріана лежала в гарячці, так наче зажурила ся, трохи образилась на когось і сама собою тішить ся. А як вона не лежала в постелі, то пан Спінель, наче крадькома, наближав ся до неї на шпіньках, дигаючи своїми незграбними ногами, спиняв ся за два ступні і, одставивши одну ногу назад, сам нахилив ся до неї й говорив з шанобою, низьким голосом, наче ніс її побожно в хмари, де її не зачепить ніякий прикрий згук і ніяка людська рука... і тоді вона згадувала, як пан Клетеріан вимовляв: „обережнійше, Габріель take care, янголе мій, і рота затуляй“. Сі слова робили таке вражінне, наче він міцно й приязно бе по плечах. Але вона мерщій проганяла від себе сю згадку і знесилена, захоплена спочивала на хмарах, куди виносив її нан Спінель.

Одного разу вона просто вернула ся до своєї колишньої розмови з ним про своє походження та про молоді свої літа.

— То ви справді, спитала ся вона, пане Спінелю, побачили б тоді корону на мені?

І хоч минуло вже два тижні, як вони про се розмовляли, пан Спінель відразу зрозумів, про що йдеть ся, і заходив ся, хвилюватись, упевняти її, що тоді, край водограю, коли сиділа вона з шістьома своїми подругами, він таки углядів би, як сяє маленька корона — як вона незримо горить у неї в косах.

Скільки днів після сього хтось з затишчан, для годить ся, спитав ся дружини пана Клетеріана, як ся має її маленький Антін. Вона в ту ж мить глянула на пана Спінеля, що був коло неї, і сказала трохи нудьгуючим голосом:

— Спасибі, що йому може зробитись? Він і мій чоловік здорові-сїнькі.

VIII.

Під кінець лютого, однієї морозної днини, яснійшої та чистійшої за всі попередні, в „Затишку“ було на диво жваво. Мужчини й женщи-

ни, слабі на серце, розмовляли одне з одним та аж пашіли на лиці, генерал-діабетик наспівував, як юнак, а панство, що не слухали ся їх ноги, зовсім вибило ся з колії. Що ж таке стало ся? Дрібниця. Збирались всі гуртом їхати санками на гори, кількома підводами, з дзвониками та з лясканням батогів: доктор Леандер видумав сю подорож, щоб розважити своїх пацієнтів.

Звичайно, дуже слабим доводило ся сидіти дома. Сердешні! Ті, що збирали ся в дорогу, переморгували ся один з одним і вмовляли ся не казати їм нічого, кожному приємно було виявити хоч трошки спочуття й делікатности. Але й з тих, що любісінько могли б їхати, дехто ухилив ся. Що ж до панни фон-Остерльо, то їй треба було пробачити. Кому стільки роботи, як їй, тому не до забавок. Господа вимагає, щоб вона не одлучала ся; то вона й зостала ся в „Затишку“. А от, як дружина пана Клетеріана сказала, що не поїде, то всі засмутили ся. Даремно доктор Леандер упевняв її, що подорож на свіжому повітрі буде їй пожиточна; вона стала на своїому, казала, що не до того їй зараз, що болить їй голова, що почуває себе стомленою — і довело ся скоритись їй. Але цинікови й пустівникови се дало призвід для ось якої уваги:

— Зауважте, панове, тепер і порохнява дитина не поїде.

І він сказав правду, бо пан Спіналь заявив, що сьогодні по обіді він буде працювати, а сим словом „працювати“ він дуже охоче звав свою непевну діяльність. Та дарма, ні одна душа не жалкувала, що письменника немає; так само й з тим помирили ся, що радниця Шпац наважила ся зостатись для компанії своїй молодшій подрузі, бо од подорожування в неї конче приключаєть ся морська слабість. Зараз по обіді, який сьогодні відбув ся ще в 12 годині, до „Затишку“ підкотили санки, і товариство, жвавими гуртками, тепло позакутоване, зацікавлене й підбадьорене, рушило через сад. Дружина пана Клетеріана стояла з радницею Шпац край скляних дверей на терасу, а пан Спінель коло вікна в своїй світлиці — й дивили ся на подорожніх. Вони бачили, як, жартуючи й регочучись, аж било ся товариство за кращі місця, як панна фон-Остерльо у хутряному боа на шиї бігала од одних саней до других, уможуючи під сидівне кошики з їдою, як доктор Леандер, насунувши на лоб теплу шапку, ще раз обдивив ся все чисто своїми блискучими окулярами, а тоді й собі сів і загадав рушати. Коні шарпнули, скільки жінщин наробило лементу й посунуло ся наперед а дзвоники забреңіли, заляскали батоги і довгими кінцями поволіклись снігом слідком за повозками, а панна фон-Остерльо стояла на воротах і махала хусточкою, аж поки санки не позникали за ріжком і не чути стало веселого гомону. Тоді вона швиденько подибала садком до хати, до свого діла; обидві пані одійшли від скляних дверей і пан Спінель мабуть одночасно з ними рушив з свого сторожового пункту.

В „Затишку“ стало тихо як у вусї: подорожних можна було сподівати ся аж над вечір. Тяжко слабі лежали по своїх покоях і мучили ся. Дружина пана Клетеріана та її старша подруга пішли трохи в проходку, а тоді поросходились по своїх хатах. Пан Спінель також сидів у себе в хаті і робив свою роботу.

О четвертій годишї паням принесли по пів-літра молока, а панови Спінелю дали чай, як водичку. Трохи згодом дружина пана Клетеріана постукала в стїнку до панї радниці Шпац і спитала:

— А чи не підемо, панї, раднице до салону? Я й сама не знаю, що менї робити, такий нуд бере мене.

— Зараз, серденько, — озвала ся радниця, — от я тільки взую черевики, як що дозволите. Я, не вам кажучи, осе трохи прилягла була.

Звичайно, що в салонї не було й душі живої. Посїдали вони під комінком. Радниця Шпац вишивала квітки по заповочі, дружина пана Клетеріана й собі зробила скілька хрестиків, а тоді поклала вишиванне на колїна й зажурилась, спершись на спинку крісла. Кінець-кінцем зробила вона якусь-там увагу, не варту того, щоб з-за ради неї рота роззявляти. Але радниця Шпац спитала:

— Що таке?

І дружина пана Клетеріана мусїла, хоч і не хотїло ся їй, знов сказати те саме. Панї Шпац знов спитала:

— Що таке?

Коли се з-за дверей стало чути чийсь ходу, і ввійшов до салону пан Спінель,

— Може я вам заважатиму? — спитав ся він ще на порозї лагідним голосом, удаючись виключно до самої тільки дружини пана Клетеріана і нахилившись уперед якось так делїкатно, ефірно. Молода жєнщина одповіла:

— Та ні, ні! Насамперед, ся світлиця вільна пристань, а друге те, що ми тут нічого не робимо. Я добре знаю, що наганяю нуду на паню радницю.

На се він не вмів нічого сказати і тільки всміхнув ся, показавши свої гнилі зуби, — і під поглядом пань пішов трохи змушеною ходою до скляних дверей, став там і почав дивити ся в сад, не дуже-то ввічливо обернувшись до жєнщини спиною. Далі він трохи обернув ся назад і, не одриваючи очей від вікна, говорив:

— Сховало ся сонце. Небо пойняло ся хмаринками. Вже стає темне.

— Еге, все оповило ся сутїнками, — одповіла дружина пана Клетеріана. — Наші подорожні чого доброго ще опинять ся під снігом. Учора в сю пору ще було зовсім видно, а сьогодні вже смеркає.

— Ох, — мовив він, — після усіх отих надто ясних тижнів

очам так мило спочити в темряві. Я просто вдячний сьому сонцеві, яке осіявало однаково пильно і красу й брудоту, за те вдячний, що воно насилу сховало ся.

— То ви не любите сонця, пане Спінелю?

— Я не художник... Як нема сонця, то стає якось тепліше на душі... Небо пойняло ся густими, сіро-білими хмарами. Може се на те показує, що завтра буде одлига. Я б вам, пані, радив залишити вже свою роботу.

— Та не турбуйтеся, я й так вже нічого не роблю. І чим би його розважитись?

Пан Спінель сів на стільчику при роялі і спер ся на інструмент.

— Ох, мизика, — сказав він. — Як би отсе послухати хоч крапельку музики! Часом англійські діти маленькі співають *nigger-songs*, тай по всьому.

— А вчора після обід панна фон-Остерльо нашвидку заграла „Манастирських дзвонів“, — зауважила дружина пана Клетеріана.

— Та й ви ж граєте, пані, — благаючи, мовив він і підвів ся з стільчика. Ви колись щодня грали з своїм татом.

— А так, пане Спінелю, се було давно вже! За часів фонтана, знаєте..

— Зробіть се сьогодні! — благав він. — Заграйте хоч скільки тактів! Як би ви знали, як я прагну...

— Наш хатній лікар рішуче заборонив мені грати так само, як і доктор Леандер, пане Спінелю.

— Та тут же нема ні того, ні другого! Ми вільні.. Ви вільні, пані! Хоч пару там тих акордів...

— Ой ні, пане Спінелю, нічого з сього не вийде... Ви боз-на якого дива сподіваєте ся від мене! А я все чисто, позабувала, повірте мені. Напам'ять я мало що й знаю.

— О,-то заграйте хоч се „мало що“! А окрім того, тут і ноти єсть. Ось вони лежать, отам на роялі. Ні, тут нема нічого інтересного, аж ось Шопен...

— Шопен?

— Егеж бо, воктюрни. А тепер я посвічу свічки.

— І не думайте, пане Спінелю, що я гратиму! Мені того не можна. А як часом се та зашкодить мені?!

Він мовчав. Він опустил руки; дві свічки освітили всього його з незграбними великими ногами, в чорному довгому сюртукові, з сивим волоссем на голові й пухлим, безбородкуватим обличчям.

— Я більше не проситиму, — на сам кінець сказав він тихенько. Як ви боїтесь, щоб вам не зашкодило, пані, то покиньте красу німою й

неживую, красу, яка б заговорила під вашими пальцями. Ви не завжди були такі обережні; приваймні тоді, коли, навнаки, йшло ся до того, щоб утекти від краси. Ви не дбали про своє тіло і виявили більше рішучості й завзяття, як покинули фонтан і скинули з себе маненьку золоту корону... Слухайте ж, — мовив він, помовчавши трохи, і голос йому ще тихший став, — коли ви отсе зараз сядете й заграєте так, як тоді колись, як коло вас ще стояв ваш тато, і скрипка його співала на всі голоси, що примушували вас плакати, то може вона знов засяє таємничо у вас на косах, ота манісінька золота корона...

— Невже? — спитала ся вона, всміхаючись. І ненароком голос зрадив її, бо слова забреніли хрипко та безбарвно. Вона кашлянула, а тоді сказала: Се в вас справді Шоненові ноктюрні?

— Розумієть ся, ноти лежать, і все наготовлене.

— Коли так, то я, в надії на Бога, заграю одного з ноктюрнів, — мовила вона. Та тільки одного, чуєте? Тоді ви й сами більше не схочете слухати.

І по сій мові вона встала, покинула свою ручну роботу й подала ся до роялю. Сіла вона на стільчику, де лежало скілька оправлених зшитків нот, поправила свічки і почала перегортати ноти. Пан Спінель й собі присунув креселко тай сів поруч з нею, неначе той вчитель музики.

Вона заграла ноктюрна es-dur, op. 9, № 2. Як що й дружина пана Клетеріана таки справді дещо позабувала, то ранійше гра її була мабуть бездоганна. Рояль був поганенький, але зараз же по перших акордах вона цілком опанувала його. Вона виявила чуже розумінне ніжних нюансів та еластичність ритму, що скидала ся на щось фантастичне. Під її пальцями мелодія вилвала до самого дна усю свою красу; і несміливо, граціозно ворухили ся на її усякі прикраси.

Була вона втій самій сукні, що й в день свого приїзду: темна важка кофточка, облямована плястичними оксамитовими арабесками і від сеї кофточки руки і обличчя виглядали так ніжно, надхмарно. Обличчя їй не затняло ся під час гри, а тільки здавалось, наче риси уст поробили ся ще виразнійші і тіни в куточках під очима же темнійші постелили ся. А як скінчила вона, то поклала руки собі на коліна і все двила ся на ноти. Пан Спінель сидів мовчки й не ворухив ся навіть.

Дружина пана Клетеріана заграла ще одного ноктюрна, а далі другого й третього. А тоді вона встала, та тільки на те, щоб пошукати на роялі ще яких нот.

Панови Спінелю спало на думку зазирнути в зшитки, що лежали на стількикови в чорних палятурках. І раптом він несамовито скрикнув, почав, наче в пропасниці перегортати один за одним отсі занедбані зшитки, своїми великими білими пальцями.

— Очам своїм не вірю?... Сього же може бути! — сказав він. — Та ні, я не поминяюсь!. — Знаєте, що се таке? Що тут лежало?... Що в мене в руках?

— Що ж там таке? — спитала вона.

Тоді він мовчки показав їй заголовок. Пан Спінель був білий, як крейда; він упустив зшиток і дивився з премтячими устами на дружину пана Клетеріана.

— А справді! І як воно тут опинилося? Давайте ж бо, — просто сказала вона, поклати ноти на пюпітрі і по хвилі мовчання почала з першої сторінки.

Він сидів коло неї, нахилив ся вперед, склав руки на колінах і похилив голову. Вона почала грати прелюдію надто мляво, так, що аж страх брав, трівожно ростягуючи павзи між окремими фразами. Мотив журби, самотний, блукаючий в темряві голос тихенько заспівав своє несміливе запитання. Тиша й дождання і ось чути відповідь: той самий несміливий та самотний звук, тільки що яскравіший, ніжнійший. Знов мовчанне. Далі разом з придержаним та чудовим сфорцато, наче іскра жаги й полум'я любови, прийшов мотив кохання, розріс ся, радо пробив ся до солодкого поєднання; увірвав ся, упав, і з своїм тихеньким співом, ущерть налитим важким, журливим блаженством, уступили віольончелі, підхопили мотив.

Не даремно старалась піаністка переказати на мізерному інструменті згукові ефекти оркестру. Пасажі срипок на дуже високих нотах брели на диво ясно. Вона грала побожно, молила ся кожній фразі й покірною та демонстративно визначала окремі місця, немов той всященик, що несе над головою святощі. Що се стало ся? Дві сили, дві розлучені істоти, страждаючи й щастем палаючи, прагнуть одна одної і зливають ся в радістному й божевільному пориванні до вічного, до абсолютного. Прелюдія спалахнула й завмерла. Вона скінчила там, де здійсмається завіса, й мовчки дивилась на ноти.

А тим часом нудьга радниці Шпац доскочила того степеня, коли од неї страшне стає обличчя, викочують ся на лоб очі і вид такий, наче в мерця, що аж жах бере. Опріч того ся гілка музики впливала їй на плункові нерви; музика на смерть перелякала сей діспептичний організм, і радниця Шпац злякала ся, щоб часом не скорчило її.

— Мені треба піти до свого покою, — ледві виговорила вона. — Бувайте здорові, я не забарюсь, — тай по сій мові пішла собі.

Вже зовсім смеркло. За вікном тихенько стелив ся по терасі чистий сніг. Од свічок стелило ся смужками блимаючи, світло.

— Другий акт, — пошешки мовив він; і вона перегорнула скілька сторінок тай взяла ся грати гругу дію.

Здалеко чути, як гудуть ріжки. Чи то може листє шелестить? Чи ніжно гомонить струмок? Вже ніч оповила своїм мовчаннем гай і хату, і ніякими в світі благаннями та остеріганнями не можна вдержати могутнього смутку. Свята таємниця здійснила ся. Огнище погасло, чудним, зненацька притьмареним акордом забренів мотив смерти, і жагуча, перепляча журба махнула своєю білою наміткою назустріч коханому, що йде до неї з темряви, от-от її пригорне.

О, радість без краю й без міри, радість поєднання визволених з ланцюгів світа! збувшись тяжкої сліпоти, вирвавшись з кайданів місця й часу, злили ся ти й я, твоє й моє в небесному щасті. Розлучає їх лукавий привид дня, та його настирлива брехня не могла вже дурити тих, що побачили ніч, як тільки сила чарівничого напитку росплющила їм очі. Хто з любовю дивив ся на ніч смерти та на її солодку таємницю, тому в спокусі світа зостало ся єдине поривання, журба за святою ніччю, одвічною, справедливою, що сполучує навіки...

О, прийди на землю, ноче любови, дай їм той сон, якого вони жадають, оновий їх своїм раюванням і одірви від царства неправди й розлуки. Ось вже останнє огнище загасло. Думки й блукання ввірнули в святій темряві, що постелила ся над стражданнями одурених, приносячи рятунок світови. Тоді, коли помре примара світу, коли в захопленні осліпнуть мені очі й заявить ся те, чого не давала мені неправда дня, що вона, одурюючи, ставила проти невсипущої муки моєї журби, — навіть тоді я — світ. І під безрадісне застерігання Бранґени забренів отой спів переможців, спів скрипок, що вище над усю премудрість землі.

— Я не все розумію, пане Спінелю; — багато є такого, що я тільки вгадую. Що се воно таке: навіть тоді я — світ?

Він пояснив се їй, тихенько й коротко.

— Еге, се так. Через що ви так добре розумієте се все, а от заграти не вмієте?

І як воно не дивно, а він незнав, що сказати на се, безневинне запитання. Він почервонів, стиснув руки й наче зсох ся на своєму стільчику.

— Се сполучуєть ся мало в кого, — насилу вимовив він, страждаючи. — Ні, грати я не вмію. Але ж грайте далі.

І знов вони зачарували ся мелодіями містичної драми. Чи коли вмірала любов? Любов Трістана? Любов твоєї й моєї Ізольди? Ой ні, меч смерти не зугарен подолати одвічного! Хіба б в йому що вмерло, окрім того, що нам заважає, що брехнею розділяє єдиних? Солодким і поєднала їх любов... то чи ж розірве їх смерть? Як погасне життя одному, помре й друге? І таємничий дует зєднав їх у великій надії любовної смерти, безкраїх, нерозділимих обіймів у дивному царстві ночі. Со-

лодка ніч! Довічня ніч любови! Країна раювання, що все обняла собою! Той, хто бачив тебе в-ві сні прочуття, чи він зугарен був би без жаху вернути ся до дня пустелі? Прожени свій жах, солодка смерте! Визволь тих, що прокинули ся й тяжко їм від того! О, божевільна буре ритмів! О хроматично підхоплена радосте метафізичного пізнання! Як їм покинути отсе раювання, покинути далеко від горя розлуки, що призводить до неї світ! Лагідне поривання без одурювання й жаху, високе й безжурне загасання, радісне блимання в безмежності! Ти — Ізольда, Трістан — я, нема вже Ізольди, нема вже й Трістана...

Зненацька стало ся щось дивовижне. Піаністка урвала музику й піднесла руку до очей, придивляючись до темряви, а пан Спінель швиденько обернув ся на стільчику. Ззаду, з коридору одчинили ся двері й увійшла сумна постать, спіраючись на руку іншої.

Се прийшла одна з жительок „Затишка“, яка також не мала сили поїхати і використала сю вечірню годину на свій інстинктивний та сумний одхід санаторії; се та слаба, що породила девятнадцятеро дітей, і вже не мала в голові ні жадної думки, насторша Геленраух з своєю сиділкою. Не підводячи очей, пройшла вона важкою, непевною ходою через світлицю і зникла в протилежних дверях, німа й холодна, тікаючи од несвідомої тривоги. Настала тиша.

— Се пасторша Геленраух, — сказав він.

— Еге, се сердешна пасторша, — сказала вона. А далі перегорнула скілька сторінок і стала грати фінал — смерть Ізольди.

Які ж білі та ясні були в неї губи і яка чорна тїнь полягла під очима! Над бровою, на прозорому лобі усе виразнійше й виразнійше, напружено й трівожно проступала їй ясно-синя жилка. То пальцями в неї згуки лили ся з нечуваною силою, і тільки спиняло їх наче аж нахабне *pianissimo*; здавало ся, що то земля тікає з-під ніг і купаєш ся в тихому раюванні почування. Вскочила радість безмежного визволення й здобуття, забреніла несито повторюючись, пiana радість великого задоволення, одлинула, так наче силкувала ся замовкнути, ще раз дала своїй гармонії мотив журби, забреніла в останнє, затихла, завмерла, полинула. Як тихо стало. Вони обоє прислухали ся; на бік похилили голову і слухали.

— Се дзвіночки, — сказала вона,

— Се санки, — сказав він. — Я йду собі.

Він устав, тай подав ся з хати. Край дверей спинив ся, обернув ся на мить, неспокійно ступаючи з ноги на ногу. А тоді за ступнів п'ятнадцять або двадцять од неї тихенко впав навколїшки. Довгий чорний сюртук постелив ся йому по підлозі, він затулив вид руками, а плечі дріжали.

Вона сиділа, склавши руки на колінях, нагнула ся трохи вперед, одвернувшись од роаялю, й дивила ся на пана Спінеля. Невпевнена й зніяковіла усмішка грала їй на виду, а очі зажурили ся й дивили ся в темряву, такі втомлені, наче от-от загаснуть.

Здалеку забреніли дзвоники, заляскали батоги і загомоніли голосно люде.

IX.

Подорож на санках, про яку ще всі в санаторії згадували, була 26 лютого. 27 настала одлига. Усе роставало. Звідусіль крапало, ляпотіло, текло. Того дня дружина пана Клетеріана почувала себе чудесно. 28-го їй з горла пішла кров... трішечки, а все ж таки то кров була. Разом з тим вона так знесиліла, що ще ніколи такого не було їй, і довело ся лягти й не вставати з ліжка.

Доктор Леандер обдивив ся її; і в сей час по лиці його не видко було нічого. Далі він приписав їй усе, чого вимагає наука: шматочки криги, морфій, безумовний спокій. Але другого дня він повинув гоїти слабу і припоручив її докторови Мілерови, бо був дуже обтяжений роботою; Мілер слухняно взяв ся до неї, бо того вимагали від його обовязки лікаря і контракт. Се була тихенька, бліда, непомітна й сумна людина, що скромно й тихенько працювала або коло зовсім здорових, або ж коло таких, що вже їм не жити на світі.

Насамперед він сказав, що подружже надто вже надовго розлучило ся. Дуже б годило ся, щоб пан Клетеріан, як що тільки не заважають йому його чудові діла, знов одвідав „Затишок“. Можна-ж написати до його, або навіть телеграму послати. І, звичайно, молодій матері була-б велика втіха й добре вплинуло-б на неї, як би він привіз з собою маленького Антона: нема вже й що казати про те, що лікарям таки цікаво познайомити ся з отсим дужим малим Антоном.

І от пан Клетеріан приїхав. Він одібрав телеграму від доктора Мілера тай прибув сюди з над Балтійського моря. Він зліз з екіпажу й загадав, щоб зараз дали йому кави та бутербродів; видко було, що він здивований.

— Добродію, — спитав ся він, — що тут сталось? На віщо мене кличуть до неї?

— Бо годило ся-б вам, — відповів йому доктор Мілер, — бути тепер коло вашої дружини.

— Годило ся-б... Та чи ж треба сього? Я клопочусь про свої гроші, добродію; лихі тепер часи понаставали, а залізницї варті грошей. Невже не можна було обійти ся без мене? Я б вам і слова не сказав, як би тут, приміром, йшло ся про легкі, — а тут тільки... хвалити Бога, горло...

— Пане Клетеріане, — ввічливо зауважив доктор Мілєр, — перш над усе, і горло дуже поважний орган...

Він сказав, „перш над-усе“, хоч далі ніякого „другого“ не було.

Разом з паном Клетеріаном у „Затишку“ появилася розкішна, геть чисто замотана червоними, золотом шитими матеріями мамка, і на руках у неї був Антон Клетеріан менший. Малий, дужий Антон. Авже-ж, се був він, і ніхто не міг сказати, щоб він справді був слабовікий. Рожевий, білий, чистенько вдягнений, товстий та пахучий лежав він собі на голих, червоних руках своєї прибраної мамки, троцьвів силу-силенну січеного мяса та пив безлітн молока, кричав і давав волю усім чисто своїм інстинктам.

З вікна свого покою письменник Спінель бачив, як прибув молодий Клетеріан. Чудним, притьмареним, а таки гострим поглядом знизав він дитину, як несли її з екіпажа до хати, і ще довгенько після того стояв на тому самому місці і все так само дивилися йому очі.

З того часу він уникав зустрічі з Клетеріаном молодшим, як тільки можна було.

X.

Пан Спінель сидів у себе в світлиці і „працював“. Світлиця така сама, як і всі інші в „Затишку“: старомодня, проста та привітна. Великий комод окований був металевими головками лева; високо на стіні висіло люстро і не просте було: усе чисто зроблене з сили маленьких квадратних шматочків, оправлених в олово; на глиняній, помальованій синюватою фарбою підлозі, де звичайні ніжки меблів одбивалися ясними смугами, не було килима. Чималий стіл до писання стояв край вікна, яке романіст завісив жовтою матерією, мабуть, на те, щоб було захистнійше.

В синюватих сутінках сидів він, схиливися над столом і писав; писав одного з тих листів, яким і ліку нема, і які він щотижня посилав по пошті, а на їх ніхто не озивався, і се було дуже смішно. Перед ним лежав великий, грубий аркуш паперу, на якому з лівого кутка, під заплутаним ляндршафтом стояло видруковано якимись незвичайними літерами найменше Детлев Спінель. І той аркуш він обписував дрібним, старанним та дуже чистим писанням.

„Шановний пане! — стояло там. — Я обертаюсь до вас з отсими рядками, через те, що не можу нічого иншого вчинити, бо те, що маю сказати вам, не дає мені супокою, ятрить мене, примушує мене тремтіти, бо слова біжать до мене так швидко, що я б задушився, як би не міг визволитися від них в сьому листі“...

Як казати по правді, то такого „швидкого збігання“ й не було, і Господь його знає, на віщо пан Спінель упевняв у сьому. Слова так наче й зовсім не бігли до його; як людина в якій писання — то профе-

сія, він посував ся вперед щось надто вже помаленьку, і як би хто побачив його тепер, то сказав би, що письменник — то така людина, якій писати важче, аніж кому иншому.

Кінчиками двох пальців держав ся він за одну з двох чудних волосинок, що були в його на щоці, і крутив її з чверть години, утопивши очі просто перед себе й не йшов далі ані на один рядок; тоді знов писав своєю делікатною рукою скільки слів тай знов спиняв ся. З другого боку ще й те треба сказати, що кінець-кінцем написано, так наче й гладеньке та жвавеньке було, хоча зміст мало якийсь такий чудний, неневний, що й не добереш ся в йому пуття.

„Я почуваю, — писало ся далі, — я почуваю пекучу потребу і вас примусити побачити же, що сам я бачу, що вже скільки тижнів стоїть передо мною примарою страшною, примусити вас побачити се моїми очима, в тому світлі, в якому воно й передо мною стоїть. Я звик слухати ся сього поривання, що змушує мене вогненними, незабутніми та точними словами переказувати світови свої настрої. І от через се послухайте, що я казатиму. „Я тільки хочу розказати вам те, що було й що єсть зараз, я тільки розказую вам одну історію коротеньку, дуже обурливу історію, розказую, не пояснюючи, не винуючи і не осуджуючи, а тільки своїми словами. Се історія Габріелі Екгоф, шановний пане, жєнщини, яку ви звете своєю... зауважте се собі! Ви перебули сю історію; і однак мое тільки слово вміє зробити з неї для вас визначну подію.

„Чи не забули ви саду, шановний пане, давнього, занедбаного саду за сірим патріціанським домом? Зелений мох вибивав ся з щілин старих стїн, що заступили кругом його поетичну пустелю. Чи не забули ви того фонтану посеред саду? Іріси схиляли ся над його стареньким басейном, і його білий струмок таємничо дзюрчав і спадав на потріскане каміннє. Літний день збірив ся спочивати.

„Семеро дів сиділо навколо фонтану; і в коси сьомої, першої, єдиної, сонце, ховаючись, наче нишком уплело блискучу ознаку королівську. Очі були їй, немов ті несміливі мрії, а ясні уста всміхали ся...

„Вони співали. Вони підняли свої обличчя в гору, до струмка водограю, туди, де він, утомлено й делікатно вгинаючись, падав униз, і їхні тихі, прозорі голоси маяли навкруги стрункого танку води. А може вони ще й колїна пообнімали, під час співу, своїми ніжними руками...

„Чи памятаєте ви сей малюнок, пане шановний? Чи бачили ви його? Ні, ви не бачили його. Ваші очі не здатні були бачити се, і ваші вуха не зугарні були вчути невинну красу тієї мелодії. Як би ви бачили се, то ви б і дихнути не сміли, заборонили б серцеви своєму тріпатись, ви б повинні були піти назад до життя, до свого життя й навіки зберегти у себе на душі те, що бачили, як незайману й нерушиму святиню. А ви що зробили?

„Сей малюнок був кінцем, шановний пане; вам треба було прийти й зруйнувати його, щоб і далі він був, повен прози й мерзеного страждання. То був милий та тихий, апотеоз, пройнятий над вечернім промінням, світлом руїни, падання і вмрання. Давний рід, вже надто стомлений і надто благородний, щоб жити й працювати, стоїть над самим краєм своїх днів, і остання його поява — то звуки артизму, скільки акордів скрипки, оповитих смутком, та прочутє близької смерти,.. Чи бачили ті очі, на яких від сих акордів сльози проступили? Може, душі шістьох подруг належали життю, але душа їх сестри і владарки належала красі та смерти.

„Ви бачили її, отсю красу смерти: ви бачили її й хотіли її. Ані краплі побожності, ані краплі несміливости не заворушило ся в вас на серці, як дивили ся ви на отсю дорогу святиню. Вам мало було тільки дивити ся; вам кортіло узяти її, виснажити, осквернити... Який хороший зробили ви вибір! Ви груба людина, шановний пане, ви плебей, мужик з смаком.

„Я прошу зауважити, що й на думці не маю образити вас. Те, що я кажу — не образа; се формула, звичайнісінька психологічна формула для вашої простої, з боку літературного зовсім неінтересної особи, і я висловлюю сю формулу, бо щось примушує мені хоч трохи освітити вам ваші власні вчинки, а давати речам їх справжні наймення — то моє неминуче завданне, силувати їх говорити і будити несвідоме. Увесь світ повен того, що я зву „несвідомим типом“: і я терпіти не можу їх, усіх отих несвідомих типів! Я ненавиджу все оте тупе, грубе й нерозумне житте, отой світ, повний, дражливої зненависти, що обступив мене! Щось таке тяжко мучить мене, примушує, — оскільки сили мої, — пояснити, висловити, до розуму довести усе, що є навкруги, чи посує се вперед, а чи назад поверне, чи втіху подасть і полекість зробить, а чи ще гіршого болю завдасть.

„Ви шановний пане, я вже сказав, плебей, мужик з добрим смаком. Власне кажучи, ви людина грубо збудована і стоїте на дуже низькому щаблі розвитку; та багатством і сидячим життем ви доскочили раптової, неісторичної й варварської деморалізації в нервовій системі, а се призводить до надмірної сексуальности. Дуже можливо, що мускули в вашій горлянці зацмокали так, наче ви побачили смашну страву, коли ви наважили ся зробити своєю Габріелю Екгоф...

„Тай справді, ви збиваєте їй мрійну волю, ви виводите її з занедбаного саду в житте та в бруд, ви даєте їй своє ординарне найменне і робите з неї жінку собі, господиню, матір робите. Ви зневажаєте зморену, несміливу і пишну в своїй непридатности красу смерти, силуючи її прислоговувати навісній буденщині та тому грубому, безглуздому й огидному

ідолови, що зветь ся природа, і навіть гадки нема в вашій мужичій совісті про те, що зробили ви надто гидотний вчинок. „Ще раз: що се робить ся? Вона з такими очима-мріяма дає вам дитину; вона оддає сьому створінню, що вестиме далі огидне животінне свого батька, усю свою кров і життєву силу, а сама вмірає. Вона вмірає, шановний пане! І як що вона не згасає в буденщині, як що вона хоч під кінець підняла ся зо дна свого сорому і вмірає пишна та щаслива під смертельним поцілунком краси, то се зробив я. А ви в той час розважали ся в куточках по коридорах з наймичками.

„А її дитини, син Гадріелі Екгоф, росте, живе і радіє. Може, він провадитиме далі животінне свого батька: буде купцем, буржуем; платитиме податки й любитиме смашно попоїсти; а може вийде з його солдат або - ж чиновник, нерозумна й міцна підпора держави; що не кажіть, а з його буде істота з нормальними функціями, що не зазнає турбот і певна буде своєї сили, дужа та дурна.

„Прийміть пошану, шановний пане: я ненавижу вас, вас і вашу дитину, як ненавижу й саме життє, навісне, смішне, а таки горде та пишне життє, яке ви в собі втілюєте, одвічний контраст та смертельного ворога краси. Я не маю права сказати, що ви для мене ніщо. Я не вмю сказати так. Я чесна людина. Ви дужчі. В боротьбі я можу обороняти ся од вас одною тільки благородною зброєю: розумом та словом. Сьогодні я скорястував ся сею зброєю, бо сей лист — і тут я чесна людина, пане шановний, — то акт помсти, і як хоч одно слово в йому доволі дотепне, блескуче й таке гарне, що пригнобить вас, примусить вас почути над собою чужу силу хоч на мить єдину вибе вас з вашого здорового супокою, то я радітиму. Детлев Спінель“.

І отакого листа Спінель вложив у конверт, наліпив марку, написав адресу й послав на пошту.

XI.

Пан Клетеріан постукав у двері Спінелевого покою. Він держав у руках великий, акуратно списаний аркуш паперу й видко було, що він наважив ся взяти ся до діла як слід. Пошта зробила своє, лист пішов своєю дорогою: він зробив чудну подоріж з „Затишка“ та знов у „Затишок“ і опинив ся в руках адресата. Була четверта година по півдні.

Як увійшов пан Клетеріан, то пан Спінель сидів на канапі і читав свій власний роман з отою страшною обгорткою. Він підвів ся й здивовано та з запитанням глянув на гостя; і таки добре почервонів.

— Добридень, — сказав пан Клетеріан. — Пробачте, що я вам заважаю працювати. Але дозвольтє тільки спитати, чи се ви написали таке? — І він лівою рукою підняв угору великий, акуратно обписаний

аркуш паперу, а правою так дав по йому, що аж папір хруснув. Тоді він заложив праву руку в кешеню, схилив на бік голову і одтулив рота, налагодившись слухати, як се звичайно робить чимало людей.

Диво тай годі: пан Спінель усміхнув ся; усміхнув ся він делікатною усмішкою, трохи наче зніяковівши й перепрошаючи, узяв ся рукою за лоба, наче щось пригадуючи і сказав:

— Так, так... Справді... Я дозволив собі...

Діло таке, що сьогодні він дав собі волю і спав аж до півдня. Через се мучила його совість, в голові наче камінь лежав, і пан Спінель був знервований і не здатний до змагання. А тут ще й весняне повітре втомляло його й наганяло одчаю. Усе се треба зауважити, щоб ясно було, чого він так по-дурному поводив ся під час усієї сїєї сцени.

— Он як! Добре! Чудесно! — мовив пан Клетеріан, надушуючи груди подборіддем, піднімаючи брови й роблячи ще безліч усяких прелюдій на те, щоб, давши раду сьому формальному процесу, без жалю взяти ся до діла. Тішучись сам собою, він трохи захопив ся сими прелюдіями; кінець-кінцем результат не дуже відповідав грізній детальности отсеї мімічної процедури. Але пан Спінель таки добре зполотнів.

— Чудесно! — ще раз промовив пан Клетеріан. — Коли так, то дозвольте відповісти вам на словах, голубе мій, бо я вважаю, що то дураці писати довжелезні листи людині, яку кожної хвилини можна побачити...

— Ото... вже й дураці... обізвав ся пан Спінель, усміхаючись. І по сій усмішці видно було, що він ладен перепросити, до ніг упасти...

— А вжеж дураці! — ще раз сказав пан Клетеріан і добре струснув головою, щоб показати, який він упевнений в своїй безневинности. — Я-б, не вам кажучи, і слова не сказав на всю отсю писанину, я-б не вважав її годящою навіть на обгортання бутербродів, як би вона не виявила мені дечого такого, чого я до сеї пори не розумів деякої переміни. А в тім, се не ваше діло і тут про се не йдеть ся. Я людина заклопотана, в мене єсть важнійша робота, аніж отсеї ваші „невимовні привиди“...

— Я написав „незабутній привид“, — зауважив пан Спінель і випростав ся. — Се був єдиний такий момент на всю сю сцену, що він виявив хоч крапельину тієї гордості.

— Невимовний... незабутній!.. — перекривив пан Клетеріан і подивив ся в рукопис. — У вас препогане письмо, голубе мій; я-б вас не прийняв до себе в контору. Так спершу вона наче-б то й нічого собі, а як добре придивити ся, то в йому сила хиб, недоладного багато. Та се ваше діло й до мене не тичить ся. Я прийшов отсе сказати вам, що насамперед, ви — блазень, та тільки ви се мабуть і сами знаєте.

А опріч того з вас великий страхополох, і сього зовсім не треба довго доводити. Моя жінка якось писала мені, що ви не дивитесь у вічі жінщинам, як зустрінете їх, а тільки поводите на їх очима, щоб мати що потім залюбки згадувати, бо боїтесь дійсности. Шкода тільки, що далі вона вже нічого не писала про вас у своїх листах, а то б я ще багато дечого дізнав ся про вас. От ви який. „Краса“ в вас третє слово, але, власне кажучи, се тільки полохливість, лицемірство й заздрість, а з сього, звичайно, взяла ся і ваша безсоромна увага що до затишних куточків по коридорах, якою ви, мабуть, хотіли зовсім пригостити мене, а я тільки тішив ся нею. Я тільки тішив ся! А тепер ви знаєте? „Чи освітив я вам хоч трохи учинки“ ваші... ваші вчинки, мізерна людино! „Хоча се“ й не моє „завданне конечне“, хе-хе!..

— Я написав „неминуче завданне“, — зауважив пан Спінель, — але знов відразу втратив надію. Він стояв безпорадний, як той великий, смішний, сивий школяр, що його пробірають.

— Конечне... Неминуче... Ви мерзений страхополох, кажу я вам. Ви що-божого-дня бачите мене за столом. Ви здоровкаєтесь зо мною і всміхаєтесь, ви прощаєтесь зо мною і знов усміхаєтесь. І з доброго дива одного дня лізете до мене з отсим своїм смішним писаннем, повним образ. Хе, от у листах ви сміливий! Та як би ще отсей тільки комедний лист. А то ще ви робили всякі каверзи проти мене за мою спиною, тепер я се дуже добре бачу... Тільки хоч не беріть собі в голову, що з сим вам пошастило! Як ви тішите себе тим, що пошастило вам набити моїй жінці в голову, якихсь там фантазій, то помиляєтесь голубчику, для сього вона надто розумна! Або, коли ви ще, чого доброго, думаєте, що вона зустріла мене не так щиро, як перше, мене й дитину мою, то ви ще більший дурень! Як що вона й не поділувала малого, то так безпешнійше буде, бо отсе недавно появила ся гіпотеза, ніби слаба вона не на горло, а на легені, а як сьому правда, то тут не можна знати... хоч, звичайно, се ще треба довести, що до легких, а ви з своїм „вона вмірає, шановний пане!“ — ви осел!

Тут панови Клетеріанови довело ся передихнути. Він страшенно розгнівав ся, усе махав пальцем і, Господи як, мяшкорив листа в лівій руці. Лице його, оточене білявими англійськими баками, дуже розчервоніло ся, а на наморщеному лобі понабухали скрізь жили, наче ота розлютована блискавка.

— Ви мене ненавидите, — казав він далі, — і ви б зневажали мене, як би я не був дужчий од вас... — А так, я дужчий, хай йому чорт, у мене серце на місці, а в вас ні, і я б облупив вас, хитрий йолопе, разом з вашим „розумом та словом“, як би се не заборонено було. Та тільки з сього ще зовсім не виходить, що я спокійно терпітиму од

вас образи, бо, як я покажу своєму адвокатови отсе ваше „ординарне найменне“, то ще побачимо, що з того буде. У мене хороше імя, шановний пане, і хороше як раз через мої заслуги. Чи хто позичить вам, гульвісо, хоч шага, самі собі поміркуюте гарненько! Вас треба потягти до суду! Ви небезпешні для громадянства! Ви дурите людям голову!.. Хоч ви собі не беріть у голову, що сього разу вам пощастило, негіднику! Таким людяцям, як отсе ви, я не дозволю себе знантеличити. У мене серце на місці.

Пан Клетеріан страшенно розспасював ся. Він кричав і звесь час примовляв, що в його серце на своєму місці.

— „Вони співали“. Точка. І не думали співати. Вони плели плетиво. Окрім того, вони балакали про те, як робити вінігрет з картоплі. А от я як розкажу своєму тестеві про отой ваш „занепад та вміранне“, то й він подасть на вас у суд, будьте певні!.. „Чи ви бачили сей малюнок, чи ж ви його бачили?“ Я звичайно бачив, та тільки не розумію, чого се я повинен був, по вашому, затаїти дух і втекти. Я не боюсь дивити ся жєнщинам у вічі, я дивлюсь на їх сміливо, і як вони мені до вподоби й хотять мене, то я беру їх. У мене серце на мі...

Щось постукало. Стукали в двері, швидко, девять чи десять разів уряд; то був маленький, дужий і несміливий вихор, що примусив пана Клетеріана замовкнути; хтось непевним голосом, що раз-по-раз тремтів од хвилюваня, промовив, дуже хапаючись:

— Панє Клетеріане, пане Клетеріане, ой, чи тут же пан Клетеріан?

— Пождіть там за дверима, — озвав ся сердитий пан Клетеріан. — Що там таке? Я маю тут діло.

— Панє Клетеріане! — мовив тремтячий і непевний голос. — Ви повинні йти туди... — Лікарі також там... Ой, яке ж се горе тяжке...

Тоді він скочив до дверей і росчинив їх. За дверима стояла радниця Шпац. Вона держала коло рота хусточку і туди бігли краплисті сльози.

— Ой, пане Клетеріане, — говорила вона. — Якеж се горе... Їй пішла горлом кров, і так багато, так дуже багато... Вона сиділа собі вишком на ліжку і виспівувала якусь мелодію, коли се раптом кров. Боже мій, як же багато тієї крові...

— Вона вмерла? — скрикнув Клетеріан. І він ухопив радницю за руку й почав трясти її. — Ні ще не зовсім, аже ж так? Ще не зовсім, їй ще можна бачити мене? Знов їй пішла горлом кров, трошки крові, з легких, кажете ви? Я згоджуюсь, що може воно й справді з легких... Габріель! — сказав він зненацька і на очах йому проступили сльози. Видко було, що взяло його тепле, хороше, щире почуванне. —

А так, я йду туди! — промовив він і швидко пішов коридором тай повів за собою радницю. Здалеку ще чути було його розмову: „Не зовсім, аж не так?.. З легких, кажете ви?..“

ХІІ.

Пан Спінель усе стояв на тому самому місці, де був під час так несподівано перерваних одвідин пана Клетеріана, й дивився в одчинені двері. На сам кінець він трохи поступився наперед і став слухати. Але скрізь було тихо, і пан Спінель зачинив двері й вернувся до світлиці.

Якийсь час він дивився на себе в люстро, а тоді пішов до столу, вийняв з шухляди маленьку пляшечку, чарку і напився коняку, за віщо ніхто на світі не осудив би його.

Далі він ліг на канапі й заплющив очі.

Верхня частина вікна одчинена. В садку коло „Затишка“ щебетали пташки, і в тому легенькому ніжному щебетанні делікатно й яскраво виявляла вся весна. Пан Спінель нишком сказав сам до себе: „Неминуче завдання“. Далі він струснув головою і потягнув у себе крізь зуби повітря, так наче йому дуже боліли нерви.

Про спокій вже й казати нічого. Він не здатний до таких грубих перебувань! Психологічним процесом, аналіз якого завів би нас бозна куди, пан Спінель прийшов до того висновку, що йому треба встати й піти трохи в проходку. Він узяв шапку й подався з хати.

Як вийшов пан Спінель на двір, то повіяло на його ніжним, пахучим повітрям. Він повернув голову й помаленьку повів очима на заслонене вікно, од якого погляд його не одривався і був у весь час серйозний, мужний та суворий. Далі він заложив руки за спину й пішов стежками, посипаними піском. Йшов він тяжко зажурений.

Квітники ще були повкриті рядюжками, а дерево й кущі були ще голі; та снігу вже не було, і на стежках то там, то там ще видно було мокрі сліди. Великий сад з своїми печерами, галереями та маленькими альтанками стояв, осяяний чудовим, яскравим південним сонцем з темними плямами-затінками й ніжним золотим світлом, і темні гильки дерев різко і разом лагідно визначалися на ясному небі.

Се якраз була така пора, коли сонце прибірає собі якоїсь форми, коли невиразна сила світла стає помітним диском, що тоне в блакиті, і лагідне вибіскування його не ріже в очі. Пан Спінель не бачив сонця, він йшов так, що сонця йому не видно було. Йшов він, повисивши голову, й наспівував якусь мелодію, невеличку фразу, несміливу й журливу тему, мотив смутку... І зненацька став він, як укопаний, з грудей йому зринувало коротеньке, рантове зітхання, і з-під дуже наморщених брів його великі очі пильно дивилися вперед, і в тих очах був жах і огидливість.

ЛНВістник 1910 кн. III.

42

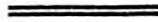
Дорога звертала в бік. Вона стелила ся назустріч сонцеви, що спочивати йшло. Величезне, прорізане двома вузенькими ясними хмарками з золотими кінцями, воно скося стояло на небі, осяюючи верхи дерев і обливаючи своїм жовто-гарячим світлом сад. І на тлі сього злotosяйва, в яскравому вінку золотого сонця на голові, на стежці, випростившись, стояла пишна, вся в червоному й золотому, жінщина; праву руку вона держала на дебелим стегні, а лівою поволі колисала сюди й туди гарненьким візочком. В візочку сиділа дитина, Антін Клетеріан менший, товстий син Габріелі Екгоф.

Він сидів собі в подушках, в білій байковій курточці і в великому білому брилі, червоновидий, здоровий, славний, і очі його весело й сміливо зустріли ся з поглядом пана Спінеля. Романіст вже збирав ся прийти до пам'яті, аже ж він мужчина і набереть ся такої сміливости, щоб пройти коло сього несподіваного, пишного явища і йти собі далі в проходку. Коли се стало ся щось страшне. Антін Клетеріан заходив ся сміяти ся й радіти, він так пицав од якоїсь дивної радості, що аж страшно було дивитись.

Господь його святий знає, що таке напало на дитину, чи звеселила малого чорна постать, що стояла напроти його, а чи то був звичайний випадок дикої радості. Він в одній рупці держав каблучку з кости, а в другій металеву брязкалку. І те й друге малий, звеселившись, підняв на сонце, трусив ними, бив одне об друге, наче глузуючи й лякаючи когось. Очиці йому мало не зовсім заплющились од утіхи, а уста так розтулили ся, що видко було усе піднебінне рожеве. Дитя так сміяло ся, що аж головка йому хитала ся з одного боку на другий.

Тоді пан Спінель повернув ся й пішов назад. Йшов він стежками, посипаними піском, а за ним гнала ся дика радість малого Клетеріана, йшов обережно і надто вже граціозно держав руки, навмисне ступаючи по малу, як та людина, що хоче усім показати, ніби вона й на думці не має втікати.

Переклав Л. Пахаревський.

МИК. ГОЛУБЕЦЬ.

Знесилені життем, терновими шляхами,
 Зневірені в собі, ідете тихо, скромно,
 Каліки і сліпці з порожніми торбами,
 Стаєте край могил безвідно, безпритомно,..
 Під батогом судьби чужа вам роскіш бою,
 Незнані блискавки і бурь шалених громи,
 Що принесли в житте, те берете з собою:
 Гіркий до світа жаль, з безцільною тугою,
 І гинете як барв розстрілені атоми...
 Іде вас тисячі безмовною товпою,
 А котрий — одинцем, не в дружній гордій парі,
 І канете в гроби, прибіжище спокою,
 Не прощані ніким сердечною сльозою,
 Несвідомі себе, душевні пролетарі!..

* * *

Коли ішли, то верби простягали руки,
 Дрожали цвіти, плакали берези,
 Серця рвав сумнів кихтями роспуки,
 На палких віях ціпеніли сльози...
 Глибоким сумом колисались сосни
 Звалені жалем клали ся блавати,
 Вяли лелії, барвінки жалосні,
 Дуби схиляли верхівя кріслате...
 Коли ішли, то гомоніли скелі,
 Шалену вістку несли вдаль потоки,
 Заслались сумом ясних зір оселі,
 Слідом їх місяць плыв з жалем глибоким...
 Тужливі очі глянули з віконця,
 Жаль ломав руки в опустілій хаті,
 Вони йшли далі вдивлені в круг сонця :
 Шалені, горді, святі... Непоняті!..

✦

II. СМУТОК.

З російсько - українського життя.

Колись, через кілька сот літ, історики - дослідувачі будуть розглядати крізь туман часу давнє минуле Росії, будуть висліджувати життя її соціального організму, і певне натраплять на емпіричний закон, якому в наші часи підлягає психологія російського громадянства: коли загальні умови не сприяють позитивній і продуктивній громадській роботі, російський громадянин береться до боротьби з алкоголізмом... Єсть в Петербурзі таке спасенне товариство — „общество охраненія народного здравія“, єсть при ньому вічна „комісія по вопросу о борьбѣ съ алкоголизмомъ“, — і от, туди, в сей притулок для стомленої душі йде пригнічений інтелігент, коли не бачить круг себе просвітку і коли на всі свої спроби приложити руки до пекучих потреб країни він чує невблаганне й грізне: „осади! куда лѣзеш!“ Настане вільніща година, легше зітхне громадянство — і одразу завмірає „комісія по алкоголізму“, бо ні для кого тоді вона не цікава і ніхто не почуває ні потреби ні охоти бороти ся з тим „страшним народнім лихом“, яким алкоголізм уявляєть ся в періоди громадської реакції... і тут, — будучий історик зазначить собі ще один закон громадянського життя Росії: всі річи існують і мають значінне не самі по собі, а лиш відносно, дивлячись по тому, наскільки вони можуть підпирати поривання до громадської волі...

Отож, з кінцем минулого року в Петербурзі зібрав ся перший „всеросійський“ зїзд по боротьбі з алкоголізмом. Давно сей зїзд готовило „общество охраненія народного здравія“ — і лиш тепер осе знайшло підходящий момент і настрої в громадянстві. Зїзд був численний, програма досить широка, заміри — серйозні. Але наслідки показали, що в деякі часи і боротьба з алкоголізмом може завести російського інтелігента на слизьку путь і що може сей зїзд був останньою спробою знайти в тій боротьбі вихід громадянським почуттям і змаганням. Почалось з того, що градоначальник викреслив з програми зїзду всі реферати про казенну горілчану монополію і тим одразу надав зїзду відтінок високо абстрактний, глибоко філософічний, але зовсім мало практичний. Після всяких заходів і прохань, заборону з рефератів було знято, — але се мало помогло, бо отрута неволі була в самій основі зїзду, і він весь пройшов під острахом насильного закриття і з бурхливими проявами внутрішнього розкладу. Представники акцизної адміністрації, що брали участь в зїзді ех офіціо, також ех офіціо вийшли з зїзду, пере-

сварившись з тими референтами, що бачили в горілчаній монополії по-туранне п'яцтву. Росердилися і теж вийшли представники духовенства з єпископом Митрофаном в голові, бо зїзд якось не дуже уважно поставився до релігійно-моральних основ шкільного виховання, виставлених батюшками як перший засіб до боротьби з алкоголізмом. А коли про вплив релігійного почуття заговорив на зїзді „вільний християнин“ Трегубов і спробував пояснити, через що сектанти найтверезіші люде в Росії, то „представник градоначальства“ примусив Трегубова припинити таку „пропаганду“ і покинути зїзд... Були ще представники од робітників, які теж були невдоволені неприхильністю зїзда до їх резолюцій і висловляли се невдоволення досить гостро. Але сим вони теж викликали неприхильність представників інших сфер і, зараз по зїзді, були арештовані та повисилані з Петербургу. Якось все-ж таки зїзд встиг зформулувати кілька, хоч цілком теоретичних, але принципіально важних резолюцій, вихідною точкою котрих було змагання зовсім вивести алкоголь з народнього вжитку; з менше абстрактних постанов зїзду можна зазначити бажання, щоб існування сільських горілчаних монополійок залежало від волі сільської громади. Система горілчаної монополії в її сучасних основах взагалі признана зїздом за шкідливу. Розуміється, загальний напрям і окремі інциденти алкогольного зїзду знайшли собі відповідне освітлення й коментарії на сторінках правої преси: ніяких громадських зїздів дозволяти, мовляв, не слід, хіба тільки з тим, щоб добре вислідити те, що робить ся за їх „лаштунками“...

Без особливих непорозумінь відбулись тими-ж часами ще два зїзди: психіатрів в Петербурзі та природознавців в Москві, — обидва на чисто науковім ґрунті і з участю виключно фахових людей. На черзі ще деякі зїзди громадського характеру; між иншим, — здобуто дозвіл і на зїзд літератів, але, як виявилось, з такими обмеженнями в програмі, що немало видатних літератів признало за краще покинути сю справу до инших часів, до більш свіжої, здорової громадської атмосфери... Досить, що з програми зїзда викинуто пункт про „правне становище преси“, котрий, певне, літ шість-сім тому не викликав би ніяких страхів...

Чи не така сама доля — хоч зовсім з инших причин — чекає і славянський зїзд, визначений на 16/29 червня сього року в болгарській Софії. Для підготовлення сього великого зїзду відбув ся не що давно в Петербурзі малий зїзд неославянського комітету, до якого прибули гості з-за кордону — Чех Крамарж і два Болгари — Люцканів та Калїнков. Прибули й представники польських партій: Дмовський та Страшевич. В кількох засіданнях, в яких з петербурських членів комітету брали участь Красовський, Маклаков, Львов, — комітет обговорив програму

софійського зїзду, визначив основи його організації, — але не міг порішити головного пункта, на яким зачепився неославізм, — російсько-польських відносин. Спеціально щоб розв'язати це трудне завдання, комітет організував комісію з Росіян і Поляків, яким і доручив відшукати способи до полагождення непорозумінь в російсько-польських справах. Самі ж Поляки подали в комітет заяву, в котрій, не зрікаючись працювати в тій комісії, не дають згоди на участь в софійськїм зїзді, поки не будуть як слід порішені де-які важні питання славянського життя; після пражського зїзду, на думку Поляків, славянська ідея не тільки не поширилась, а навпаки — потерпіла шкоду, бо російсько-польські відносини значно погіршали, і навіть де-які члени пражського зїзду підтримують старі й нові обмеження польського народу в його культурнім розвитку...

Таким чином, Поляків в Софії може й не буде. Не поїдуть, здається, й кадети-неославісти, принаймні Мілюков рішуче висловив, що при сучасній перевазі націоналістичного настрою в керуючих сферах — він не сподівається од софійського зїзду ніякого практичного результату. Виходить, що і Полякам і їх російським приятелям доводиться, хоч-не-хоч, стати на ту саму позицію, на якій були перед пражським зїздом Українці: тоді славянська ідея була використана спеціально в польських інтересах, а для Українців вона була признана занадто розкішною стравою; тепер виявилось, що і у Поляків вихопили сю страву з-під носа ті елементи, які почувують себе в силі повернути ідею славянського єднання виключно на свою користь, се-б то російські націоналісти. Який буде тепер „всеславянський“ зїзд, тай чи буде він взагалі, трудно те вгадати. Але Крамарж поїхав до дому ще більше сумний, ніж їхав до Петербурга, бо мусів признати свою мету — польсько-російську згоду — ще далекою од досягнення.

На жаль, здається, ні Крамарж, ні неославісти кадетського табору — досі ще не дійшли до тої думки, що хоч би й стала ся колись та згода, то вона єднатиме лиш два елементи — Поляків і Росіян-Великоросів; їх згода без Українців може бути лиш на шкоду Українцям і на їх кошт; ; коли неославісти хочуть розв'язати польсько-російські непорозуміння, то шлях до того лежить через згоду російсько-українську з одного боку і згоду польсько-українську, з другого. Розуміють значінне українського питання мабуть, тільки Поляки; тільки Полякам зовсім не цікаво одкривати очі прекраснодушним ідеалістам славянського єднання, — бо їх неосвідомленість збільшує воду на польський млин...

Але тим часом — води все одно не вистачило, і польський млин от-от стане. Неославізмови, як сїноніму російсько-польського братання, прийшов, треба думати, кінець: натиск російського націоналізму зтер

з нього все, що було в його програмі „нового“, а лишив, для практичного вживання, — лиш старі славянофільські традиції; по сим традиціям, як відомо, „славянська ідея“ належить до компетенції міністерства чужоземних справ, а з справами внутрішніми нічого спільного не має... Слав'янам закордонним — всі співчуття, найкращі бажання, а коли є чим допомогти — то й підмога: нехай ростуть, нехай вибивають ся з під чужої кормиги; нехай розвивають свої літератури, культури, свої особливості; нехай з кожного дрібненького славянського роду буде особлива національна одиниця, — щоб і крихта не пропала славянського коріння, щоб і маленька галузка славянської мови не загинула під німецьким гнітом! Нехай живуть Венди, Кашуби, верхні й нижні Лужичани, Словаки, Словинці і інші ближші й дальші родичі російської держави, за її кордонами суцї!..

А тут по сей бік кордонів?

А тут ніяких родичів нема. Єсть тільки пануюча нація, та підлеглі їй „инородці“. Особливостей у тих инородців, розумієть ся, досить; єсть у них, здаєть ся, і мрії про розвиток своєї культури. Але тим мріям потурати не слід: хочать бути людьми — хай приймають російську культуру...

Отакий у нас панує славизм „для внутренняго употребленія“. І він дуже легко мирить ся — в тих самих головах — з славянофільськими тенденціями, призначеними на „експорт“. Так легко, що славянофілам з породи графів Бобринских і на думку не спадає, що між їх внутрішньою політикою і, наприклад, пруською „гакатою“ нема ніякої різниці. А слід би над тим помірковувати — і російським Бобринским тай їх приятелям, чеським Крамаржам... Яка, скажем, доля спіткала б чеський національний рух, як би Богемія була в межах російської держави? Чи багато встигли б тоді зробити батьки чеського відродження — Добровский, Шафарик, Паляцкый? Чи змогла б тоді розпуститись пишним цвітом чеська культура, яка тепер ставить Чехів в перших рядах культурних націй Європи?

На всі сі запитання ми тепер маємо офіціальну відповідь. Вона йде, правда, не од славянофілів, а од адміністрації, але тим більш вона авторитетна і тим яснійше освітлюєть ся та внутрішня політика що-до „свійських“ Слав'ян, яка завжди панувала в Росії, але з реформою 1905 р., здавалось, на який час була припинилась. Тепер знов, очевидно, дякуючи загальному „заспокоєнню“, настала слухна година, щоб поновити се адміністративне славянофільство... „сз другой стороны“. Сю відповідь дає недавній циркуляр міністра внутрішних справ губернаторам, — документ не тільки характеристичний, а навіть ерочетаченд, — як колись указ 1876 року... Буде не зайве подати тут найважніші уступи з сього циркуляра.

Після виходу правил 4 марта 1906 р. про товариства й союзи, — каже циркуляр, — серед инородців, що живуть в Росії виявилось особливе поривання до культурно-просвітнього розвитку окремих народів, на ґрунті збудження вузької національно-політичної самосвідомости; для сеї мети організувалась ціла низка товариств, з ріжноманітними назвами, які мають на меті єднання чужоземних елементів на ґрунті їх виключно національних інтересів. Такі товариства, безперечно, йдуть до збільшення національної відокремлености і незгоди, а через те в них треба бачити погрозу громадському спокою та безпеці, — як се пояснив в своїх присудах і Сенат. Отже допускати такі товариства циркуляр признає неможливим і доручає губернаторам доглядати, щоб — „коли будуть обмірковуватись прохання про реєстрацію инородчеських товариств, — в тому числі і українських і єврейських, — незалежно од того, яку вони мають мету, — то місцеві присутствія по сиравам про товариства в подробицях розбірали-б, чи не має таке товариство подібних завдань, і коли має, то відмовляли-б реєструвати їх устами. Разом з тим губернатори повинні тепер же пильно пригланутись до діяльности існуючих „инородчеських“ товариств і, коли б була потреба, — законним порядком поставити питання про їх закриття...

Я не буду спинятись на юридичній природі сього циркуляра. Досить сказати, що правила 4 марта 1906 р., ствержені Найвищою властю, були чотири роки законом, яким регламентувалось громадянське життя. Тепер — те, що на ґрунті сього закону було дозволене, скасовується простим міністерським циркуляром. Але се ще не новина: ми знаємо, що коли в старій Росії, як каже поет, „законів не було“, а тільки — „примѣчанья“, то в Росії новій, реформованій, місце тих „примѣчаній“ займають сенатські „розяснення“ та міністерські циркуляри. Тим більшої уваги вартий зміст сього новішого коментарія до старого закону. Як бачимо, починається систематичний похід на „инородців“, до яких на сей раз виразно залічені й Українці. Ті гріхи чи злочинства „инородців“, які сей похід викликали, списані в циркулярі досить подрібно, але їх можна зформулювати коротко: инородці винні в тім, що вони инородці. Через те, всяке їх гуртування — шкідливе і небезпечне для держави, їх культурно просвітні поривання збільшують в державі національну незгоду, їх товариства — все одно, яка у них мета — загрожують громадському спокою...

З такого погляду — треба признати, що циркуляр ставить ся до инородців ще надзвичайно лагідно. За таку велику провинність — і така м'ягка, прямо батьківська кара! Тільки позакривати старі культурно-просвітні товариства та не дозволяти нових... Коли взяти на увагу, що

сим способом инородці не будуть знищені і зостануть ся, як були, Поляками, Українцями, Євреями, — то виходить, що инородці страшні російській адміністрації лиш тоді, коли вони дбають про свій культурно-просвітний розвиток; коли-ж вони зостануть ся без просвіти й культури, то й безпеки від них ніякої не буде... Правда, циркуляр не говорить, що державі не треба ні просвіти ні культури, але-ж він виразно виступає проти єдиного шляху до культурного зросту, — проти просвіти на національнім ґрунті...

Не з учорапнього дня повелась ся політика і не завтра вона скінчить ся... Великий, здавалось би, досвід має російська адміністрація в практичних наслідках національних та релігійних обмежень, — але-ж досвід людей ніколи не навчає... Не мало було в російській історії видатних діячів, щирих патріотів великого російського царства, хоч вони були инородці по походженню; але-ж свій патріотизм вони випесли не з циркулярів російської адміністрації. Навпаки, такі циркуляри, як „закон 1876 року“, багато зробили для збільшення національної незгоди в Росії; поруч з законом 1876 р. безперечно стане по своєму впливу і свіжий продукт адміністративної творчости, — циркуляр 1910 року...

І мимоволі, знов звертаєш ся думкою до історії відродження західних Славян, — котрі живучи серед чужого, а часто й ворожого народу, не знали про те ні сенатських „розяснень“ ні міністерських циркулярів, а підлягали тим самим законам, як і всі люде в їх країні, — і на ґрунті тих законів ростили свою культуру, а разом з тим збогащали вселюдську. І не зле, мабуть, се вони робили, бо ось як патріотична російська часопись характеризує сю славянську роботу:

„Славянські народи на протязі довгих віків уперто обороняли свою мову, віру і національність. В сій боротьбі Славянам довелось перетерпіти чимало тяжких втрат. Одні з славянських племен згубили свою віру, другі — попустили мову, треті — втратили державну самостійність, четверті погубили все — і віру, і мову, і письменство, і навіть своє йменне. Отже ті, що zostались цілі, не хотять вмірати і обстоюють своє місце на землі. Одним з людських рас призначила доля бути гноєм, на якому цвітуть чужі й чужоїдні культури; другі мають непохитну волю до життя і тому проносять свою національну душу через віки й простори. Ті славянські народи, що zostались цілі — витримали свій існує; їх виратував національний інстинкт; він їх спонукає обстоювати свою особність од ворогів і „од друзів“ і на будучий час. Славяне не прагнуть звоювання; вони думають лиш про оборону себе. Але в сій скромній і невразливій справі вони уперті і, будемо сподіватись, не переможні“ („Нов. Вр.“ 9 лютого 1910 р. № 12182).

Що-ж, будемо й ми сподіватись... А тим часом ідеалістам славянського єднання, видно, не діждати, при таких умовах, скорого здійснення своєї мрії. Попереду повинен виникнути який-небудь „нео-неославизм“, бо простого неославизму для полагодження внутрішніх відносин в Росії — невістачає...

Поруч з наведеним актом внутрішньої політики, що має ясною метою одкинути українство на десять літ назад, в глухі, дореформові часи, — всі інші явища російського політичного й громадського життя за останні місяці здають ся бліді й нецікаві. Яку вагу має, напр., скасування виїмкового становища на Поділлі та Волини, коли, разом з тим, губернатори дістали уповноваження видавати обовязкові постанови і накладати адміністративні кари? Можна було-б в сих переходах од „охрани в кубі“ до „охрани в квадраті“ бачити втішний симптом бажання перейти потрохи й до нормального становища, — як би фактично відчувалась якась значна різниця між тими степенями охрани і як би циркуляри, такі як недавній, не доводили виразно, що в деяких сферах внутрішньої політики, степені адміністративної ретивости, навпаки, ростуть...

Паралельно зросту національної політики гуртуєть ся й зміцняєть ся та верства громадянства, серед якої ся політика знаходить співчуттє й підпору. Я вже зазначав процес обоїльного притягання керуючих верхів і націоналістичних елементів правої половини Державної Думи. Тепер духовне єднання думської правиці з осередком політичної власти остільки зросло, що може й недовго ждати виразного перелому в відносинах того осередку до колишніх його приятелів-октябристів. Вже й тепер ходять чутки про якийсь циркуляр, з порадою місцевим адміністраторам заздалегідь поміркувати про вибори до четвертої Думи і мати на увазі, що на тих виборах бажана перемога націоналістів. Чи є такий циркуляр чи нема, трудно сказати, але деякі адміністратори справді починають ставитись до октябристів дуже неприхильно. Чують, здаєть ся, і самі октябристи, що ґрунт під їх ногами стає хиткий. Нова сесія Думи показала, що при теперішнім строї думських партій октябристи вже не мають певної більшости і здатні направляти хід думських справ тільки з підмогою правих або лівих сусідів. Вступити в постійну згоду з лівими вони не можуть, з правими — ще тим часом не дозволяє совість, а комбінації ad hoc або з тими, або з другими, — тільки збільшують хиткість становища октябристів. Дуже виразно виявилась ся хиткість при обговоренні справи суддів. Праві отверто заявили вперед, що їм весь законопроект про судову реформу противний і що вони хотять його зробити негідним на погляд Державної Ради, а для того голосува-

тимуть проти ценза, разом з лівими. І справді, праві з лівими одхилили своєю спільною більшістю потребу маєткового ценза, а октябристи зостались в меншості. Сим результатом не тільки були збентежені самі октябристи, але навіть і ліві, здається, не всі раді своїй перемозі; кадети теж ні в сих ні в тих, бо їм очевидно, що законопроектові не проскочити крізь мережі Державної Ради.

Сяють вдоволенням тепер тільки націоналісти, — бо на їх вулиці свято... Те єднання з уміркованими правими, про яке вже мені доводилось говорити, закінчилось формальним злиттям обох партій на ґрунті спільної програми в „всеросійській національній союз“. При виборі президіума була виявилась внутрішня незгода між націоналістами і уміркованими, — бо кожній партії хотілось провести свій президіум. Але врешті — партії помирились на мішанім президіумі, з перевагою впливу націоналістів, од яких був вибраний і голова сполучених партій — Балашов. Тепер в новім „союзі“ на черзі організація партійного клубу, од якого націоналісти сподіваються великого впливу на всі сфери громадського життя. В сїм вони певне помиляються, бо для впливу на громадянство у „національного союзу“ нема способу, а в його програмі матеріалу. Але в Державній Думі, та в зв'язках з керуючими сферами, — то щось пнше: тут вплив націоналістів забезпечений всею кон'юктурою сучасного момента. І в тім поході на инородців, який розпочався цітованим вище циркуляром, можна думати, заходи націоналістів грають не останню роль...

Видко їх руку і в фінляндській справі. Першим виступом „Всеросійського національного союзу“ був протест проти опублікованої в німецьких часописях заяви кількох германських професорів, котрі признають російську політику в Фінляндії не відповідною основам фінської конституції. Ся заява викликала в Росії чимало протестів з боку правих організацій всякого типа; більшість тих протестів обмежувалась пафосом обурення проти чужоземців, що мішають ся в внутрішні справи Росії, і ухилялась од суперечок по суті діла. Подібний по змісту був і протест національного союзу, але його політичне значіння безперечно високе, бо видатне місце в осередку „союзу“ займають активні діячі по боротьбі з фінською конституцією, як Дейтрих та Корево...

Про саму програму націоналістів ми вже говорили в попереднім огляді. Опублікована тепер програма „Всеросійського національного союзу“ в загальних рисах та сама, але тепер цікаво нагадати ті її основні пункти, в яких лежать разом з тим і вихідні точки сучасної внутрішньої політики. Сї пункти можна розбити на групи — політичну, національну, релігійну, економічну. Отже в першій групі стоїть „непорушність представительного державного ладу, законодавча власть Самодержавного

Царя в єднанні з Державною Думою і Державною Радою, догляд законодавчих інституцій за законністю вчинків правительства“. Як видно, — се відома і авторитетна теорія „конституційного самодержавства“. В другій групі бачимо „єдність і неподільність Російської Імперії і охорона в усіх її частинах панування руського народу; розвиток руської національної самосвідомости через загальну освіту, з усуненем політики з школи; хазяйственне самопорядкування на окраїнах, де живуть инородці, але з повною охороною руських інтересів; рівноправе для Євреїв не може бути допущене“. Після того як циркуляр про инородчеські товариства докладно пояснив, кого тепер треба уважати за „инородців“, — сі пункти програми національного союзу прибірають особливої цікавості. Відповідно висловлені й иньші ідеали „національного союзу“. Минаючи пункти про релігійні справи, я зазначу лиш де-що з сфери економічних інтересів, — де знов згучать досить знайомі мелодії: „зріст продуктивних сил держави через розвиток народньої самодіяльности“; се дуже симпатичний постулат, тільки трохи нагадує про хутори та одруба. І далі — вже зовсім знайомий мотив: „незайманість приватної власности“, що особливих коментаріїв не потрібує.

Як бачимо, програма „Всеросійського національного союзу“ має не аби яке значінне; вона зформулувала і звела до купи ті принципи, здійснення яких ми вже од якого часу постерігаємо в реальнім житті. Очевидно, з неї можна брати і матеріал для обрахунку фактів близької будучини. От, наприклад, на черзі стоїть справа загальної народньої освіти, — і з програми „національного союзу“ можна бачити, яку саме „політику“ тепер керуючим сферам бажано усунути з народньої школи — і яка безперечно буде туди заведена... Як же не віддати перевагу націоналістам, що мають такий ясний світогляд і без всяких страхів і сумнівів дивлять ся на складні питання державного життя? Розумієть ся, октябристи, що ступають крок у-право, крок у-ліво, нічого не варті проти націоналістів, і до них зостаєть ся приложити біблейський афоризм: „яко ні тепл еси ні хладен, имам тя ізблевати“.

При таких умовах не диво, що Державна Дума за останній місяць працювала якось взагалі не рівно, судорожно, — то уважно розглядаючи свої справи, хоч деколи і з несподіваними результатами, — як от в судовій реформі, — а то на спіх ковтаючи закони, великі й малі, як якась машина до голосування. Таким способом доведене було до кінця обміркування законопроекта про місцевий суд. З иньших цікавих законопроектів варто уваги прийняте Думою бажання скасувати адміністративне засланне. За те, коли трудовики подали заяву, щоб Дума поставила на чергу законопроект про скасування смертної кари, Дума — більшістю одного голоса — одхилила сю заяву. Більшість невелика, а репутація

не зіпсована... Піддержали стару репутацію третьої Думи і ще де-які факти біжучої сесії. Так напр., при обговоренні судової реформи, по заяві товариша міністра юстиції, Дума згодилась виключити з законопроекта цілий відділ про адвокатуру, — бо ця частина законопроекта не була в урядовім проекті, а вставлена в нього думською комісією. Не обійшлося і без скандальних інцидентів, що час від часу організують ся думською правцею, — щоб Дума не забувала шануватись: Марков відомий патріот і союзник — вилаяв всю Думу і тодішнього предсідателя — кн. Волконського — жидівськими наймитами, за що й був досить однодушно виключений на 15 засідань.

В звязку з думськими справами не можна не згадати приїзду купки французьких парламентаріїв, що віддячували Росії за торішню візиту думських депутатів до Франції. В петербурзькій частині витання Французів було щось трохи напружене; якось відчувалось, що хозяїни й гості не знають, на яку ступити; „хозяїни“ навіть виступали не за всю Думу, — бо праві партії ставились ворожо до зносин з „республіканцями“, а крайня ліва ухилилась од участі в тих франко-руських святах, щоб „не піддержувати конституційних ілюзій“. Як не зрідка буває, — обидва фланги Думи, з різних точок, прийшли до одної позиції і навіть до схожій формуліровки. З Петербурга французька депутація поїхала в Москву, — і там єднання далеких гостей з російською інтелігенцією та народом вийшло далеко бучнійшим і щирішим. Росіяне несли свої симпатії Французам, як представникам огнища європейської культури і політичної волі, а Французи, виразно висловляючи, що вони розуміють сучасне становище в Росії, підкреслювали свою певність в її кращій будучині, свою віру в розвиток початків молодого російського парламентаризма. Свої почуття і вражіння од братання з Росіянами Французи висловили врешті в однім слові, що кинув на прощання депутату Маклакову голова французької депутації — д'Естурнель-Констан, як уже вагон рушив з московського вокзала. Се слово було: *С o u r a g e !*.

ЛЬОНГІН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ.

З австрійської України.

(Конець сесії галицькою сойму і антиукраїнські законопроєкти. — Як Поляки додержують умов? — Рада Краєвої культури як намісник на Українцях. — Данайські дарунки в області середнього шкільництва. — Загальний політ. білянс соймової сесії і як виглядав з віденської обсерваторії українсько-польська мраковина. — Нова сесія парламенту і душина його атмосфера. — Українець містопрезидентом палати послів).

Наш огляд галицьких справ у попередній книжці Л.-Н.-Вістника

не міг вичерпати всіх біжучих справ, хоч-би лише тому, що писано його тоді, коли соймова сесія добігала вже вправді до кінця, одначе найцікавіші для нас соймові справи, відкладані та відволікані соймовою більшістю (Поляками), ждали щойно на свій рішенець. Маємо тут на думці справи розділу державних заможог для хліборобського населення, Краєвої Ради культури та креовання нових українських, середніх шкіл — з котрих дві перші (справа хліборобських заможог і Краєвої Ради культури) не діждали ся навіть комісійного порішення, третя ж справа (нових українських середніх шкіл), хоч порішена польською більшістю в комісії, не появиля ся одначе перед форумом повного сойму. Нині, коли сойм уже замкнений і на опорожнених посольських лавах снуєть ся лише спомин нудних, безконечних засідань, виповнюваних від ранку до ночі українськими обструкційними і необструкційними промовама — можемо не лише спинити ся на трех згаданих справах, але й дати погляд на загальний білянс останньої соймової сесії для галицьких Українців.

Управши ся з бюджетом, польська соймова більшість мала намір попробувати ролі законодавців в обсягу справ рільничих, а то головно з огляду на потребу заперти Русинам і на сім поли спромогу свобідного розвою, без польського патронату До сеї категорії внесень належали аж чотири внесення вшехпольського посла, графа Скарбка, дотикаючі розділу державної заможогі для галицьких хліборобів, уділеної як рекомпензати за ухваленне торговельного договору з Румунією, далі-аналогічне з внесеннем гр. Скарбка внесенне польського людового посла п. Кендзьора в тій самій справі та вкінци проєкт організації галицької Ради культури краєвої, себ то ради для хліборобських справ. Як звісно, українському парламентарному клубови вдало ся дорогою обструкції у парламенті здобути бодай се, що з шівтора міліона корон річної заможогі на плеканне худоби, призначеної для Галичини, на українських селян має припадати часть, пропорціональна скількості плеканної українським населеннем худоби (в тій цілі мають виготовити ся катастри худоби по національностям власників її), і та частина сеї заможогі, що призначена до розділу між хліборобські станові організації, має бути в наведеній у горі пропорції розділена між організації українські і польські. Такий принцип у справах шкільних і т. зв. „краєвої культури“ пристосовуєть ся вже від ряду літ в Чехії і Моравії, відносно до тамошних Німців і Чехів. Галицькі Поляки вважають одначе пристосованне сего одиноко раціонального принципу і до Галичини за „запашч на автономіє крају“, се значить на людську мову: атентат на „право“ Поляків держати Українців у своїй куратели. І хоч на спомянутий у

горі ключ розділу запомог згодило ся навіть віденське „коло польське“ через свою президію (згодити ся і робити „eine gute Miene zum bösen Spiel“ воно мусіло, бо инакше се стало ся-б без нього!) — то тепер усі польські партії лише придумують, як-би постанову про сей ключ звести нінащо та вратувати принцип „niepodzielności wszystkich spraw krajowych“. Власне способами до сего мали бути наведені у горі внесення про розділ субвенцій рільничих і про Раду культури краювої. Внесення посла гр. Скарбка ждали, щоби державну запомогу для хліборобів в цілости зужито на утворенне окремих краєвих фондів, в заряді польського „міністерства“ (Виділу краювого), призначених на меліорацію пасовиск і неужитків, на уділюванне громадам кредиту в ціли закупна пасовиск, на запомоганне молочарських спілок і на утворенне і субвенціонованне краювого заведення для убезпечення худоби від зарази. Тенденція сих внесень ясна: взяти в руки краювого виділу, отже в руки польські, всю запомогу—так, щоби українським хліборобським організаціям, попираючим тіж самі ціли, лишила ся дуля. Така віроломність Поляків, що одною рукою прибивають згоду, а другою вже її ломлять, проява історична і тягнеть ся червоною ниткою через усю історію польсько-українських відносин, та сим разом вивела з благородної холоднокровности навіть соймових укр. послів. Тут-же заангажований був не тільки національний інтерес, але й особистий престиж самих провідників української політики, що з таким тріумфом везли до краю отсей „здобуток“, а тепер мусіли-би признати перед виборцями, що треба вдоволити ся оскомною!

І українські послы заявили так в повній пам'яті, як і в дотичній комісії, що на пропонований графом Скарбком спосіб розділу хліборобських запомог вони не лише ніколи не згодять ся, але що більше: коли соймова більшість посміє прийти з сими внесеннями перед повну палату — українські послы запротестують против польського віроломства так щоб сойм став нездатним до ухвалень сих внесень. Українські послы — значить — загрозили фізичною обструкцією, загрозили бучею; і ся погроза мала, як бачимо, свій успіх. З внесення, щоби ухвалити краювий закон про спосіб розділу хліборобських запомог, — вже в комісії зроблено внесення на ухваленне соймом тільки „резолуції“ з зазивом до правительства, щоб розділювало запомоги хліборобські по думці постулянтів гр. Скарбка, дальше змінено пропозицію зазиву до правительства на пропозицію резолюції з зазивом до Виділу Краювого, щоби сей маючи видати свою опінію при розділі запомог правительством, видав її згідно з наведеними постулятами гр. Скарбка—а вкінці так і похоронено цілу ту справу непорішеною в комісії. Українці поки-що оборонили принцип, умовлений у Відні що до способу розділу хліборобських запомог—принцип не лише економічної, але безперечно й політичної ваги.

Ще даліше внесень гр. Скарбка про розділ хліборобських запомог ішло внесення польського консерватиста Пайґерта про креованне „Ради краєвої культури“. Метою сього внесення було не лише правильне унормованне розділу згаданих запомог, але й загалом відданне у диспозицію Поляків всіх справ хліборобської культури. Що така Рада культури краєвої інституція вельми пожадана і—як показують приміри Чехії, Морави та Буковини — річ дуже позиточна, про се нема діскусії. Галицько-польські законодавці визначають ся одначе сею прикметою, що корисних і деише випробованих установ не вводять у Галичині так довго, доки не виявить ся потреба при помочи тих установ замкнути Русинам шлях до самостійного розвою і взагалі до всякого розвитку. Доки серед українського населення Галичини кипіла горяча політична агітація, доси з польського боку запевнювано, що саме та агітація, отсе „ятренне“ перепиняє Полякам віднести ся прихильно до культурних і господарських домагань Русинів: нехай Русини беруть ся до спокійної, т. зв. „органічної“ праці, а стрінуть у Поляків відкрите серце і... краєві відомкнені каси. І українські провідники послушали „добрих рад“: політична агітація в цілім краю затихла, а натомість всюди чується проповідь про потребу органічної праці. Великі початки її зроблено вже в часі минулих, бурливих літ („Провіта“, молочарські спілки, кредитна організація, торговельна організація), а послідними часами сотворено хліборобську *хліборобську* організацію — „Сільський Господар“. Є кому репрезентувати „органічну“ мирну працю. Та тут - же йвилізло шило з мішка. Поляки, що доси, за боротьбою з „гайдамацькою“ агітацією, мало звертали уваги на просвітно-економічні успіхи Українців, тепер—коли Українці залишившу політичну агітацію звернули ся в сей бік,—рішили заперти Українцям і в тих царинах життя спромугу свобідного розвою. До сього між иншим має послужити і сконструована на „польське копнито“ Рада культури краєвої. В Чехії і Мораві ділить ся така рада на дві окремі і автономні секції—чеську і німецьку — вибрані свобідно рільничими товариствами одного і другого народу. Галицька Рада краєвої культури — як її пропонують західно-галицькі консерватисти (внесення Пейґерта було їх внесенням)—мусіла б бути одноціла, а на 32 її членів, іменованих соймом, краєвим віділом, намісником краю і рільничими товариствами, було би всего 12 представників селянства (решта: велика земельна властність), і з тої дванайцятки мало би бути лише 7 української національности, а з них лише 2 вибрані самими Русинами, се б то товариством „Сільський Господар“.

Сей проєкт готові були підпирати краківські консерватисти (група, з якої вийшов намісник краю), а з деякими змінами (при побільшенню числа мандатів для польського селянства — очевидно знов коштом Ру-

синів) і польські людовці. Східно-галицькі консерватисти (т. зв. подоляки) і вшеполяки згодять ся на него, як ще більше обкроїть ся число репрезентації української в сій Раді, а часть „подоляків“ йде навіть так далеко в опозиції до сего прекуту, що готова згодити ся тільки на таку „Раду культури краю“ котра мала-би бути лише органом для розділу хліборобських запомог, не тикаючи автономії т. зв. „східно-галицького товариства господарського“, що зістає в руках „подоляків“. В результаті ріжницю думок між польськими партіями вирівняєть ся на кошт Українців і проєкт — в сій чи тій формі — діждеть ся згоди всіх Поляків. Не діждав ся її одначе в останній соймовій сесії та остав поки-що *rium desiderium* польської більшости. До нової сесії одначе панове-Поляки певне погодять ся — як ходить о закріпощенне Русинів, то і найбільш розбіжні польські партії все зміють погодити ся! — і тоді придуть на соймову сесію з готовим уже, спільним проєктом. Як ставлять українські послы до нього? — Певно, що опозиційно. Та тут мусимо сказати, що сього рішучо за мало. Нашим послам не вільно повторювати їх фатальної похибки при ухвалюванню т. зв. *legis Sala*, коли вони здобули ся лише на голословний протест. *Lex Sala* була великим кроком у розширенню автономії краю, але вона давала соймови щойно формальну спроможність регулювати аграрні відносини в краю на нашу некористь. Креованне Ради культури краю в тім виді, як сего собі бажують Поляки, було би вже реальним закріпощеннем нашого хліборобства в польсько-автономістичних руках. Тому все українське населенне Галичини має право жадати від своїх послів, щоби на точці сеї Ради були непохитними та поставили соймови альтернативу: або дві окремі, автономні і самостійно вибрані секції або ніякої Ради краюї культури — та щоб се ультиматум поперли так, щоб сойм не був в силі йти против нього.

Третьою справою, з якою польська соймова більшість не знала прямо, на яку її ногу ступити, була справа засновання нових українських середних шкіл. Читачі „Л. Н. Вістника“ з російської України мабуть уже знають, що як українське народне шкільництво в цілости находить ся під управою польсько-шовіністичної Краєвої Шкільної Ради, так знов що-до засновування нових українських середних шкіл існує окремий, виїмковий закон, ухвалений галицьким соймом ще 1867 р., силою котрого заснованне нових укр. середних шкіл вчинено залежним від ухвали сойму. Закон сей виїмковий, бо до засновання якої-небудь середної школи в інших краях Австрії, й так само до засновання польської середної школи в Галичині цілком не треба ухвали сойму, а вистарчає звичайний розпорядок міністерства просвіти та вставленне

дотичного видатку в державний бюджет. Долю українського середного шкільництва в Галичині віддано ним на самоволю польського шовінізму і тим вияснюється, як се діється, що в однім лише біжучім році шкільним засновано в Галичині (і то переважно в українській частині краю!) більше польських середніх шкіл, ніж виносить число всіх українських гімназій в Галичині (українських „реалок“ нема ні одної). Користуючи ся силою „польського кола“ у Відні, Поляки рік-річно дістають по кілька середніх шкіл у Галичині — а користуючи ся краєвим законом з 1867 року, стримують заснованне українських середніх шкіл у соймі.

Завдяки такій залежності українського середного шкільництва від волі польської соймової більшості, питання основи нових укр. гімназій стало питанням політичним, довкола котрого обертає ся українська соймова політика, цілі десятиліття. Кожна з новозаложених українських гімназій мусіла бути окуплена літами безуспішних заходів — а що важнійше — літами опортунізму, звужування цілої українсько-польської національної борні до боротьби о одну-одніську гімназію та понижування усього курсу української політики. Голоси тих, що протестували против такої підміни великої політичної монети дрібним, здавковим грошем, знаходили послух в опінії загалу, не знаходили одначе його у тодішніх укр. соймових послів. І хто-зна, чи й до нині не тупцювала-би вся українська політика в соймі на мертвій точці, званій „українська гімназія в . . .“, як-би не ініціатива самої суспільности, що дала почин основи кількох приватних укр. гімназій. Се зробило перелом в сій справі, бо поставило польську соймову більшість перед фактами, яких вона — хоч як вона цинічна — не зможе цілком знехтувати, а українську соймову репрезентацію увільнило від потреби глядіти раз-раз в руки Полякам.

Поляки зрозуміли, що нова дорога, на яку ступили українські заходи коло власного середного шкільництва, готові звести ці-на що славетний соймовий закон з 1867 року, а в дальших наслідках довести до повної еманципації укр. шкільництва від їх „братньої“ опіки. Тож пробувано підкосити приватні укр. гімназії в зародку, основиючи в тих-же самих містах такі-ж польські гімназії, субвенціоновані з бюджетів повітових і міських та патроновані Краєвою Шкільною Радою. Та акція ся не повела ся: польські гімназії ледви животіють — українські розвивають ся гарно та дали українським послам підставу домагати ся удержавнення двох з тих гімназій: рогатинської і яворівської. Разом з тим зажадали укр. послі переімени на самостійні гімназії укр. паралельних клас при польській гімназії в Бережанах і філії укр. гімназії у Львові. Польська соймова більшість згодилася на сей другий постулат — бо, правду кажучи, не містить він ніякого реального жадання, а лише жадання

формального ствердження існування цих окремих заведень — натомість-же замість самостійних укр. гімназій в Рогатині і Яворові запропонувала в соймовій шкільній комісії заснування двоїстої, польсько-української гімназії в Яворові. Та під натиском громадської opinio укр. соймова репрезентація рішучо виступила против сього. Устами послів д-ра Костя Левицького і д-ра Макухи запротестували Українці против таких „давайських дарів“ і заявили, що обійдуть ся без такої „ласки“: українські паралельки в Бережанах і філія укр. гімназії у Львові і так уже сповняють роль само стійних гімназій, а свої гімназії в Рогатині і Яворові зуміють Українці подержати на скандал польській „прихильности“ так довго своїм коштом, доки їх держава не візьме на свій кошт. Становище Українців заскочило Поляків неприготовленими в самé навечере замкнення соймових нарад. Справа так і не вийшла з комісії — на превеликий жаль польських політичних провідників, котрі раді-би були почванити ся у Відні „прихильним і щедрим заспокоюваннем оправданих українських постулатів через польській сойм“.

Загальний, політичний білянс соймової сесії не можна схарактеризувати одним словом. Правда, що нема абсолютно доброго і злого в царині суспільних вартостей, і тут проявила своє існування та знайшла свій вислів у факті, що й польська преса невдоволена з перебігу і результатів цієї сесії — і ми, Українці, не маємо бути чим довільні. Поляки нарікають на результати останньої сесії сойму тому, що не так через українську обструкцію, як через „недостачу скоординованої законодатної волі“ — прямо кажучи: задля розладу, незгоди та партійної боротьби серед самих-же Поляків, яка проявила ся ярко в сій сесії поспільними атаками консервативно-людової коаліції та вшехполяків — польська соймова більшість не змогла всукати нових законодатних налігачів на гал. Українців та піднести їм данайського дарунку. Українці також не мають чого ликувати, бо хоч нац.-дем. укр. преса упевнює нас, наче-б то українське „заговорювання“ сойму „відговорило“ від нас наведені в горі благодати — одначе отсе самодурство не змінить, на жаль, факту, що головною причиною успіхів сього „заговорювання“ була справді незгода і заїла гризня серед самих-же Поляків. Вистачало прецінь-же — як ся польська соймова більшість кілька разів таки й зробила — щоби польські послы при кождній точці дневного порядку масово вписували ся за бесідників, опісля-ж щоби по виборі польських генеральних бесідників, тіж бесідники зрікали ся голосу, а тут був і амінь українській „обструкції“. Тому далеко ціннішим ніж та ціла кількатижневая балаканина було рішуче, задирчасте становище Українців, яке вони займили в трьох послідних днях соймової сесії, коли-то Поляки

„на гвалт“ хотіли полагодити справи розділу хліборобських запомог і українських гімназій. В тих трех днях Українці здобули ся на тон, який дав Полякам зрозуміти, що в разі знетховання українського протесту против сих проєктів — сойм стане видовищем бучі і скандалів. Се поділо, бо нічого так не боять ся Поляки, як оскандалення їх поважного сойму перед Віднем, і се показує дорогу, якою повинен піти наш соймовий клуб, коли хоче справді мати вплив на хід соймових нарад — не дорогою опортуністичної вирозумілости, заціпленої йому неприсутнім на останній сесії його головою, д-ром Евг. Олесницьким, а сею дорогою різких виступів, — котрим під натиском громадської опінії спроміг ся бодай загрозити його заступник.

Инша одначе річ, коли українську тактику в останній соймовій сесії станемо оцінювати не під кутом відложення до найближшої сесії сойму некорисних Українцям законопроєктів або внутрішньої психології укр. політики, але з огляду на політичне вражінне сеї сесії на зверх. Коли сойми чеський і стирійський, перший задля фізичної обструкції Німців, другий задля такоїж обструкції Словінців, не радили навіть одного дня, то галицький сойм працював правильно і спокійно — до Відня і в загалі по-за Галичину не чутож було безконечного українського балаканне у соймі — цілих пять тижнів. А се мусить чейже робити у Відни вражіння мирного пожитті обох „братніх“ народів у Галичині — вражінне, котрого годі направити і змінити такими комунікатами парламентарного клубу українських послів із Галичини, як заява сего-ж клубу з початком нововідкритої сесії парламенту, в котрій подаєть ся до відома віденським кругам, що Українці... обструували галицький сойм. Пригадує се анекдот про того маляра, що так „утяв“ диню на полотні, що глядачі брали-би її за стирту сїна, як-би дотепний маляр не був шшов до голови по розум і не підписав під картиною: „а се диня“. Чи в Відни справді повірять, що стирта сїна зображує диню — позволимо собі на основі дотеперішного досвіду сумнівати ся. І тому повторимо наше *saeternm senso*: українська політика соймова все буде ударом кия у воду, доки українські послы не доведуть до того, щоби без їх згоди не було ніякої соймової сесії.

Що лише таке розумінне української соймової політики є одиноко правильним, на се доказом нехай послужать такі клясичні факти, які нутує віденський кореспондент „Діла“ (В.) в своїй дописи в 42 числі „Діла“. Отсей кореспондент констатує, що ц к. кореспонденційне бюро (державна інституція, що має свої філії при всіх краєвих управах — отже в тім випадку галицьке ц. к. кореспонденційне бюро при намісництві у Львові!), подаючи віденським часописям вістки про гал. сойм, систематично промовчувала ту саму українську обструкцію, про

яку розписувала ся вся галицька преса, а навіть не згануло ні словечком що Русини не згоджують ся на проєкти ґр. Скарбка і п. Пайґерта. Коли-ж раз, один-одніський раз, появиля ся в віденській пресі депеша, що „укр. клуб в зал. соймі зпов обструує“, то Fremdenblatt, офіційний орґан, читаний цісарем, промовчав сю вість. Редактором сеї газети є галицький Жид, а факторованне Полякам — очевидно не даром — се-ж традиційне занятте наших Жидів. Що більше: при недавних конференціях і парламентарної комісії парламентарного клубу укр. послів із Галичини з секцейним шефом в міністерстві хліборобства, Ертлем, та з міністром-президентом бар. Бінертом, виявило ся на превелике здивованне обох сторін, що намісник Галичини, д р Бобжинський свідомо подав міністерству хліборобства і бар. Бінертови неправдиве справозданне про ситуацію в гал. соймі, доносячи, наче б Русини згодили ся на проєкт ґр. Скарбка, наче би Поляки „великодушно“ вдовольили „одинокє“ жаданне Русинів і дали їм одну „нову“ гімназію у Львові та одну утравістичну в Рогатині і наче би взагалі в соймі запанувала між „братніми“ націями іділічна згода на цілій лїнії. Справді — світлий ефект, відповідний тактиці кидання укр. послами гороху до глухих і німих стїн галицької соймової салі.

Дня 24, н. ст. лютого с. р. розпочала ся нова сесія австрійського парламенту. Перед тим, як звичайно перед кождою сесією, президент міністрів бар. Бінерт відбув конференції з провідниками всіх парламентарних ґруп. Дня 22, н. ст. лютого с. р. мав австрійський премієр таку конференцію з президією клубу українських послів із Галичини (треба тямити, що в парламенті є теж два окремі українські клуби: галицький і буковинський — результат славетного буковинського, краювого сепаратизму). Бар. Бінерт просив гал. Русинів, щоби не робили йому великих перешкод при ухвалюванню правительственного предложення про рекрута та при полагоді бюджету. Вкінци запроєктував, щоби укр. клуб згодив ся на зміну тимчасового заострення парламентарного регуляміну на постійне. Що відповіла президія укр. клубу на перші дві пропозиції бар. Бінерта — про се „літопись мовчить“, бодай українська преса не подає вістки про се; що-ж до регуляміну то українські послы признали, що справа ся не надає ся до діскусії, доки нерозвязаним стає національне питання в державі, з-окрема питання українське.

Клуб укр. послів із Галичини приняв отсю відповідь своєї президії до відома та оголосив заяву, в котрій — побіч повисше згадано донесення про укр. обструкцію в галицькім соймі — заявив своє непримиримо-опозиційне становище супротив правительства. З огляду на зміну, доконану в парламентарних відносинах через заострення регуляміну, ся

остання заява має наскрізь платонічне значіння. Тим більше мусить вона стати платонічною енуціяцією, коли всі парламентарні групи — з виїмкою лише жмені чеських радикалів, соціалістів та українських послів із Галичини — або вже належать до парламентарної більшості або намагають ся до неї належати. Коли соціальні демократи лише „маркують“ опозиційну тактику, то властиво вся опозиція в парламенті зводиться до трицяти голів. Непримиримо-опозиційне її становище мусить остати цілком нешкідним для правительства.

Недостача серйозної а численної опозиції в австрійським парламенті є під нинішню хвилю безперечно найбільшим лихом не лише для Українців, але взагалі для всяких еманципаційних і вільнодумних змагань. Політична і культурна реакція підносить сміливо голову та захоплює в свої руки керму суспільно-державного життя. В державній політиці маскований абсолютизм, в культурній області клерикалізм — от се нині реальна формула життя в державі, де п'яту часть парламенту творять соціалісти, де половину парламенту складають крім соціалістів всякі „ліберали“, „демократи“, „поступовці“, „вольнодумці“ і „радикали“ різних країв і народів, де навіть половина клерикалів є „демократичною“ і „соціальною“ — де одначе найпоступовійша, як вона себе рекламує, партія проміняла далекоцільну політику на крамарський торг о наймінімальніші з мінімальних домагань її програми, затроюючи на довгі літа утилітаризмом і опортунізмом політично ще свіжі і невироблені маси пролетаріату. Австрійська соціальна демократія може виборгує — замість вибороти! — державне убезпечення всіх працюючих на старість і на випадок нездатности до праці, в тім торзі одначе загирює вона політично-культурні здобутки австрійського лібералізму з 60-их і 70-их років минулого століття — тоді, коли в чесній і мужеській боротьбі вона могла-би не лиш вдержати, але ще й прибільшити доконаними під натиском її опозиції соціальними реформами спадщину своїх батьків.

В перший день нової сесії парламенту доконала ся подія, котра як має яке політичне значіння для української справи — то хйба лише з огляду на вражіння її на зверх, поза межами Австрії. Був нею вибір найстаршого віком українського посла і голови клубу укр. послів із Галичини, п. Романчука, містопрезидентом палати послів. Реального політичного значіння для австрійських Українців вибір сей не має і є тільки формальним ствердженням теоретичної рівнорядности української народности в Австрії з всіма іншими австрійськими народами. Має одначе вибір сей значіння на зверх як маніфестація, і то під авторітетом одної з перворядних європейських держав, що українська нація існує, живе, розвивається і кріпшає, що вона стає політичним чинником серед сімі

народів європейського Сходу, за що їй треба признати рівне з іншими і найкультурнішими націями право на національний розвиток. В хвили, коли російська бюрократія звисним циркуляром премєра підняла руку на українське жите в Росії, ся маніфестація (хоч порішена і при-готовлена ще з осени) пабирає особливо серіозного значіння.

ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ.

З далекого і близького Сходу.

Наї Росією повисла знов туча з далекого Сходу. Токійський парламент ухвалив вже великі надзвичайні кредити на цілі воєнні, а політичні авгури говорять згідно, що нові японські зброєня призначені на війну з Росією.

Японія має три головні точки в своїй державній програмі: здобуте Манджурії, Побережа та усього Сахаліна, а ті землі можна здобути (з виїмком хіба решти Сахаліна, який Росія мабуть радо продала-б за добру ціну) лише дорогою війни з Росією. Тому-то здогади, що Японія приготує воєнний похід проти російського завойовника азійських земель має за собою всі знамена високої правдоподібности, а ся правдоподібність переходить майже в аксіому, коли зважимо, що в р. 1915 минає дефензивно-охоронний трактат Японії з Англією та що в р. 1909 заключено почасти в тій самій цілі договір з Китаєм. Як-що Японія хоче з оружем в руці забрати цілу Манджурію з Побережем — а що він се хоче, в тім годі навіть сумнівати ся! — то може він се зробити тільки протягом кількох найблизших літ, як довго згадані трактати обов'язують та як довго Росія не приготована як-слід. В противнім разі могло-б вже бути за пізно!

Боротьба за східно-азійські області, а з окрема за Манджурію, творить так інтересну сторінку внутрішньої історії Азії останнього часу, що варто над нею ближше застановити ся.

Широкі, переважно пусті простори середньої і східної, чи то східно-полудневої Азії стали тереном могутого колонізаційного руху, з одної сторони Росії, а з другої Японії: здушена на своїх островах, мусять вона глядати собі займищ на азійськїм континенті. Японія допустила лише стільки неоглидности, що дала себе випередити Росії, хоч як далекій, і то на цілі десятки літ. Японська колонізація ішла з разу до Америки та Австралії, але тут була вона виперта елементами білої породи і доперва останні роки на передодні війни японсько-російської принесли перенесенє японської колонізаційної течії на коренні області Азії. Російська колонізація мала тут вже свою кріпку основу, а особли-

во край над Амуром заселив ся дуже сильно російськими хліборобськими колоніями. В Манджурії колонізація російська зробила в ту пору вже теж доволі значні поступи, особливо вздовж залізничних шляхів, з одної сторони в напрямі від Харбіна до Порт-Артура, з другої в напрямі від Харбіна до Владивостока на так назване Побереже. Нині Японія му- сить поволі виперати Росію з областей Манджурії та Побережа і евентуальна нова війна з Росією має як-раз на меті окупацію згаданих земель та пересунене лінії японських впливів до ріки Амуре, а з другої сторони до границі За-Байкалії. Отсі супротивні змагання Росії й Япо- нії можна отже сміло назвати боротьбою раси білої, яку там репрезен- тує Росія, та жовтої, якої представником є Японія, о пановане над східною та полуднево-східною Азією.

Як виглядають шанси обох суперників, наколиб справді прийшло до оружної розправи між обома сторонами?

Перший раз станула Росія кріпкою ногою в Манджурії на основі договору з Китаєм з дня 5 вересня 1896, яким російське правительство одержало від китайського правительства концесію на будову залізниць. Право до будови залізниць розширено два роки опісля, коли ви- бухли розрухи в провінціях Ту-Кіен та Шантун і коли-то Росія, кори- стаючи з клопотів Китаю, вимусила в договорі з дня 27 марта 1898 від- дане їй Порт-Артура і Таліенвану (порт Дальний) на 25 літ титулом аренди з правом проведення залізничного шляху від сибірської залізниці через усю Манджурію та Ліаутун аж до Порт-Артура. Крім того одержала Росія в згаданім договорі право використувати поклади вугля в Манджурії та право закладати на усіх областях поуз залізничного шля- ху фабрики та усякі заведеня промислові й торговельні. Вкінці, два роки опісля, в часі повстання Боксерів, Росія здобуває остаточно Ліа- утун та Манджурію та піддає їх під свою виключну власть, хоч під зверхництвом Китаю. Росія мобілізує там цілий свій тзв. сибірський корпус воєнний, здобуває Цзіцкай і Мукден, та випереджаючи всі иньші европейські держави, які тоді взяли участь в кампанії, в окремім договорі з Китаєм з дня 8 цвітня 1900 одержує затвержене своїх виключних прав в цілій Манджурії, з тим, що иньшим державам не вільно на згаданій те- риторії ні будувати залізниць, ні закладати фарбик або иньших того ро- да промислових та торговельних підприємств. Росія обовязалась вправ- ді вивести свої війська з Манджурії з виїмком постоїв потрібних за- для охорони залізничного шляху, але того зобовязаня вона не викона- ла — навпаки указом з дня 12 серпня 1903 піддано тзв. Амурську область та Квантун під верховну власть східно азійського намісника.

Отсе коротка, схематична історія російської займанщини в Манджу- рії, яка виказує, що колонізаційна праця Росії в тій спеціально обла-

сти тріває мало-що понад десять літ та що головна її сила опираєть ся все таки лише на побудовану желізницю з одної сторони від Харбіна до Порт-Артура, з другої від Харбіна до Владивостока.

Договір в Портсмуті, яким завершено війну Японії з Росією, творить перший вилом на тім так енергічно здобутім Росією шляху через Жовте й Японське море до Тихого Океану. Згаданим договором дістає ся Ляутун в цілости (ураз із Кореєю та частию Сахаліна до 50° геогр. ширини) під вселаду Японії, а що - до Манджурії, то постановлено ось-що: обі сторони мають перевести евакуацію Манджурії найдалше до 18 місяців. Часть желізниць від Порт-Артура аж до Куан-Чен-Тсу дістаєть ся Японії (разом 250 кілометрів), а разом із сим переходять в її власть копальні вугля задля удержання залізничого руху. Північна часть манджурської желізниці, яка остаєть ся і на далі за Росією, має мати виключно економічне, а не стратегічне значіне: Росії вільно держати там возні станиці поуз шляху, але лише настільки, на скільки се потрібне для його забезпеченя — в кождім разі найвисше 15 люда на кілометр дороги. Ляутун дістаєть ся Японії в виді аренди від Китаю, з тим, що Японія вступає як державець сієї области на місце російського правительства.

Договір в Портсмуті видав усю південну часть Манджурії по Куан-Чен-Тсу під власть Японії—та за Росією осталась все ще північна часть Манджурії й Побереже з желізничим шляхом по Куан-Чен-Тсу (на полудневий захід від Харбіна) та з раменем на східне побереже до Владивостока. Росія осталась отже і на далше, помимо побіди Японців, „східно-азійським володарем“ з сильною позицією в середній та східній Азії з осередками Харбін-Владивосток. Однак Японія інтензивною культурною та мілітарною акцією вміла за чотири роки, то значить за час від договору в Портсмуті, так знаменито використати свою власть в полудневій Манджурії, Ляутун та Кореї, що ролі обох держав тепер цілком змінили ся і успішна окупація північної Манджурії та Побережа і відкинене Росії з центральної й східної Азії далше на північ, поза Амур, стало тільки питанням часу.

Передовсім побудувала Японія нові стратегічні й економічні желізниця, які дають на випадок війни рішучу перевагу Японії над його соперником. Є се в першій лнії желізниця з Мукдена до Аутун: сю будову довершено остаточно зараз після договору в Портсмуті і нею Мукден через получене з шляхом Вітшу-Фузан (на Кореї) введено в безпосередню комунікаційну звязь з японськими желізницями. Дорога від Фузану до японських берегів тріває всього-на-всього вісім годни. Відтак забезпечено будову желізниць на Побережю від новозбудованого порту Сент-їн (Sengtjin) на азійських берегах Японського моря до Херієн, а звідси

за співучастю Китаю через Кірін до Чентсун (на шляху Харбін-Мукден), через яку Японці матимуть спромогу кинути безпосередно свої війська на Побереже та відтяти Владивосток. Третю залізницю побудовано з Хсін-мін-тун до порту Їнкоу на берегах Жовтого моря, до китайського залізничного шляху Тсінквантау—Мукден, яка має особливе значінє на случай мілітарного співділання Китаю в разі війни з Росією. Коли буде вповні переведене отсі залізничні сполученя, Японія мати-ме аж три дороги для киненя своїх військ під Харбін та на Побереже: 1) залізницю з двома шляхами: Порт-Артур — Мукден, 2) залізницю з одним шляхом Фузан-Вітшу-Антун-Мукден, та 3) залізницю від східно-азійських берегів Сент-їн-Хойрієнг-Кірін-Чан-Тсун з виладованєм війська в Сент-їн. Супроти того мати-ме Росія тільки оден подвійний шлях залізничий via Харбін до Чан-Тсун або до Владивостока та не вигідний транспорт Амуром (сплавний тільки найбільше шість місяців в рік) до Хабаровська на Побереже, при чім Японці мають спромогу дуже легко знищити в час часть шляху від Харбіна на північ й до Владивостока, а при тім віддалене операційної області виносять для Росії від її операційного європейського базису 6 до 8-ім тисяч кільометрів, а для Японців тільки 800 кільометрів до 1,200! Транспорт війська морем від берегів Японії до портів східної й східно-полудневої Азії виносить всього-на-всього вісім годин до трьох днів.

Японія забезпечила ся на випадок війни не тільки в напрямі мілітарнім й стратегічним, але також і в напрямі міжнароднім через відповідні дипломатичні союзи. Особливо входять тут в гру трактат з Англією з дня 12 серпня 1905 р. та трактат з Китаєм з минушого року. Артикул пятій договору з Англією постановляє, що на випадок нової російсько-японської війни Велико-Британія має заховуватись зовсім неутрально. Сей трактат обовязує до 12 серпня 1915 року з правом скорійшої одорічної виповіди. Трактат з Китаєм з вересня 1909 року каже, що Японці набувають виключні права визискування природних богатств Манджурії, нормує всілякі постанови що до будови залізниць, але має містити в собі також тайну постанову, що Китай обовязаний до всіляких заряджень на користь Японії на випадок війни з Росією. Як бачимо отже, японське правительство вже задалегідь забезпечило собі боки за для нової оружної розправи з Росією, а особливо трактат з Англією пре Японію до рішучого виступу вже в найблизших роках, поки трактат з Англією обовязує, бо вже після договору з Японії відносини Англії до Росії значно змінили ся і нема певности, чи по році 1915 Англія схоче придержувати ся тої неутральности, до якої тепер є зобовязана.

На випадок війни буде мабуть змаганєм Японців знищити передо-всім східно-азійський шлях залізничий (японські станиці віддалені вже

тепер тільки на 220 кілометрів від Харбіна), а цілу акцію воєнну перенести в першій моменті на східну Манджурію та побереже. Як віщують стратеги, Японці сконцентрують свої головні сили між Мукденом і Чанг-Тсун, полишаючи поменше покриті задньою армією в північній Кореї. Місцем висадження війська буде в такому разі порт Сенг-т-ін, що веде прямо до залізничного шляху Хоїрієн - Кірін - Чан - Тсун. Японці будуть старати ся такою дізльокацією війська відтяти Росію від побережа та забрати подвійною операцією від суші й моря Владивосток...

Коли взяти всі згадані нами моменти під розвагу, перспектива війни Японії з Росією набирає дуже поважної правдоподібности. Одиною перепоною для Японії кинути ся в огонь війни були-б трудности фінансові, але хто знає енергію Японців і їх пожертвоване із першої японсько-російської кампанії, той мусить побоювати ся, що і ці трудности будуть вкінці усунені. Адже парламент в Токіо вже ухвалив значне підвишене кредитів на цілі воєнні, японське правительство мусить отже вже мати якісь гарантії, що ці кредити найдуть собі чи в самім краю, чи за границею, відповідне покритє.

Але бо і Північна Америка зголосила свої претенсії до областей східної Азії і чимало шуму наробив проект правительства „Сполучених північно-американських держав“, щоб манджурську залізницю признати за неутральну, за спільне добро усіх держав. Хитрий плян Американців має очевидно на меті зробити з Манджурії в промислово-торговельній сфері тьв. „одверті двері“, аби і Американці, які у східній Азії не мають досі ніяких кольоній ні підприємств, могли найти собі там вільний доступ для своєї торгівлі та капіталу. Проект північно-американських держав був відкинений як неможливий обома інтересованими сторонами, так Японією як Росією, одначе міркують, що становище Росії супроти нього не конче відпорне, а деякі догадують ся, що сам проект вийшов з Петербурга, де числючись з евентуальністю нової війни з Японією та можливістю утрати решти Манджурії й Побережа на річ держави „Сходячого сонця“, воліли-б уже перемінити ці області „на неутральний терен“, на яким і Росія могла-б вести дальше свою кольонізаційну працю. Коли одначе Японія сказала на сей хитрий плян своє „veto“, то і Росії не оставало ся ніщо иньшого, як відкинути предложенє північно-американського правительства, щоб закрити жерело, з якого пущено отсе „ballon d'essai“ на адресу міністерства заграничних справ в Токіо.

Відкиненє американського предложеня поки що не буде мати дальше сягаючих наслідків, бо хоч між Японією і Північно-Американськими державами відносини вже здавна доволі напружені, то одначе правительство північно-американських держав поки що не настільки приготоване, щоб мало спромому витягнути консеквенції, які були-б небезпечні для удержання згоди.

* * *

Гроза війни на далекім Сході відбила ся живим відгомоном також в Європі. Між Росією і Австро-Угорщиною розпочали ся пересправи, які мають на меті згідне поладнане відносин на Балканськім півострові.

Телсграфічний дріт між Петербургом і Віднем був довгий час перерваний. Росія після некорисного висліду війни з Японією, звернула свою головну увагу на Балканський півостров та на скріплене свого становища в Європі і не могла ніяк простити австро-угорській дипломатії, що ся дипломатія визискала хвилеве ослаблене Росії, щоб довершити без рекомпензат анексію Боснії та Герцеговини. Настали звісні перестрілки між Петербургом і Віднем, перестрілки, які подекуди неслучно охрещено дипломатичним поєдинком Ізвольського з Еренталем. Кажемо, неслучно, бо за Ізвольським стояла *de facto* уся офіційна Росія, а навіть і найвисші міродатні російські круги, як се видко з поїздки царя Николая II по Європі з демонстративним поминенем Австрії. Росія почала організувати союз балканських держав вимірених прямо проти Австро-Угорщини, а на зїзді в Раконїджі приєднано очевидно також і Італію до сеї спільної антиавстрійської акції. Коли взяти на увагу також заходи задля реорганізації російської армії та поставлене її на военній стопі, то ціль усіх тих змагань з боку Росії, дати відплату за анексію Босни та Герцеговини, не могла підлягати ніякому сумнівови.

Але напружені відносини між Петербургом і Віднем поправились уже настільки, що обі сторони почали знов із собою говорити. Привід дало тут інтервю з гр. Еренталем, поміщене в „Новомъ Времени“. Одначе яка ціль сих дипломатичних пересправ, все ще не можна напевно означити — все залежить від того, хто по правді перший виступив з пропозицієм мира та яка причина сеї наглої зміни фронту супроти противника. Коли думка про навязане зносин виринула посередно від петербурського кабінету, то ціль сих дипломатичних заходів з боку Росії була-б така, щоб на випадок війни з боку Японії забезпечити собі *status quo* на Балканськім півострові. В таких разі порозумінє з Австро-Угорщиною мало-б опирати ся на таких основах: 1) Австро-Угорщина забезпечує удержанє *status quo* на Балкані — 2) дозволяє на уложене балканського союзу, 3) годить ся на забезпеченє теперішнього конституційного режиму в Туреччині. Іншими словами Росія бажала-б собі повтореня колишнього договору в Мірцштеґу з р. 1903, договору, який давав Росії зовсім свобідну руку на азійськім Сході, між тим коли Австро-Угорщина сповняла безінтересовно і добровільно ролю сторожа на Балкані. Ріжниця була-б тільки отся, що Росія мала-б тепер ще вигіднійше положенє супроти Австро-Угорщини ніж після мірцштеґського порозуміння, бо мала-б тепер ще і згоду австрійського

правительства на балканський союз, який був би найліпшою загатою задля спинення дальших поступів Австро-Угорщини на Балкані в часі мира. Иньша-ж річ, коли думка зближення обох держав вийшла від Австро-Угорщини, хоч — правду кажучи — такий зворот в політиці гр. Ерентали було-б далеко трудніше вияснити. Сей зворот треба-б хіба розуміти так, що Австро-Угорщина хоче визискати скрутне положене Росії на далекім Сході, аби, промощуючи дорогу до пересправ, вимусити від петербурського кабінету такі уступки дотично Балкану, які серед иньших обставин можна-б було здобути тільки силою оружя. Гр. Еренталь постував би в такому случаю по приміру кн. Бісмарка, що розбивши Австрію під Кенігрецом, подав відтак руку до згоди, аби тим ліпше забезпечити собі користи із віднесеної побіди.

Відновлене приязних відносин між Петербургом і Віднем мусять мати на разі свій благодатний вплив хоч би з огляду на заверюху в Греції, але чи доведуть сі зносини також до дійсного і по можности трівого порозуміння між обома державами в балканськім питаню, не можна на разі предвидіти. Атже дипломатичний флірт і подаване руки до згоди буває дуже часто також звичайною дипломатичною хитрістю для приспаня противника і тому дуже можливе, що після многократних запевнювань про мирні змагання та готовість до згоди можуть наступити раптом зовсім неждані несподіванки. А що такі несподіванки не зовсім виключені, се вказує хочби концентрація військ і тихе зброєне по обох боках кордону...

* * *

Над краєм Гомера повисла в останнім часі важка рука воєнної диктатури, а ніхто не може предвидіти на чім ся диктатура скінчить ся. Молодо-турецька контрреволюція стала ся тут очевидно і для грецьких офіцирів та полководців привабним прикладом. Розуміє се король Юрій, що замкнений в монаршій палаті, дрожить за свою будучність. На разі йде він сліпо за наказами „військового союзу“. Правительство Драгуміса нр знає теж, на яку ногу ступити; згодило ся воно вже на скликане конституанти, але якось важко йому здобути ся на се, щоб проголошену вже публично обітницю перевести в діло. Конституанта з волі мілітарної „революції“ має заняти ся ревізією постанов про основні права „народнього представництва“, але тут власне заходить небезпека, що ревізії можуть підпасти в першій мірі від народу до короля й династії. По всій імовірности правительство жде, аж мілітарна революція сама вигорить наслідком внутрішних межиусобиць, через роздвоєне між фльотом і зревольтованими кадрами сухопутньої армії. Тимчасом короля обставлено кордоном тайної військової сторожі, а на пресу та телеграфічні депеші наложено на границі цензуру. Кождий день може принести важкі, далеко сягаючі несподіванки.

Лишимо на боці сі дрібні біжучі факти із найновішої грецької революції, а за те застановимо ся блисше над причинами які викликали сей революційний рух. Нема здасть ся сумніву, що головним жерелом загального невдоволення, на яким міг вирости так сильний та зорганізований революційний рух, була справа Крети і тільки на тім тлі можна вяснити, чому мілітарна конспірація в Греції звернулася в першій мірі проти короля і його політики. Турецьку революцію визискав хто лише міг — Австро-Угорщина анексією Босни та Герцеговини, князь Фердинанд проголошенем себе за короля Болгарії, а тільки Греція, де — зорганізована у нутрі, приспала бездільно хвилю, щоб і собі витягнути руку по здобуте належної їй добичи. А прецінь ніхто не мав так оправданої причини скористати з хвиливого безладдя та ослаблення Туреччини, як саме Греція, яка до анексії Крита має безсумнівні і давно вже всіми признані права національні.

Крета (Крит) має після по останньому численю (з р. 1900) поверх триста тисяч (309.349) душ людности, а з того аж 269.246 православних Греків. Кажемо православних, бо і між магометанами, яких є 32 тисячі (32.281 в р. 1900), є чимало Греків, або Турків, які вже давно згеленїзували ся та зачисляють себе до новогрецької національности. Значить, права коренної Греції до прилученя Крети до своєї держави не підлягають ніякому сумнівови. Та не менш промовляють за прилученем також і иньші многоважні обставини: констїтуційно-національні урядженя Крети, її публичне вихованє, а навіть і верховна управа. Крета по своїм державно-правним урядженям вже майже зовсім самостійна грецька провінція і тільки формально, через права султанської суверенности, ще злучена з державою султана. На її чолі стоїть з рани т. зв. „охоронних держав“ — Франції, Велико-Британії, Італії та Росії — як „надкомісар“ король Греції, Юрій I. Фактичну управу веде адміністратійна рада, чисто грецька, зложена з трьох помінованих членів, очевидно Греків. Також і підвласні повітові начальники Греки і називають себе з грецька номархами. Між тими властями по їх типу й названю нема ніякої різниці між рівнорядними органами в Греції і на Креті. Констїтуція з 28 цвітня 1899 покликала ще до співучастї в управі краєм сойм, зложений з 64 вибраних послів та 10 номінованих членів. Школи на Креті чисто грецькі, з виїмком нечислених людових шкіл для Турків, а є їх як на невелику людність острова доволі багато — одна теологічна академія, чотири повні гімназії й прогімназії, учительський семінар, багато шкіл жіночих та поверх триста шкіл для простонароддя. Навіть і емблеми острова державно-грецькі: краска синя з білим, та і стяг грецький — білий хрест на синьому поли — й тільки звїзда лїворуч хреста вказує, що тут ще також турецький султан має що-небудь до балаканя...

Крета вже здавна змагала до повної сполуки із матерньою країною. Під власть турецьку прийшла Крета (від Венеціян) в р. 1669, але як тільки з початком XIX віку рушили ся Греки до здобування волі, Кретенці і собі повстали (в р. 1820) та зробили революцію проти турецького панованя Віцекороль Египту Мегемед Алї прийшов тоді султанови на поміч та з підмогою альбанського війська здавив революцію. Одначе Кретенці не помирили ся з долею та піднесли новий бунт в р. 1858. Бунт сей приборкав великий адмірал Агмет Паша обіцянкам всяких корисних для Крети реформ, яких турецьке правительство очевидно не додержало. Трете з ряду велике повстанє на Креті вибухло в р. 1866, по тім як прилучено йонські острови до грецької держави. Кретенці показували сим разом чудеса хоробрости. Монастир Аркадіон, який губернатор Мустафа Наїлі намагав ся взяти приступом, висадили повстанці в повітрі згинувши під його румовищами геройською смертю. Повстанє держало ся дальше, а скликаний ad hoc Кретенський парламент проголосив в лютім 1867 року перехід острова під власть Юрія I короля Греції. Кінець тим визвольним кретенським змаганням поклав конгрес великих європейських держав в Парижі 1869 року порішивши, що Крета має і на далі остати ся під владою султана, але одержати самоуправу. Сю постанову скріпив потім ще конгрес в Берліні (1878) та договір 15 вересня 1878 р. яким Туреччина забовязала ся дати повну автономію Креті під управою християнського губернатора. Алеж Туреччина не думала додержати зобовязань зложених державам, та в р. 1889 скасувала самовільно всі права надані Креті. Треба було аж нової різні в р. 1896 на улицах Канеї, Кандії й иньших Кретенських міст, щоб спонукати султана до виконаня постанов останнього договора. На губернатора Крети покликано наслідком інтервенції держав християнського князя, Юрія Беровича з Самосу. Одначе Юрієви не судило ся довго засідати на престолі губернатора Крети. Зараз таки на другий рік, в лютім 1897, прийшло до нової різні на улицах Канеї, Ретімо й Кандії та до проголошеня прилученя Крети до Греції, а се дало привод грецькому правительству, вислати відділ війська під полковником Вассосом та заняти Крету. Здавало ся, що тим разом задушевне і так витривало та по геройски остоюване бажанє всіх Греків буде вкінци сповнене. Та на жаль тзв. охоронні держави, які повинні були станути по стороні геройского народу, зробили помилку, яка ще й досі мстить ся на сих державах, не даючи їм супокою. За дозволом султана охоронні держави вислали на Кретенські заливи свої военні кораблі, висадили під Канею війська та стали бомбардувати табор повстанців. Результатом тих всіх супротивних заходів було се, що Крета, замість увійти в склад грецької спільної держави, стала окремою quasi—державою під суверенністю султана та під упра-

вою християнського губернатора яким став за призволом Туреччини король грецький Юрій I. Отся переміна завершила ся в вересні 1898 року і правно-державне становище Крети до Туреччини, а з другого боку до Греції, остаєть ся від того часу по нинішній день не зміненім.

Кретенці бажають собі повного влученя Крети до Греції зі знесенем патронату султана та грозять вибором послів від себе до спільної пангелленської конституанти. З тої причини повстане Кретенців під проводом Веніселеса, вождя кретенських Греків, та одночасний бунт в коренній Греції набрало не лиш внутрішнього, але і міжнародного значіння, грозючи новим вибухом на Балканах.

Останні вісти доносять, що повстане в Греції починає поволи змінювати свою остру форму на більш лагідну та уступчиву. „Охоронні держави“, що вже раз станули на перехрестю змаганням Крети до державно-національної сполуки, зажадали згідно від Кретенців, щоб вони відступити від наміру висилати своїх послів до грецького парламенту та полишили правно-державні відносини свої по давньому. А що держави загрозили zarazом воєнними репресіями, то бідні Кретенці мусіли уступити. Заразом також і бунт в самій Греції почав ломити ся — конституанта має бути вправді скликана, але має зайняти ся тільки справами дрібними, лишаючи династичне питанє на боці. Вкінці поїздка Фердинанда болгарського за нею може ще й Петра сербського до Петербурга дозволяє здогадувати ся, що російське правительство напре з свого боку на володарів балканських державок, щоб з одної сторони сполучили ся в союз, а з другої, щоб зобовязали ся на якийсь час до задержаня на Балкані супокою. Для спиненя австро-угорських впливів на Балкані Росії такий стан справ вповні вистарчить...

Як-що ті всі політичні комбінації оправдають ся — а тільки про комбінації може бути поки-що бесіда, бо пересправи між Росією і балканськими князями держать ся в новій тайні — в такім разі з двох небеспек, які саме виринули на далекім та близькім Сході небеспека на близькім Сході на якийсь час розвієть ся.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фіольомогії й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. 1909, книга VI, 248.

Сей том Записок спеціально присвячений подіям 1708—1709 років. Ювілейний рік взагалі привіс для пізнання сих подій взагалі дуже мало, властиво нічого за виїмком кількох офіціальних видань невеликої наукової

вартости. Російська історична наука обминула се питання, як обличає вона й досі багато кардинальних питань своєї власної історії. Тому особливу увагу мусимо звернути на отсей новійший том „Записок“. Правда, редакція в передмові до нього робить таке застереження: „Те становище, в яким пробуває студіювання сеї доби в даний момент, не могло не відбитися на змісті й характері статей, зібраних в сїм томі. Переважно вони збирають і систематизують матеріял по ріжним питанням, звязаним з подіями 1708—9 рр., обминаючи головні узли сих подій. Се поясняєть ся слабким розробленням джерелового, актового матеріялу, без котрого неможливе відповідне освітленне тодішнього перелому українського життя, і супроти ваги і дражливости тих центральних питань історіографічна робота, зовсім натурально, обминає їх в надії підійти згодом до їх рішення з більшим запасом матеріялу і кращими шансами наукового розсліду“. Не зважаючи одначе на се застереження, треба сказати, що сей том хоч і не дає багато нового і важного документального матеріялу, одначе має велике значінне тому, що освітлює його з нових поглядів, ріжні питання сього часу поставлені тут і сформуловані цілком виразно, й такі самі виразні подані на них відповіді.

З сього погляду особливо важна перша, вступна статя проф. Михайла Грушевського „Шведсько-український союз 1708 року“. На ній ми й спинимо ся докладнійше, сказавши попередю коротко про иньші статі. З них дві статі С. Томашівського „Із записок каролінців про 1708—9 рр.“ і „Листи Петра Великого до Адама Сінявського“ подають матеріял більше до політичної сторони історії того часу. З сього погляду варту особливої уваги вперше видрукована тут збірка листів Петра, що переходуєть ся у Кракові в бібліотеці Чарторийських, і вступ автора до неї. Статя „Із записок каролінців“ подає, які нові матеріяли принесла шведська історіографія для пізнання подій на Україні протягом 1708—9 р.

Дві статі „Орлик у Швеції“ і „Родина Войнаровських у Швеції“ трактують про перебування і долю сих українських емігрантів у Швеції. Написані вони спеціально для „Записок“ відомим шведським ученим і літератором Альфредом Єнзеном на підставі матеріялів шведського державного архіву. До обох статей додано збірки документів — листи Орлика й Войнаровських.

Розвідка Олександра Грушевського, „Глухів і Лебедин (1708—1709)“ в значній мірі оперта не надрукованим жерельним матеріялі, частина котрого надруковано в додатку, описує про перші кроки московського правительства на Україні по переході Мазепи до Кароля XII. Оповідаеть ся в ній про глухівські вибори нового гетьмана, про боротьбу між Шведами і Москалями за вплив на українську людність при почі маніфестів і універсалів, про незвичайно цікаву і важну історію конфіскації і роздавання земель і иньших маєностей прихильників Мазепи, і нарешті — про доняти мазепинців у Лебедені.

Згадаємо ще, що в книзі уміщено ще новий портрет Мазепи відділ Miscellanea, що доторкаєть ся Мазепи, й замітку М. Грушевського „До портрета Мазепи“.

Тепер перейдімо до докладнійшого обговорення історичної статі „Шведсько-український союз 1708 року“.

ЛНВістник 1910 кн. III.

44

Розглядаєть ся в ній одно з кардинальних питань того часу, як дивити ся на сей союз. Чи був він впливом злої волі самолюбної одиниці, нераз практикованим, чи був він лише продовженням давних традицій до самостійности, відреченням від московського протекторату й прийнятем протекторату иньшої держави? Подивімось, який матеріал до розв'язання сього питання дає ся статя. „Союз Мазепи з Карлом XII, читаємо ми на початку її, був довершений в критичний для російського правительства момент, коли вся політична доля російської держави була поставлена на карту, і запобігти наслідкам сього небезпечного союзу, що міг дати шведському королеви нову, незвичайно сильну і для Московщини в високій мірі небезпечну операційну підставу, — се ставало для неї питанням бутя і небутя. Цар Петро і його помічники розвивають незвичайну енергію, нестримну в помислах, неперебірчиву в засобах, щоб паралізувати українську суспільність і народні маси та відвернути їх від гетьмана і розпочатої ним політичної комбінації. Для того вважали потрібним якомога дискредитувати в їх очах самого гетьмана і зазначену ним політику, зогидити, збезчестити її як найгірше. І разом заходили ся відстрашити людність, стероризувавши виливали всеї можливої ярости на всіх причасників сеї нової політики, яких тільки могло дістати до своїх рук московське правительство“. Для того московське правительство постаралось насамперед перехід Мазепи до шведського короля і союз з ним представити, як щось незвичайне й нечуване, а щоб краще вплинути на українську суспільність, ужило всяких заходів, починаючи від терору й кінчаючи демагогізмом. Мазепі піддають ся заміри „поработити паки сей малоросійській народъ подъ древнее ярмо польское и церкви божии лишити благочестія и привести въ унѣю“. Вдаряють ще раз в демагогічні струни, закидаючи гетьманови всякі „озлоблення і тязости“, починені, українському народови, самовільно заведені арени і податки, не для потреби військової, а для свого особистого збогачення, і цар з емпазою хвалить ся „непостидно“, „что некоторый народъ подъ солнцемъ такими свободами и привиліями и легкостію похвалиться не можетъ, какъ по нашей царскаго величества малоросійській, ибо ни единого пенязя въ казну нашу во всемъ Малоросійскомъ краю брать мы не повелѣваемъ, но милостиво ихъ призираемъ съ своими войски и иждивеніи Малоросійській край, святія православная церкви и монастыри и города и жилища ихъ отъ бусурманскаго и еретическаго нашествія обороняемъ“. Наслідком усього сього було те, що прищипила ся офіційльна характеристика, що Мазепа все зробив не з любови до України, що се був узький егоїст, в яким кінець кінцем відізвала ся натура польського пана і привела його до пляну вернути назад Україну під Польщу, з тим, щоб самому стати в ній „самовластнымъ княземъ“. А тим часом справа представляєть ся цілком инакше, коли дивити ся на неї в звязку з тодішньою ситуацією і в світлі історії автономічних змагань. І насамперед виступає тут роля самої української суспільности, особливо української старшини, настроєної, як знаємо, дуже активно. Се й не дивно, бо крім усіх иньших причин „для української старшини в тім моменті було певне питання чести супроти старих традицій української політики. З незвичайною докладністю повторяла ся ситуація з перед пів століття.

Шведський король знов виступив грізним ворогом короля польського і царя московського. Розгромив Польщу, як в 1.50-х роках, і грозив погромом Москві. Все, що плянувало ся правительством Хмельницького і не дійшло до кінця тоді, спадало як моральний обов'язок на його потомків, старшину 1700-их років". І се своє твердження скріплює автор рядом фактичних доказів. На підставі недавно опублікованих шведських актів 1654—8 рр. оповідає він про перший союз України з Швецією, причім Швеція гарантувала Україні самостійність і незалежність в межах етнографічної української території, з прилучуванням навіть частини білоруських земель. Далі на підставі невиданого ще „короткого виводу причин, якими Україна з військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції“ автор показує, як дивили ся на сю справу українські автономісти-мазепинці, як вони виразно зазначували свій зв'язок з попередньою українською традицією, і приходять до висновку, що провідним мотивом від українсько-московського союзу 1654 р. до шведсько-українського 1708 р. йде ідея власновільности, суверенности українського народу. „Перед сею тяглістю традицій“ — каже автор — відступали на другий плян особисті прикмети, мотиви, рахунки діячів. Комбінація, яку насували обставини міжнародної політики, мусіла бути використана для розв'язання національної проблеми. Се буде переконання старшини. Традиції й заповіді поколінь могутно кликали до сього всіх тих, хто не закрав душі своєї для впливів сих традицій і заповітів. І вони пішли. Пішли, ризкуючи житєм, здоровем, маєтком, спокоєм і добробутом своїм і своїх близьких. Проміняли достатне, богате жите у власти й пошанівку на гіркий хліб вигнання, на тортури і заслання в сибірські нетри. Імя своє віддали на безславе і догану, серед своїх же земляків. Але нині настає час об'єктивної оцінки сього епізоду, і сучасній історіографії кінець кінцем приходять ся повторити слова анонімного українського історика („Історії Русов“), який при всій неприхильности своїй для особи Мазепи й особистих його мотивів, не міг поставити ся инакше, як з глибоким спочутом до всього сього покоління вискателів національної правди, які б не були, вірні чи не вірні, їх рахунки: „Остається тепер розмыслить и посудить, что ежели по словамъ самого Спасителя, въ Евангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ — ежели всякая кровь проливаемая на земли взыщется отъ рода сего, то какое взысканіе предлежитъ за кровь народа рускаго, пролитую отъ крове гетьмана Наливайка до сего дня, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей, и имѣлъ о томъ замысли всему челоуѣчеству свойственныя“¹⁾.

М. Залізняк.

Словарь української мови. Зібрала редакція журналу „Кіевская Старина“. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, *Борис Грінченко*. 4 тт. У Києві, 1907 — 1909, ц. 8 руб. (т. I. А—Ж, 1907, ст. XXXIX + 494, т. II. З—Н, 1908, ст. 573, т. III. О—П, 1909, ст. 506, т. IV. Р—Я, 1909, ст. 563 + III).

Habent sua fata libelli — особливо у нас на Україні. А причина сього не тільки різні „незалежні обставини“, що ще й досі мають свою вагу і вплив на розвій книгарської справи у нас, а й наше власне без-

¹⁾ „Історія Руссовъ“, Москва, 1846, ст. 213.

голове, наше споконвічне сидінне на печі. Не одну історію можна пригадати собі, де завинило саме отсе сидінне. А вже найкращу, найвмовнішу історію має книга. заголовок котрої виписали ми вище, — історію майже півстолітню... Ще в першій книзі „Основи“ р. 1861 оголосив Куліш, що хоче він видати український словар, і просив прислати йому матеріал. Згадував він при тім, що дехто вже й обіцяв йому свою поміч. Були то покійні — Шевченко, Костомарів, Опанас Маркович, Симонов-Номис та інші. Тим часом оповіщає д. Шейковський в „Київській Телеграфі“, що готує до друку український словар на 35.000 слів. Куліш тоді листом у другій книзі „Основи“ подає до публічної відомости, що працю свою він припиняє, аж поки не зявиться ся словар Шейковського. Та хоч Шейковський видав тоді лише 1-й випуск свого словаря, Куліш не згадував уже про свій словар. Матеріал, який призбирав був, передано до Харькова, там його поповнено і р. 1864 передано київській українській громадї. З того часу не раз той матеріал доповнював ся, перебірав ся, сортував ся, але справа далі сього не йшла. (Чимало наших етнографів достачали свого матеріалу — згадаймо хоча б Г. Залюбовського — чимало прислали й звичайні збирачі — аматори). В 70-х роках громадяне задумали видати на підставі нагромодженого матеріалу „Українського Рейфа“, себ то працю скромнішу, відступивши від попереднього наміру дати словар української мови. Почало ся перебиранне матеріалу на спеціальних зібраннях „Словарників“, в котрих брали участь багато наших письменників і діячів. Скільки то з них померло, так і не побачивши того Рейфа: А. Андрієвський, В. Антонович, В. Беренштам, М. Драгоманов, О. Кониський, І. Рудченко, М. Старицький, П. Чубинський і иньші. Чистову редакцію доручено було Науменкови. В процесі роботи виявила ся потреба наукового угрунтування словаря. Рішено знову змінити систему складання. А що Науменко редагував „Київську Старину“ і не мав часу на нову працю, то доручено було її д. Е. Тимченкови, котрий і довів її до краю. Перші аркуші словаря появили ся друком у додатку до „Київської Старини“ 1897 р. Та й сим разом не судило ся справі скінчити ся. Вияснило ся, що словар можна подати до Академії Наук на Костомарівську премію. Тому друк словаря було спинено і цілий матеріал передано (в лютім 1902 р.) Б. Грінченкови для нового, на сей раз остаточного перегляду. Грінченко мав доповнити словар новим матеріалом чи то записаним з уст народу, чи виписаним з етнографічних праць, або з творів наших письменників, не пізнійше 70 рр. Чому саме таку межу визначено, — не відомо, але можна догадати ся, що грало тут ролю недовіре до нашої літературної мови, ніби дуже „галицької“. Грінченко за короткий час (не сповна 3 роки) зробив величезну роботу. З його рук вийшов словар сливе у два рази більший, а головню уложений і зредагований далеко науковіше як перед тим. В 1905 році предложено словар Спб. Академії Наук. По рецензії А. Шахматова Академія присудила за словар не 1-у, а 2-гу премію, головним чином тому, що в словарі було опущено майже систематично матеріал північно-українських говорів. Але взагалі про працю рецензент висловив ся з великою похвалою, назвавши її „високимъ патріотическимъ подвигомъ“. І справді ся величезна праця — в друку словарь займає 2136 сторін вел. 8^о, по дві шпальти на стороні, коло 68 тисяч слів — заслугує на таку назву. Можна тільки пожаліти, що так

пізно заявила ся вона. Яку б велику ролю відіграла вона, коли б була видана ще в 60 роках, як се заповідав Куліш! Та добре, хоч тепер маємо її й матеріял, що лежавши стільки років, не загинув, а таки вийшов на світ. Всякий, хто хотів би основно вивчити нашу мову, мусить передовсім обернутись до словаря, виданого „Київською Стариною“. Не вичерпує він цілого багатства нашої мови, — та й ніякий словарь, поки живе і розвивається мова, не може її вичерпати; але все ж таки значну частину скарбниці нашої мови містить він у собі. Особливо сказати се треба про східно-українське наріччя нашої мови — словарь сей уповні можна назвати словарем сього наріччя. А не забуваймо, що саме воно лягло в основу нашої літературної мови. Та чимало і західно-українського матеріялу в словарі. Розгортаючи перед нами всю красу та міць, увесь скарб нашого язикового багатства, в-очевидь показує він єдність нашого народу на всім просторі широкої нашої землі.

Бачивши перед собою таке величезне багатство сього словозбору, всю цінність його, якось не хочеть ся говорити про його хиби. Найголовніші ми вже зазначили—се неповнота: майже зовсім бракує матеріялу північно-українського наріччя, а також всього того добутку, який придбала наша письменницька мова по році 1870. Інші хиби менше важні. Залезать вони головно від тої довголітньої історії складання сього словаря, про котру згадали ми вище (за передмовою ш. редактора до його праці).

Певної одноцільної системи не було, матеріял збірників і творів письменників використувано не повно, приклади додано не скрізь, не скрізь добре пояснено значіння слів, іноді невірно поставлено наголоси, або не зазначено іншого наголосу (при словах з наголосом движимим). Деякі слова пропущено, очевидно, просто через недогляд, напр. вивертати (з плати за шкоду, чи що), віхалка (=гойдалка), вуй, вуйко (дядько з боку матери), герліга, зіжа, книшохв'ят, вбитись в колодочки (про птаха), мокриця, мураха, накритка (=покритка), окремий, — о, тавро, ўлиця, язичниця (=рос. силетница), то що. Не добре використані ті джерела, з яких брав ся матеріял до словаря. Дещо неповно пояснено, або ненаведено однозвучних слів іншого значіння, наур. балабушка ще ростица, скабіоза; вікно — в драговині; глей — на деревах; жучок — ще дужка при скрині до замка; курятник — що скуповує курей по селах (в словарі лише курятник = курнік); кравчик — ще жук; пелюстка — взагалі „лепесток“, може бути не лиш у капусти, а й у розі; прикмета — ще „признаки“; прогалина — ще „пропускъ, пробѣлъ; стрій — дядько по батьку (в словарі просто „дядько“), товар — не тільки „худоба“, а й = рос. товаръ (Ware) і т. д. Трапляють ся недогляди, напр. гниловід пояснено, як „болото поросшее сѣномъ (!) и лѣсом“, без знака запитання стоїть слово „дѣбих“, хоч приклад до його вповні оправдував би певну обережність: „він прийшов не здобіхом“. Очевидно се не „дѣбих“, а просто „не здобихом“, неолоджно вжита форма аориста (1 особи множини). Зайшла вона до народу певне через бурсаків. „Риги“ пояснено, як „рыданіє“, коли се „рычаніє“, або результат його. Не можна пристати і на деякі наголоси, напр. ділання, ділати, діяльний, — ність, — по (треба б на 2 складі), б'ювона (так само), озеречко (зам. озер'ечко), пасиння (зам. пасиння), посудіна (зам. посудина), прімівка

(зам. примівка), Русінка (Рґсинка), троща (троща), то що. З другого боку при речник, рантґх, рибас et cet. треба би зазначити й „речник, рантґх, рибас, толб́ка і толокá (тут ріжниця і в значінню)... Часто тут очевидний недогляд корректора, який взагалі, сказавши евфемистично, не скрізь стояв на вершку свого завдання.

В кінці словаря подано покажчик хрестних імен, які зібрав здебільшого нижчепідписаний.

Вол. Дорошенко.

Юр. Сірий *Крим*. (Оповідання з подорожи дітей). З малюнками і мапою Криму. Ціна 25 коп. 63 ст.

Видавництво „Лан“ випустило ще одну цінну книжку для дітей: „Крим“, оповідання з подорожи. В нашій дитячій літературі маємо дуже мало подібних річей і через те нове видання „Лана“ являєть ся для нас вельме бажаним прибутком. В легкій беллетристичній формі автор дає дітям картину цілої подорожи. Подаючи відомости про Крим, про його гори, городи, про море, автор користуєть ся з кожної нагоди, щоб подати дітям ріжні цікаві факти з природознавства. Так напр.: учитель з дітьми заходять обдивитись сталактів́ої печери і при сій нагоді автор подає відомости про походженне сталактів́ів і сталагмі́тів і робить се в зовсім легкій і приступній формі; дивлять ся діти на Дніпро коло Катеринослава і постерегають, що тут в сїм місті дуже швидка течія, і знов нагода авторови розказати про те од чого залежить швидкість течії річок. Фатаморґана, солоні озера, Дніпрові пороги, морські живини — про все се знайдуть діти в книжці цікаві відомости. Не минає автор і історії; кожен ступінь кримської землі освітлює він світлом минулого; тільки на жаль, згадуючи і невеличкі подробиці історичні, автор не згадав дітям того, яке значінне мав Крим в минулому житті України, скільки українських невільників мордувало ся тут у татарській неволі. Взагалі ж книжечка дає повні і ріжнородні відомости про Крим. Написано її легко, цікаво, жваво. Персонажі оповідання не абстрактні фіґури, притягнені до оповідання, аби дати йому беллетристичну форму, а живі діти, кожен з своєю особистою вдачою. Мова сього оповідання, як і мова попередніх річей д. Юрія Сірого, — легка і чиста. Книжка ся даючи дітям пікаве й легке беллетристичне читанне, разом з тим буде і добрим помічником до научання географії. Має в собі 63 стр.; оздоблена багатьма малюнками краєвидів Криму, так що мусимо признати ціну книжки дуже дешевою. Видавництво „Лан“, як видно з оголошень тих книжок, які воно вже видрукувало і які ще має видрукувати, задало ся метою дати дітям нашим і матеріал для читання і низку підручників по природознавству, географії і історії рідного краю. І беручи до рук кожне нове видання сього шановного видавництва, ми кожен раз почувасмо з новою силою почутте щирої пошани до тих людей, які заходили ся коло сього незвичайно корисного діла.

Л. Старицька-Черняхівська.

Микола Голубець, „Фраґменти“ Львів 1909. ст. 47, 16^о.

Молодий автор намагаєть ся в своїй збірці бути як найбільше серіозним, — а се не лиш що не до лица йому, але й псує ціле вражінне по прочитаню його поезій. Він неначе силуєть ся показати себе дозрілим, починає від того, на чому скінчили другі наші поети. Се очевидно — неприродне. Серед такого змагання поезія тратить свою свіжість, являєть ся радше впливом умсвої праці, як виливом природних почувань душі.

Тут скрізь бачимо авторову працю, свідоме змагане, щоб показати себе публиці так, а не інакше. Маємо вражінє, що поодинокі слова, фрази, навіть образи ужиті і уложені поетом так, неначе - би їх ціль була: звертати на себе увагу, накидувати ся нам. Автор неначе боїть ся, що ми недоглянемо чогось в його збірці, і чуємо тому в його слові якусь форсу, майже крикливість, яка силою примушувала - би нас оглянути ся. Але те афішованє йде далі: автор намагаєть ся дати сам як найдокладнійший свій портрет духовий, — як - би ми не уміли самі його вичитати — стараєть ся заздалегіть визвати у нас таку а не інакшу думку про себе. Він представляє себе як безвусого старця, розбитого житєвими бурями, безсилою та самотнього, без ніяких виглядів на щастє. Свое призначенє творця він вже сповнив, пройшов свій тернистий шлях серед наруг товпи — і пише свій „Заповіт“ !! — Одним словом — усмні сторони сучасної поезії, української та чужої відбили ся на творах М. Голубця, як найгірше, спровадили на зовсім фальшивий шлях. Аналіза своїх почувань, раздратуванє своїх — зовсім неістнуючих — ран, напруженє шуканє за красивими, ефектовними мотивами — починає заступати дійсну поезію; а крім того, канонізуючи себе на творця, та виявляючи нетерпимість для окружаючого світа, автор звільняє себе від всяких обовязків, допускає брак всякої моральної дисципліни — отсе й дала молодому авторови сучасна поезія, очевидно зле зрозуміла ним. Про те, що хочючи її догнати, автор сам дав ледво кілька оригінально задуманих мотивів — вже й не кажу.

Прометеїстичні пориви, сплітають ся в поезії Голубця з визнанем цілковитої немочи.

„Прийдіть, прийдіть, гнучкі житеві лози,	І хоч не піду вашими слїдами.
Що гнули ся без напряду, без ціли,	Хоч самітний в трумну холодну ляжу.
Я з ваших віч вітру пекучі сльози,	Хоча упуєь холодними сльозами...
Піднесу вас привітним серцем сьмілим.	.. То вам бодай до щастя шлях покажу“.

Так каже він, дарма що в иньшому місці сам бажає підпори, слова, яке піднесло би його духа. Що се значить? — Значить, що не можна зовсім брати проб автора серіозно. Треба хіба ждати, щоб він скинув чим скорше всі впливи, свою невідповідну ролю, а показав себе хоч менше серіозним та святочним — але правдивим і щирим.

М. Евшан.

Календарі на 1910 рік: Полтавський земський, Київський земський і календарь журналу „Хуторянинь“.

Кожний з поіменованих календарів визначаєть ся чимсь особливим, чимсь таким, що виділяє його з ряду й ставить на осібне місце. Полтавський земський календар, як відомо, обуриє своїм „тенденційним“ змістом, особливо ж нарисом про Шевченка, до чорносотенства льояльних полтавських земців. Знайшовши в календарі неістнуючу „крамолу“, вони зразу були постановили знищити се виданє й в дальших роках не відновляти його, але потім їм стало соромно за першу постанову й тому вони обмежились ухвалою одної тільки другої. Таким чином, сей випуск полтавського земського календаря є останнім: далі спокій полтавських земців уже не турбуватимуть ні тїнь „українського сепаратизму“, ні тїнь загальноросійської „крамоли“.

Як що календар полтавського земства цікавий тим, що він останній, то календар київського земства цікавий тим, що він перший. Досі

видавнича діяльність київського земства обмежувалась одною тільки „Газетою“, видавем же календаря ся діяльність трохи поширюеть ся. Нарешті, календар „Хуторянина“ цікавий як одна з перших спроб приватної інституції (сільсько-господарського товариства) дати своєму читачеві, здебільшого селянинови-хліборобові, підручну книгу на цілий рік, а то й на довший час.

Переходячи до змісту кожного з трьох поіменованих календарів, повинні ми насамперед зупинитись на календарі полтавського земства. Се — безперечно найбільш солідне з усіх трьох видань. Як і в двох попередніх річниках, ми тут знаходимо майже цілком повне освітлене всього сільсько-господарського й сільсько-промислового життя Полтавщини. Знаходимо тут і прогалини: майже нема відомостей про сільську кооперацію, про фабрично-завідську промисловість, де-які відомости занадто вже старі й вимагають ревізії. Одначе, сі поодинокі хиби не зменьшують цінности цілого.

Опріч зазначених відомостей справочного характеру, календар містить у собі ще три статі ширшого, так би мовити „програмового“ характеру. Се — дві статі М. Рклицького про господарський побут козаків Золотоносського повіту в старовину й про переселенне з Полтавщини в Сибір — і „страшна“ статя С. Ф. Русової про Шевченка. Статі д. Рклицького сами по собі досить ординарні, але в календарі вони цілком на місці. Що-ж до статі п. Русової, то знайшли ми в ній багато ліризму, де-які головнійші фактичні відомости про жите поета, де-які уривки з його віршів, але „сенаратизму“ не знайшли ми там і тіни. Так що питанне, за який гріх календар покарано смертю — так і лишаеть ся для нас темним і нерозвязаним. Проте, факт застаеть ся фактом: календар більше видаватись не буде, отже нам лишаеть ся тільки висловити свій глибокий жаль з приводу дочасної кінчини одного з найбільш симпатичних земських видань на Україні.

Календар, виданий київським земством, носить цілком инакший характер. Мета полтавського календаря, наскільки ми її зрозуміли, полягала в тім, щоб дати в цифрах детальну картину селянського життя на Полтавщині. Київський календар ставить собі иншу мету — „дати людности більш або менш повне понятє про те, що робить київське земство й на що витрачають ся земські гроші, а опріч того, в короткій інформаційній формі, дати ряд вказівок, котрими можна було б скористуватись у селянським господарстві“. Кожне з сих завдань виконано і добре, і недобре. Показати, що робить київське земство й на що витрачають ся земські гроші — се календар дійсно показує, але в такій формі, від якої сторонній людині стає трохи ніяково. Прочитавши статі календаря про діяльність київського земства, можна подумати, що наші Реві й Сувчинські дійсно роблять усе, що в їх силах, аби вести земський віз найкориснійшим для людности шляхом. Але тут і Бога не треба кликати за свідка, щоб довести, як се далеко від дійсности. А по календарю „все обстоїт благополучно“. Отсей „благополучний“ тон трохи й вражає свіжого читача.

Далі, в інформаційно-господарській частині є також багато доброго, а багато й не зовсім доброго. Добро, що в календарі уміщено багато статей відомих спеціалістів про різні сільсько-господарські справи, але

не зовсім добре, що без освітлення все-таки лишилось досить багато питань. Далі, не гаразд, що при інформаційних статтях не показано, з яких дешевих книжок читач міг би докладніше познайомитись з порушеним питанням, а де такі книжки показано, там нема ні одної української назви, наче порада дасть ся людині якої-небудь Володимирщини чи Ярославщини.

Та все ж доброго в сїм календарі більш ніж не не зовсім доброго. Вже один факт виходу сього календаря викликає почуте певного задоволення, а коли взяти на увагу заяву редакції, що в дальших річниках календаря теперішні прогалини й хиби по змозі усуватимуть ся, то за його долю й успіх можна бути цілком спокійним.

Далеко не так прихильно ми висловимось про третій із поіменованих календарів. У передмові до календаря Хурторянина редакція пише, що перше видане календаря за 1909 рік розійшлося у 10 тис. прим. і заслужило велику золоту медаль від Ростовського с.-г. товариства. Се все можливо, але ми все-таки не можемо прихильно поставитись до нього. Причина нашої несимпатії полягає в дивнім, щоб не сказати більше відношенні редакції календаря до українства.

До земських календарів Полтавського й Київського ми не ставили ніяких вимог що до українства: се видання офіційно-земські й вони мусять ігнорувати національні й взагалі політичні питання. Редакція Полтавського календаря забула про сей дамоклів меч, і от — не стало календаря. Але календар Хурторянина, як видане цілком приватне, міг би й повинен би инакше ставичись до сєї справи. Що ж ми бачимо в дійсности? В цілім календарі нема ні одної статті, не кажемо вже — українською мовою, — а просто про українські справи. Про Кольцова є стаття, а про Шевченка немає. Далі в календарі уміщено реєстрик сільсько-господарської літератури, але українських назв у тім реєстрі — як кіт наплакав. Нарешті в одділі статей загального змісту (ст. 36 — 46) нема навіть статей просто-місцевого характеру: все Росія та Росія, а що в тій Росії є якась-там Україна, чи хоч Малоросія, чи, нарешті, хоч якась там Полтавщина чи Харківщина — про се ні слова.

Комічна, але характеристична деталь. В юридичнім одділі (ст. 191 — 198) ви раз-у-раз читаете: ... „я Московській купець Петръ Васильевичъ Зайцевъ, запродавъ Тульскому 2-й гильдії купцу Петру Тереньеву принадлежащій мнѣ участокъ земли, находящійся Московской губ., Серпуховскаго уѣзда, Ивановской вол., при дер. Тучѣ, заключающійся в 8000 дес. земли“ і т. д. Ото весь час на протязі всіх восьми сторінок ви все зустрічаєте. Зайцевих, Терентьевих, Московську й Тульську губернії, Серпуховські повіті, „деревни“ Тучи, 8000 десятин (1) землі, 2-ї гільдії купців і т. и. Читаючи сї зразки, можна подумати, що календарь видано не для українських селян-хліборобів, а для московських або тульських 2-ї та інших гільдій купців... Се дрібниця, але дуже характеристична, бо вона все-таки показує, в якій бік простує думка наших навіть найкращих людей. Брати приклади з місцевого життя — борони Боже: се для нас занадто вузько. А годувати полтавського гречкосія „Московськими 2-ї гільдії купцями Петрами Терентьевими“ в прямім і переноснім значінню — се „широко й „поступово“.

Найчепурніше видано Полтавський календар, найдешевше Київ-

ський. Загалом можна сказати, що для селян найкориснішим буде календарь київського земства. Він і дешевий, і досить чепурний, і корисного матеріалу для селян у ній багато, й викладено статі досить доброю мовою, — поскільки, розуміють ся, російська мова взагалі може бути „доброю“ для українського селянина. Нарешті, писали його місцеві люде для місцевого читача, виходячи з місцевих потреб і інтересів, і в сім головна його перевага перед иншими календарями, виданими сього року російською мовою на Україні.

М Гестер.

Кафенгаузъ. *Синдикаты въ русской желъзной промышленности. Къ вопросу о концентрации производства въ Россіи.* Москва, 1910.

Незвичайно швидкий зріст синдикатів в промисловості Росії зробив ся найбільш видатним фактом її розвитку за останній час. На тлі економічного крізісу, під впливом звуження внутрішнього ринку російські промисловці хапають ся за синдикати, як за засіб поліпшити своє становище і розвиток їх іде що далі то все швидчим темпом. Сей процес безумовно буде мати величезне значіння для дальшої еволюції промисловості в Росії і через те варт як найпильнійшої уваги. Між тим до сеї пори ми власне маємо дуже мало праць присвячених питанню про синдикати. З окрема що до залізної промисловості таких праць не було зовсім. Тим більше мусимо ми витати появу книжки Кафенгауза: незалежно від її змісту і виконання, мусимо витати вже через те, що вона зачіпає одно з найбільш цікавих питань нашої економічної дійсности, про яке, як ми вказали, спеціальних праць досі не було. Для тих, що цікавлять ся економікою України, книжка Кафенгауза має ще більший інтерес — вона розглядає галузь промисловості, що має найбільше значіння в економічному житті України.

Д. Кафенгауз для своєї праці використував доволі багато матеріалу, матеріалу в значній степені досі невідомого і опублікованого ним вперше, напр. матеріали що до організації і діяльності синдикатів. Сей матеріал автор систематизував і опрацював по широкій програмі. В своїй книжці він трактує з початку про розвиток залізної промисловості в Росії взагалі, вияснює причини зявлення у нас синдикатського руху, докладно переказує його історію, знайомить з організацією діяльністю синдикатів, нарешті торкаєть ся антисиндикатського руху, поскільки він виявив ся в боротьбі проти них земств, і закінчує історією металургічного тресту, яка так нашуміла минулого року в пресі. Звичайно, зачепивши так багато справ, автор при невеликому розмірі (коло 250 сторінок) книжки не міг всі їх освітити всесторонньо і повно; особливо се відбиваєть ся на теоретичних міркуваннях д. Кафенгауза. Вони в найбільшій мірі являють ся неповними; в де-яких місцях тезиси автора, наприклад там, де він трактує про користь синдикатів для розвитку залізної промисловості, лишають ся майже цілком недоведеними. Через те, на нашу думку, найбільш цінна в книжці не її теоретична частина, а ті фактичні дані з розвитку залізної промисловості взагалі і синдикатського руху в ній з окрема, які подає автор. Дякуючи багатій фактичній стороні ся книжка безумовно знайде свого читача.

Зрозуміло, що розробляючи таку тему д. Кафенгауз значну увагу мусів присвятити українській залізній промисловості. В короткому нарисі розвитку залізної промисловості в початку своєї книжки автор

поясняє причини того незвичайно швидкого росту, який виявляється в українській залізній промисловості. Був час, коли не тільки в залізній промисловості Росії, але й цілої Європи панував Урал. В кінці 18 століття в Росії вироблялось до 8 мільонів пудів чавуну в той час, коли у Франції і Англії ціла продукція чавуну виносила лише $4\frac{1}{2}$ міль. пудів. Урал мав рішучу перевагу дякуючи своїм лісовим багатствам, бо в той час чавун вироблявся виключно на дров'яному паливі. Але було віднайдено спосіб виробляти залізо на камяному вуглі і значінне Урала стало падати. Зелізна промисловість мусіла перейти в райони багаті камяним вуглем, придатним до виробу заліза. Таким районом була Україна. Історія залізної промисловості на Уралі за останнє століття є історією її повільного, але безупинного упадку. Зв'язана феодальними традиціями, зосереджена на невеличких заводах, розкиданих серед лісів, що являєть ся невивучим при її користуванні дров'яним топливом, ця промисловість не має можливості перевести спеціалізації в виробництві тих або інших продуктів, не має можливості користуватись всією розвиненою сучасною технікою. І значінне уральської залізної промисловості що далі то все більш підупадає. З 60-тих років число пудів виплавленого чавуна на Уралі не збільшилось і в три рази; в 1860 році було виплавлено 14,513 тисяч пудів, в 1908 році—35,824 тис. пудів; найбільша цифра виплавки чавуна була в 1900 році — 50,157 тис. пуд., але з того часу вона безупинно падає. Цілоком иншу картину ми бачимо на Україні; в полудневому і полуднево-західньому районі кількість виплавленого чавуна зросла з 1,271 тис. пуд. в 1880 році до 117,415 тис. пуд. в 1908 році; в 1880 році продукція України рівнялась 5% всієї продукції чавуна в Росії; в 1908 р. вона виносить 68%. Українська промисловість, народившись в новій країні, зараз же мала можливість стати на висоту сучасної техніки, концентрувати продукцію на невеликому числі гарно з технічного боку обставлених заводів. Справді в 1905 році ми бачимо такий стан:

Вироблено в середньому на одному заводі:

	Чавуна	Зеліза і стали.
На Уралі	645 т. пуд.	492 т. пуд.
Україні	7 370 т. пуд.	4488 т. пуд.

Д. Кафенгауз наводить цікаву думку про нашу промисловість д. Lauwick'a, посланого в Росію бельгійським міністерством промисловості і праці для ознайомлення з бельгійськими підприємствами на Україні; д. Lauwick, рівняючи стан промисловості на Україні і в Західній Європі каже, що „le machinisme est beaucoup plus développé dans le Donetz que chez nous, les usines étant plus modernes, que les nôtres“.

Звичайно, при технічній перевазі української промисловості, сіндикатський рух в ній мусів початись раніш, ніж по иньших районах Росії. Як і скрізь народив ся він під час падаючих цін. Незвичайно рідкий зріст української залізної промисловості в значній мірі мав ґріндерський характер. Таможенна політика правительства, система урядових замовлень по високих цінам, швидкий зріст будови залізниць — всі ці причини повели за собою зріст промисловості, більший од нормальних потреб ринка. Через се після загального кризісу 1900—02 років, коли будова залізниць зменшилась, а з ними зменшились казюнні замовлення, залізна промисловість почала підупадати: зріст української промисловості став знач-

но нижчим од попереднього, продукція по інших районах прямо так зменшилася. Промисловці як за засіб поліпшити своє становище схопились за синдикати. 1902 рік був роком організації перших синдикатів в українській промисловості. Після довгих шукань знайти відповідну до наших обставин форму організації, після проєктів синдикувати продукцію всіх залізних виробів або організувати спільно продаж всіх їх разом, залізпромисловці спинились на організації синдиката в формі продажно-конторної окремих родів залізних виробів. Форма організації синдиката в залізній промисловості така: він уявляє з себе контору для продажу залізних продуктів; капітал цієї контори поділений на акції, власниками яких являються заводчики, що приступили до синдикату; продавати ці акції стороннім людям вони не мають права; кожен з заводчиків окремо вступає з продажною конторою в умову, в якій обв'язується продавати їй всю кількість вироблених ним продуктів, продаж яких має на увазі і контора. Додержування договору забезпечується величезними штрафами і неустойками. Зараз існують в українській промисловості такі синдикати: 1) Синдикат для продажу залізних труб, він об'єднує заводи, що виробляють труби, в цілій Росії, існує нелегально маючи головне правління в Берліні; в його руках концентрується майже вся продаж цих труб; 2) Синдикат для продажу спеціальних чавунів, об'єднує шість українських заводів, що виробляють 90% всіх спеціальних чавунів в Росії. 3) „Продамета“, що об'єднує 74% (в 1908 році) всього продажу в Росії універсального і листового заліза, 73% (1908 рік) загального продажу балок і швелерів 75% (1908 р.) продажу бандажів і осей; опріч того „Продамета“ має в своїх руках значну частину продажу чавунних труб і з кінця 1908 року об'єднує продаж сортового заліза 12 заводів. В даний момент під контролем „Продамети“ стоїть коло $\frac{2}{3}$ всього українського виробництва заліза і сталі. 4) „Продаруд“, що заснувався в кінці 1908 року; сюди входять підприємства, що одпускають на ринок більш, як 80% всієї української залізної руди. Зараз з усіх продуктів залізної індустрії зостається несиндикуваними лише один чавун.

З відомостей про синдикати загально-російські цікавими для характеристики відносин в українській промисловості являються дані про так сказати, правительственный синдикат: „Комитетъ по распределенію желѣзнодорожныхъ заказовъ“. В цьому комітеті представники од правительства поруч з представниками од промисловців розділяють замовлення і визначають ціни „відповідно до потреб і вимог рідної промисловости“ (пункт 11 статуту цього комітету). Керуючись сим правилом, комітет весь час держить ціни на рельси і інші залізнодорожні прилади на дуже високій нормі; се робити він має можливість, бо правительство об'єднує що найменше 70% всього попиту на рельси і інші залізнодорожні прилади. На ці відомости ми звертаємо увагу через те, що, як відомо, продукція рельсів в нашій промисловості грає велику роль; отже сей синдикат впливає в першій мірі на українську промисловість.

Познайомивши з історією і діяльністю синдикатів д. Кафенгауз розглядає їх вплив на ринок; на його думку він виявляється в слідуючій: синдикати підвищують ціни, зменшують кредит для покупців, розділяють попит між заводами по районах; вони змагаються від контролю над

продажем перейти до контролю над самою продукцією; се змагання їх дає певні наслідки, що далі то все більший вплив здобувають вони на окремі заводи, ставлять їх в усе більшу і більшу залежність од синдикату; збирання замовлень, рахунки з покупцями, доставка сирих матеріалів, фінансування підприємств, забезпечення — всі ці функції переходять поволі до синдикатів. На підставі певних фактів з їх діяльності д. Кафенгауз приходить до висновку, що вплив їх на розвиток продукції являється корисним, що вони економічно необхідні. Як вказано раніш, ці міркування у автора являються слабо обґрунтованими.

В дальшій частині своєї книжки д. Кафенгауз подав історію боротьби земств з синдикатами, а саме з „Кровлею“, що об'єднує уральських промисловців. На цьому ми спиняємся не будемо, бо вся ця історія, хоч сама по собі дуже цікава, безпосереднього відношення до наших обставин не має.

Ми навели найбільш цікаві дані з книжки д. Кафенгауза; звичайно використувати усього, що дає ця книжка — ми не могли. Ті, що цікавляться зачепленими в ній питаннями, звернуть ся до самої праці — вона того заслугує.

Приводячи данні д. Кафенгауза про технічний бік нашої промисловости ми здержались від оцінки його, може, надто оптимістичного погляду на сю справу. Тут мусимо зауважити, що інші автори, які знають сю справу, не приходять до таких сприяючих для нашої промисловости виводів, як він (Шажитновъ „Развитіе кам. и метал. пр. Россіи“ Н. Х. 1905). В. Садовський.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

Матеріали до української бібліографії. Видає Бібліографічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка. Том I. Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900. Уложив на підставі автописів Ів. Ем. Левицький. Т. I (Роки 1887—1889). У Львові, 1909. Ст. X + 290. Ц. 6 коп.

Матеріали до української етнології. Видає Етнографічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові Том XI. У Львові, 1909. Ст. 139. Ц. 2 коп.

Матеріали до української етнології. Видає Етнографічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові Т. XII. Гаївки. Зібрав Володимир Гнатюк. Мельодії схопив на фонограф О. Роздольський, списав Філ. Колесса. У Львові, 1909. Ст. 267 + 100. Ц. 5 коп.

Філярет Колесса. Матеріали до історії Козаччини з рр. 1709—1721 зібрані в Шведським Державним Архиві в Штокгольмі. Львів, 1910. Ц. 30 сот.

Збірник математично-природноісторично-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка. Том XIII. У Львові, 1909. Стр. 1 + 68 + 29 + 19 + 64 + 37. Ц. 5 коп.

Іван Кривецький. Галичина в другій половині XVIII ст. (Відбитка з Записок Н. Т. ім. Ш. т. XCІ) У Львові, 1909. Ст. 62.

М. Гоголь. Тарас Бульба. Повість в перекладі М. Уманця. Одеса, 1910. Ст. 146, ц. 50 коп.

Леонид Пахаревський. Буденні оповідання, Київ 1910 г. стор. 118, ціна 40 коп.

Народний календар „Село“ на 1910 р. Київ, ц. 20 коп.

Г. Ващенко Сліпий, песа. Петербург, 1910 р. Стор. XX+94, ц. 75 коп.

Невольник. Драматичні малюнки у 5-ти одинах. Переробив з поеми Т. Шевченка: „Невольник“ М. Л. Кропивницький. Полтава 1910 р. ст. 80 ціна 30 коп.

ЗМІСТ СОРОК ДЕВ'ЯТОГО ТОМУ

за січень, лютий і март 1910 р.

I. ПОЕЗІЇ.

	Сторона.
<i>А. Бобенко</i> : Гимн	41
<i>М. Пашуля</i> : Тихо гаснуть метеори	68
<i>Іван Стещенко</i> : Андрій Боголюбський (баллада)	300
<i>П. Капельгородський</i> : За ґратами	345
<i>Одарка Романова</i> : З пісень молодости	529
<i>М. Чернявський</i> : Поезії	530
<i>В. Тарноградський</i> : Поезії	591
<i>М. Голубець</i> : Поезії	659

З фінських поетів, переспіви *Павла Граба* :

З поезій <i>Павла Каяндера</i>	99
„ <i>Осина Мустакалліо</i>	100
„ <i>Арвида Яннеса (Генец)</i>	100
„ <i>Карла Гемма (Тихонен)</i>	100

З шведських поетів переспіви *Павла Граба* :

З поезій <i>Оскара Фредріка</i>	424
З пісень <i>Беранже</i> , переклала В. Віліньска	
Як би я був пташкою	203
Зорі	203
П'ять поверхів	204
До молоді	205

З білоруських поетів переклав *М. Шаповал* :

<i>Юзя Шулак</i> : Бачив я пташку	334
<i>Коршун</i> : Боже, Боже! Дай нам силу	334

II. ПОВІСТІ, НОВЕЛІ, ДРАМИ, МЕМУАРИ.

<i>Марко Кропивницький</i> : Зерно і полова (Малюнки сільського каламуту)	3
<i>Андрій Чайковський</i> : Коли раз серце кровію обкипить... (з босняцьких споминів)	56
<i>Стиридон Черкасенко</i> : Вони перемогли	69
<i>В. Винниченко</i> : Базар, пса на 4 розділи	241
<i>Ольга Корінець</i> : Образки:	
Краса	323